DAMAGE BOOK

THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT LITE WITHIN THE BOOK ONLY

कै० विष्णुशास्त्री-चिपळूणकरकृत निबंधमालेंतील

वाङ्मय-विषयक निबंध.

भाग पहिला.

१ भाषादूषण. २ लेखनशुद्धि. ३ भाषापद्धति. ४ वाचन. ५ भाषान्तर. ६ विद्वत्व आणि कवित्व. ७ ग्रंथांवर टीका.

हे

भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीं चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांनीं निराळे छापून प्रसिद्ध केले.

शके १८४५ सन १९२३

आवृत्ति दुसरी

किंमत १२ आणे.

प्रकाशक व मुद्रकः--शंकर नरहर जोशी, ‘ चित्रशाळा ’
प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें शहर.

भाषादूषण.

अहो कष्टं साऽपि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति[1] ।

भर्तृहरि.

(१) विषयोपक्षेप. (२) दूषणाचें स्वरूप. (३) त्याचीं कारणें. (४) त्याचा प्रचार. (५) इंग्रेजांचा व आमचा आपापल्या भाषांविषयीं अभिमान. (६) भाषादूषणाच्या कैवाऱ्यांस उत्तर. (७) इंग्रेजीच्या अनुकरणाची मर्यादा. (८) परभाषेचें साह्य (९) भाषादूषणांचीं उदाहरणें. (१०) शुद्धतेचें निश्चित प्रमाण.

१. भाषेचें दूषण ह्मणजे तिचें खराब होणें. प्रस्तुत निबंधांत या दूषणाचें स्वरूप, त्याचें कारण, त्याचा प्रचार, इत्यादि सांगून शेवटीं त्याचीं ग्रंथांतून उदाहरणें दाखवूं. तसेंच त्याविषयीं लोकांचें मत [illegible] काय आहे तेंहीं लिहून त्यापासून होणारे अनर्थ कळवूं.

[illegible] आतां पहिल्यानें हें दूषण ह्मणजे काय? तर अर्थातच आ[illegible]पणानें प्रस्तुत प्रसंगीं इंग्रेजी भाषेंतील शब्दांचा अनिवार संकर होणें; व तिची मुळची रचना सुटून ती अगदीं परकी जी इंग्रेजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणें. वर इंग्रेजी भाषेंतील शब्द ह्मणून ह्मटलें त्याचा अर्थ केवळ अक्षरशः घ्यावयाचा नाहीं. तसाही कांहीं अंशीं घ्यावयाचाच—कारण 'इष्टेट,' 'इस्कूर,' 'पाइंट,' 'रजिस्टर,' वगैरे पुष्कळ मंजूळ शब्द इतक्यांतच घरोघर होऊन नायकापर्यंत व पोरापर्यंत सुद्धां गेले आहेत! पण आमचा मुख्य रोख त्यांवर नव्हे. वरील शब्द कितीही मराठींत आले तरी त्यांपासून तीस तादृश भय नाहीं. एक तर ते बोलून चालून परकी पडले, तेव्हां त्यांस खुद्द मरा-

१ "अहो! काय सांगावें! ती ही आतां दिवसानुदिवस लयास जात चालली!"

ठीच असें कोणी म्हणणार नाहीं, व त्याचीही तींत घुमण्याची इच्छा नाहीं. शिवाय दुसरें असे कीं, त्यांतून कित्येकांचें मराठींत असणाऱ्या शब्दांनीं कामही होणारें नव्हे; यास्तव लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन आतून काढावे, त्यापेक्षां हेच कां असेनात ? इंग्रेजांस जर आमचे 'खटपट,' 'बंदोबस्त,' 'पक्का,' 'घी,' असे शब्द चालतात, तर आम्हांसही 'बुक,' 'टेबल,' 'नाटपेड,' वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेतां येतील. पण या शब्दांविषयीं आम्हांस विशेषतः बोलणें नाहीं. तर जे धड इंग्रेजी नव्हेत धड मराठी नव्हेत; ज्यांचा अर्थ इंग्रेजी, आणि उच्चार मराठी; असे अर्धे कच्चे मराठींत उतरलेले जे शेंकडों शब्द सध्या मोठाल्या ग्रंथांतून, मासिक पुस्तकांतून, वर्तमानपत्रांतून, हजारों नवीन तरुण लोकांच्या भाषणांत हमेश आढळतात, अशा शब्दांवर आमचें मुख्यतः धोरण आहे. पण इतकेंच नव्हे. नुसते निरनिराळे शब्दच असे अर्धजातीय असतात असें नाहीं, तर एकंदर वाक्याची किंबहुना एकंदर ग्रंथाची, रचनाही शुद्ध इंग्रेजीच असते. म्हणून लिपि पाहिली तर मराठी, अक्षरांचा उच्चार मराठी सारखाच, पण अर्थ पाहूं जावें तो अर्धामुर्धा कळतो, किंवा कधीं कधीं मुळींच कळत नाहीं. कायद्यांची जीं मराठींत कांहीं पुस्तकें झालीं आहेत त्यांची मौज पुष्कळांस अनुभवावरून किंवा निदान ऐकून तरी माहीत असेलच ! त्यांतील भाषांतर इतकें सुरेख झालें असतें कीं, कोठें कोठें तें समजण्यास फार जड जातें इतकेंच नव्हे; तर जेथें अर्थ काढण्याची अतिशय मुसकील पडते तेथें मुळचें इंग्रेजी जेव्हां कोणापासून समजून घ्यावें तेव्हां अर्थ उकलतो ! आमच्यांत असे फंड बोलणारे शेंकडों सांपडतील कीं, त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ पुनः नीट मराठींतच करण्यास दुभाष्या ठेवल्यावांचून सोय नाहीं. खरेंच, ज्यांनीं अष्टौप्रहर इंग्रजीचा ध्यास घेऊन तीस केवळ आपलीशी करून टाकली, ज्यांच्या जिव्हाग्रीं त्या भाषेनें सतत वास करावा,

तिच्या प्रसादेंकरून ज्यांचें मन सुप्रकाशित झाल्यामुळें एक द्वाड काळ्या रंगाखेरीज त्यांच्या ठायीं इकडचा म्हणून दुसरा मागमूसही उरला नाहीं, त्यांच्या हातीं मराठी पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र दृष्टीस पडलें, किंवा एक तरी शुद्ध मराठी वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें, तर मग राहिलें काय ? त्यांच्या इंग्रजी ज्ञानास कलंक लागला नाहीं काय ? असो; वरील समजूत केवढी थोर आहे याविषयीं येथें वाद करण्याचें प्रयोजन नाहीं. इंग्रजींत थोडीबहुत गति होतांच पार्द्रीच्यामारखें किंवा बाट्यांसारखें खडगुजरी बोलण्यांत ज्यांस प्रतिष्ठा वाटत असेल त्यांस वाटो; आम्हांस तर हा प्रकार मूर्खतेचा व अत्यंत लज्जास्पद असा वाटतो.

३. आतां हें भाषादूषण जें चोहोंकडे येवढें फैलावलें आहे कीं कांहीं थोड्या नामांकित ग्रंथकारांखेरीज जें बाकी सर्वांच्या ग्रंथांत थोडें बहुत तरी आढळतेंच, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य व्हावें म्हणून चालू केलेल्या मासिक पुस्तकांसही जें सर्वथा सोडीत नाहीं, वर्तमानपत्रांस तर बहुधा ज्याची फारशी पर्वाही वाटत नाहीं, नवीन इंग्रजी विद्वानांच्या भाषणांत व व्याख्यानांत तर जें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत जणूं काय उभेंच असतें, तें उत्पन्न तरी कशापासून झालें, व त्याचा येवढा प्रचार कसा होत गेला याविषयीं थोडासा विचार करूं. आमच्या लोकांत सध्या चालू असलेला इंग्रजी भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास कारण झाला आहे हें उघडच आहे. पण हेंच काय तें एक कारण झालें असें म्हणतां येत नाहीं. दुसऱ्या भाषेचा पुष्कळ प्रचार झाला कीं पहिली अगदीं बिघडून जावीच असें जर असतें, तर ज्या भाषेनें आमच्या भाषेची दुर्दशा करून टाकली तिचीच आजपर्यंत कांहीं विलक्षण स्थिति झाली असती ! गेल्या दोन तीनशें वर्षांत ग्रीक व ल्याटीन भाषेचा प्रचार इंग्लंडांत अतोनात झाला आहे; फ्रेंच, इटालियन, वगैरे अर्वाचीन भाषाही नेहमींच्या दळणवळणाच्या योगानें तेथील लोकांस पुष्कळ परिचित आहेत,

बाकीच्या युरोपियन भाषाही व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें पुष्कळांस माहीत असतात; फार तर काय, पण वरील व्यापाराच्याच संबंधानें ज्यांतले शब्द इंग्रजींत आले नाहींत अशा भाषा साऱ्या पृथ्वीवर थोड्याच असतील. बरें, मग एका इंग्रजीनेंच जर आमच्या मराठीची येवढी हैराणगत करून सोडली, तर वरच्यासारख्या तडाक्यांत ती सांपडली असतां तिची काय अवस्था होईल कोण जाणें! असो; तर परभाषेचा केवळ संसर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असें म्हणतां येत नाहीं. तिच्या दुर्दशेचें खरें कारण वरच्या वाक्यांतच गर्भित होतें. तें काय! तर अर्थात्च आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयीं मुळींच अभिमान नसणें हें होय. जे आमचे लोक विलायतेस गेलें कीं तेथें डोळे चक्क होऊन आपल्या देशाची बहुतेक आठवणही विसरून जातात, आणि निरुपायास्तव पुनः माघारी आले असतां येथील सर्व गोष्टींची त्यांस लाज वाटूं लागते, त्यांसच इंग्रजी भाषेचें ज्ञान झालें असतां मराठीची सर्वोपरी लाज वाटूं लागते हें अनुरूपच आहे! त्यांस साहेबी तुमान, साहेबी बूट, साहेबी डगला, साहेबी दाढी, यांचा वियोग जसा केवळ दुःसह होतो, त्याप्रमाणेंच ह्यांसही विलायती शब्द, विलायती वाक्यरचना, ह्यांचा सहसा त्याग करवत नाहीं. पण तेच इंग्रज पहा! त्यांचें भ्रमण साऱ्या जगभर आहे, हव्या तेवढ्या उलाढाली त्यांच्या जेथें तेथें चालल्या आहेत; पण आपल्या देशास माघारी आले कीं, पुनः इंग्रजचे इंग्रजच! त्याचप्रमाणें इतक्या भाषा इंग्रजीशीं मिसळल्या असतांही ती कायमची कायमच! असो; तर ज्या अभिमानहीनतेनें इतर प्रकारांनीं एकंदर देशाची दुर्दशा होऊन गेली आहे, तीमुळेंच आमच्या भाषेचीही अशी दशा झाली आहे. तिसरें कारण उपेक्षा किंबहुना तिरस्कारही म्हटला असतां चालेल. ज्या गोष्टीविषयीं आपणांस लवलेशही अभिमान नसतो तिजविषयीं उपेक्षेची किंवा तिरस्काराचीही बुद्धि मनांत वागत असल्यास कांहीं नवल नाहीं.

असाच आमच्या लोकांचाही प्रकार आहे. त्यांस मराठी भाषे-विषयीं केवढी कळकळ आहे हें त्या भाषेंत ग्रंथ करून ज्यांनीं प्रसिद्ध केले असतील त्यांच्या अनुभवास बहुत करून पक्केंपणीं आले असेलच. तसेंच ग्रंथाची पारखही त्यांस मोठी उत्तमच आहे असें म्हटले पाहिजे. हल्लीं पुस्तकांचा जो खप होतो तो तादृश त्यांच्या गुणांवरून होतो असें नाहीं, तर आर्जव व शिफा-रस यांनीं एरवीं जशीं कामें होतात तसेंच येथेंही चालते. सर्व लोकांच्या आश्रयास पात्र असून केरांत पडलेलीं पुस्तकें आम्हांस पुष्कळ दाखवितां येतील, व तसाच त्याच्या उलटही प्रकार दाख-विण्यास कांहीं कठीण पडणार नाही. मोठा उठाठेव करून लोक-हितार्थ श्रम केले असतांही त्याप्रमाणें प्राप्ति तर कांहीं झाली नाहीं पण उलटा भुर्दंड भरावा लागला असे हतभाग्य ग्रंथकार आम्हां-मध्यें थोडे थोडके असतीलसे नाहीं. एकच सर्व प्रसिद्ध उदाहरण घेतो. 'राणीचें पुस्तक,' म्हणून एक ग्रंथ सुमारें तीन चार वर्षांमागें प्रसिद्ध झाला तो सर्वांस माहीत असेलच. तें त्याचें गोड नांव, सोनेरी पुठा, ग्रंथार्पणपत्र, मधून मधून नामी चित्रे, शेवटीं बड्या बड्या आश्रयदात्यांच्या नांवांची लांब मालिका, हीं सर्व पाहिलीं असतां डोळे दिपून जाऊन एकाद्या बड्या दरबाराची आठवण होते. पण आंत वाचूं लागावें तो मजकूर काय, ती भाषापद्धति काय, कविता काय, बडा दरबार पाहून डोळे चक्क झाल्यावर बड्या स्टार-आफ-इंडियांचीं, बड्या खानबहादुरांचीं भाषणे ऐकून अंतःकरण जितकें गार होऊन जातें, तितकेंच वरील मजकुरानें होतें. येवढा थाटमाट ज्या पुस्तकाचा त्याचा आदर केवढा झाला असेल तें वाचकांनींच मनांत आणावें. 'राणीचें पुस्तक'! मग काय, साऱ्या जगास व त्यांत हिंदुस्थानास तें सर्वोपरी वंद्यझालें! आतां याच्याच उलट दुसरा प्रकार पहा. 'सर्वसंग्रह' नांवाचें एक अत्यंत उपयुक्त मासिक पुस्तक सुमारें सहा सात वर्षे चालून तें बंद झाल्यास आज तितकींच वर्षे झालीं.

तें आजपर्यंत चाललें असतें तर आपल्या मराठी कवींच्या सर्व ग्रंथांचा बहुधा जीर्णोद्धार झाला असता, आणि त्या पुस्तककाराचा येवढा खर्च, मेहेनत व आस्था यांचें चीज झालें असतें. येवढा उद्योग पुनः उभा राहणें परम दुर्घटच; पण त्यांतून जरी यथाकथंचित् यापुढें तो राहिलाच, तरी नुसत्या कांहीं दिवसापर्यंत जें त्यास अत्युत्तम साहाय्य होण्यासारखें होतें तेंही आतां समूळ नाहींसें झालें. वरील शब्द आमच्या साऱ्या वाचकास लवकर समजतीलसें वाटत नाहीं, यास्तव त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ येथें सांगतो कीं, थोड्या दिवसामागें कैलासवासी झालेले परशुरामपंततात्या गोडबोले, ज्यांच्या विद्वत्तेस्तव, सुस्वभावास्तव, व मराठी भाषेवर आणि कवितेवर जे त्यांनीं मोठे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास्तव वरील गोष्ट ऐकून सर्व हळहळले असतील, ते वरील ‘ सर्वसंग्रहा ’ चें काम करीत असत. या कामास यांच्या इतका वाकबगार पुरुष दुसरा कोणी नव्हता हें सर्वांस माहीत आहेच; व त्याचें कारण मराठी कवितेचाच सर्व जन्मभर त्यांनीं मुख्यत्वें व्यासंग केला होता हें होय. यांनीं तिच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले ते जर केले नसते तर मराठी कवितेचें ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत असतें याचा मोठा संशयच वाटतो. असो; तर इतःपर या उद्योगाचे बहुतेक हातपायच मोडले असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. सेलर हौस, सोन्याच्या तोफा, वगैरे कीर्तिदायक कृत्यांकडे जो पैसा खर्च झाला त्याच्या एका सहस्रांशानेंही वरील पुस्तकाचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला असता, व देशावर फार मोठे उपकार झाले असत. पण आतां बोलून उपयोग काय ? गोष्ट गेली ती गेली ! अशा उत्कृष्ट पुस्तकाचा सरकारानें आपला आश्रय तोडला हें त्यास कितीही भूषणार्ह असो; पण एकंदर लोकांच्या समंजसतेस, रसिकतेस आणि उदारत्वास हें चिरकाळ लांच्छन लागून गेलें यांत संशय नाहीं ! असो; तर याप्रमाणें वशिल्याचा आणि आर्जवाचा या जगांत कांहीं विलक्षण जोर चालतो ! एरवीं अगदीं नादान अस-

णारें पुस्तक सर्वांच्या आश्रयास पात्र होतें, आणि खरोखरी जें अत्यंत उपयोगाचें व सर्वांच्या आश्रयास पात्र त्यास कोणी वर डोकेंही काढूं देत नाहीं. असो; तर चांगल्या ग्रंथांचीही अत्यंत शोचनीय उपेक्षा आणि तिरस्कार हे आपल्या भाषेची येवढी खराबी होण्याचें तिसरें कारण होय.

४ आतां या भाषादूषणाचे निरनिराळे प्रकार कसे आहेत ते दाखवितों. हे मुख्यतः तीन आहेत. पहिला प्रकार ह्मटला म्हणजे चांगले शुद्ध मराठी शब्द, पण त्यांस इंग्रजीचें स्वरूप दिलेलें:— जसें, ' ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची हा ग्रंथ साक्ष देत आहे, ' मी आपले विचार सभेपुढें ठेवतों अथवा मांडतों , ' 'त्याच्या भाष-णाचा ठसा सर्वांवर उठला, ' ' हा निराळा प्रश्न आहे, ' परि-क्षेचा परिणाम, ' ' मुलांचें भक्ष्य, ' इत्यादि. दुसरा प्रकार संस्कृत शब्द, पण त्याचा मूळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीनें त्यांचा प्रयोग केलेला:—जसे, ' स्वकपोलकल्पित ग्रंथ, ' तूं त्याजवर कां नेहमीं अवलंबून राहतोस ? ' ' निरुपद्रवी, ' इत्यादि. तिसरा प्रकार नवेच बनवलेले संस्कृत शब्द :—जसें, ' साल्हादाश्चर्य, ' ' महत्त्वाकांक्षा, ' ' आईबापाशीं आज्ञाधारक-पणानें वागावें हे मुलांचें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे,' इत्यादि. हे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द एकदां जे ठरून बसले आहेत ते आहेत. इंग्रजी दुसरें तिसरें बुक शिकायाला लागल्यापासून कोशांतले शब्द जे एकदां पोराचे तोंडांत बसून जातात ते अगदीं शेवटपर्यंत. ते खरे शब्द आहेत, किंवा त्याच्यापेक्षां शुद्ध मराठी असे शब्द सांपड-तील कीं नाहीं, हा विचार कोणीही करीत नाहीं, व करण्याची गरजही कोणास पडत नाहीं. ' त्याचें भाषण ऐकून सर्वांस साल्हा-दाश्चर्य वाटलें'—या वेडया वाकडया वाक्यापेक्षां '—सर्वांनीं मोठी वाहवा केली,'—' सारे तोंडांत बोट घालून राहिले,' वगैरे साहजिक वाक्यें किती शोभतात! शिवाजीस महत्वाकांक्षा होती ' यापेक्षां त्यास ' राज्यलोभ होता ' हे वाक्य, किंवा शेवटल्या

वेड्यावांकड्या वाक्यापेक्षां 'आईबापांच्या आज्ञेत चालावें हा मुलांचा धर्म होय,' हें वाक्य किती चांगलें दिसतें ? पण इतका विचार कोणी करावा ? एकदां अनादिसिद्ध परंपरेने जी वरील शब्दांस वहिवाट मिळाली आहे ती आहे. मोठमोठ्या ग्रंथांतून भर सभेंत, वर्तमानपत्रांत, एरवींच्या बोलण्यांत वरील शब्द व वाक्यें उच्चरण्यास कोणासही तिळप्राय मुद्धां शंका वाटत नाहीं. वक्ते व्याख्यान देण्यास उठले कीं अगोदर सर्वांस विनंति करतात कीं, 'मी तुम्हांपुढें आपले विचार ठेवतो,' किंवा इतकेही तितके पसंतीस न पडून याहूनही छान करण्याचें मनांत आल्यास ' –विचार मांडतों ' असें उत्कृष्ट मराठी बोलून आपल्या मोल-वान वक्तृत्वास आरंभ करतात ! बरें पण, त्याच्यापुढें मेज तरी उभें केलें असतें ! नाहीं तर विचारांस खालीं आधार न सांप-डल्यामुळें बिचारे श्रोत्यांकडे घरंगळत जायचे ! पुढें वक्तेमहाराज या विषयाकडे वळतात, त्या विषयाकडे वळतात, किंवा एकाच विषयाचें एकदां काळें अंग, दुसऱ्यानें गोरें अंग, असें आपल्या प्रिय श्रोत्यांस अनुक्रमेंकरून दाखवितात ! ग्रंथकर्त्यांची तरी झाक वक्त्यांहून कमी असते असें नाहीं. कोणी म्हणतील न जाणो, कीं पुस्तकांतील मजकूर इकडून तिकडून उपटला असेल, यास्तव मुखपत्रावरच ठळठळीत अक्षरांनीं न जगास जाहीर करतात, कीं पुढील ग्रंथ असा तसा नव्हे—हा आहे स्वकपोल कल्पित, ' खुद्द आमच्या गालांतून काढलेला ! ' भाषेचें तिसरें वसतिस्थान न्यायाधीशाच्या कचेऱ्या. या ठिकाणाचा मराठी भाषेच्या कैवाऱ्यांस मोठा आभाव आहे. पण तेथें तर जी तिची विटंबना होते तीस पारच नाहीं ! शेकडों इंग्रजी शब्दांची भेसळ, त्याहून दुःसह असा वर सांगितल्यासारखा घेडगुजरी मराठीचा प्रकार, न्यायासनीं बसलेल्या अधिकाऱ्यांकडून तर तिचा उच्चा-रही नीट होऊं नये. फार तर काय, पण मराठी भाषा जर मूर्तिमंत अवतरली, तर सगळ्या कोर्टांवर बेअब्रू केल्याची

फिर्याद तीस पहिल्यानें करावी लागेल ! तिच्या शब्दांचे, वाक्यांचे, उच्चाराचे जे येथें प्रत्यहीं खून पडतात, तितके खरे खून एका वर्षात साऱ्या पृथ्वीवर ही पडत नसतील ! प्रत्यक्ष न्यायदंड धारण करणाऱ्या कोर्टाकडूनच असा वाक्प्रभाव वाहतो, 'अरे ! त्याने तुला मारलें, तर तूं त्या वेळेस अवाज कां केला नाहीं ? ' तूं त्या वेळेस सूर्यात उभा होतास ? ' ! ! बरें हें एक असो; पण परभाषेची सबब ज्यांस लागू पडत नाहीं अशा नेटिव वकिलांची तरी स्वभाषेविषयीं केवढी आस्था असते ! मागें कायद्याच्या भाषांतराचा प्रकार वर्णिला आहे तो याविषयीं एक प्रमाण आहेच, आणि दुसरें त्यांचे कोडतांतील वक्तृत्व. 'अमुक अमुक आक्टाअन्वयें (' आक्टा ' चा आणि ' अन्वया ' चा मोठाच गोड अन्वय हा !) कैदीस 'संशयाचा फायदा दिला पाहिजे, ' ' या साक्षीदाराच्या जबानीस पुष्कळ वजन दिलें पाहिजे, ' अशा प्रकारच्या सुंदर रूपानें मराठी भाषा कोडतांतून प्रगट झालेली दृष्टीस पडते. असो; तर याप्रमाणें येवढ्या उंच उंच शिखरांहूनही आमच्या भाषेचा प्रवाह जर असा अत्यंत दूषित होतसा-ताच खालीं येतो, तर नाटकवाल्यासारख्या अशिक्षित लोकांतही तो तसाच दिसत असल्यास कांहीं आश्चर्य नाहीं. ' नाटक्कार कंपनी, ' 'नारायणरावाच्या मृत्यूचा फार्स, ' असे अशुद्ध, दूषित, आणि परम उद्वेगकारक शब्द ज्या छापखान्यांत त्याच्या जाहिराती छापतात त्यांस किंवा ज्या पत्रांतून त्यांच्या नोटिशी घातलेल्या अस-तात त्यांस कशाही भूषणास्पद असोत ; पण बहुधा अक्षरशून्य असणाऱ्या आमच्या ' नाटक्कार मंडळ्यास आह्मांस त्याबद्दल मोठासा दोष लावतां येत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें मोठ्या विद्वान् म्हणविणाऱ्या ग्रंथकारांपासून तों अगदीं नाटकवाल्या मंड-ळीपर्यंत, किंबहुना सुतारांपर्यंत, शिंप्यांपर्यंत, आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ? चार

पांच वर्षांपूर्वी युनिवर्सिटीच्या वरच्या परीक्षांतून मराठी भाषा काढली, तेव्हां चोहोंकडे मोठा गवगवा होऊन, त्याबद्दल प्रत्येक वर्तमानपत्रांतून, मासिक पुस्तकांतून, व आमच्या विद्वान् मंडळींत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं तो वाद झाला, व पुष्कळांनीं मराठी भाषेच्या संबंधें पक्षकारीपणा त्या प्रसंगीं प्रदर्शित केला. पण शेवटीं फल काय? कांहीं नाहीं. त्याच सुमारास दुसरा एक मोठा वाद उत्पन्न होऊन त्याच्या संबंधानें आतां जसें चोहोंकडे गार होऊन गेलें आहे तसेंच याविषयींही झालें. नव इंग्रजी शब्द प्रचारांत आणण्याची, किंवा खिचडी बोलण्याची त्यावेळेस जितकी कोणास शरम वाटत नव्हती तितकीच आतांही वाटत नाहीं. ज्या पत्रांनीं त्या प्रसंगीं स्वभाषेच्या कैवारानें वादामध्यें पुढारीपणा पतकरला, त्यांची तरी लिहिण्याची पद्धति तेव्हांपासून किती शुद्ध झाली असेल हें सांगवत नाहीं. एकंदरींत, ‘ वचने का दरिद्रता ’ या न्यायास आमचे लोक हरएक प्रसंगीं फार अनुसरतात!

५. असो; वरच्या लिहिण्यावरून एकंदरींत पाहतां मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे कोणाचेंही विशेष लक्ष्य नाहीं असें दिसून येईल. आपला व इंग्रजांचा वर्णसंकर होऊन प्रभूच्या शरीराचें व रक्ताचें एका मेळ्यांत यथेच्छ भोजन करतां येईल त्या सुदिनाची आमच्या मधले पुष्कळ शहाणे लोक जशी वाट पहात आहेत तशीच दोघांच्या भाषांच्या संकराचीही आमचे विद्वान वाट पाहत नसतील ना! पण त्यांनीं पक्कें समजून ठेवावें कीं, वरील गोष्ट होणें परम दुर्घट आहे. आमच्या लोकांची इंग्रेजांत मिसळण्याची जितकी इच्छा आहे, तितकाच तसें करण्याविषयीं इंग्रजांचा तिरस्कार आहे याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या संपर्कानें आमच्या मराठीचा मात्र नाश होण्याचा संभव आहे. इंग्रेजास आपल्या एकंदर सर्व गोष्टींप्रमाणें आपल्या भाषेविषयींही मोठा अभिमान आहे, आपणांत जशी म्हण आहे कीं, तीर्थीं गेल्याखेरीज मुंडण होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्यास पक्कें इंग्रेजी शिकायाचें असेल त्यानें लंडन शहरचाच वास पतकरला

पाहिजे; हें तर काय, पण असें करूनही ती भाषा साध्य होईलच असें नाहीं; इंग्लिश उच्चार अगदीं बेचूक करणें व ती भाषा बिनचूक लिहिणें हें जो खुद्द इंग्लंडांत जन्मला असेल त्यासच केवळ साध्य होय, असें ते लोक म्हणतात. प्रसिद्ध सर वॉल्टर स्कॉट् व इतिहासकार रॉबर्टसन् यांच्याही ग्रंथांत अशा इंग्रेजीच्या चुका आहेत कीं, लंडनांतलें एकादें पोर त्या शुद्ध करील, असें एके ठिकाणीं मेकालेनें लिहिलें आहे. असें असल्यावर मग या ठिकाणीं आम्हां नेटिवांचा काय पाड? असो; तर इंग्रेजांस आपल्या भाषेचा अभिमान येवढा जागृत आहे. पण आम्ही पहा! साहेबांच्या अशुद्ध लिहिण्याचा व उच्चारांचा आम्हांस राग व तिरस्कार न येतां उलटें त्यांचें अनुकरण करण्यांत आम्हांस प्रतिष्ठा वाटते. हें लोकांच्या देशाभिमानास व भाषाभिमानास मोठें लांच्छन होय. तसाच दुसरा हाही मोठा चमत्कार आहे कीं, जे इंग्रेज लोक आपल्या भाषेविषयीं येवढा मत्सर मनांत वागवितात तेच इतर भाषांच्या ज्ञानाविषयीं घमेंडी बाळगण्यांत यत्किंचित्ही कसर करीत नाहींत. नेटिवास इंग्रजीचा प्रोफेसर करणे तर फारच दूर, पण प्रत्यक्ष संस्कृताचाही करण्यास मोठीच वाटाघाट करावी लागत, पण युरोपिअनास इकडील कोणत्याही भाषेचें अधिपत्य देण्यास काडीमात्रही विचार पडत नाहीं! प्रोफेसर ब्रेल्सर्फ साहेबांनीं 'Indian English Corrected' असें कुरेबाजपणाचें नांव देऊन त्यांत शाळेंतील पोरें वगैरे ज्या चुका करतात त्या खोडून शुद्ध केल्या आहेत. पण त्याच साहेबांनीं स्वतः एक मराठी बूक करून त्यांत जी शब्दरचना व वाक्यरचना केली आहे तीस तोड नाहीं! त्यांतील एका धड्याचें नांव अजून आम्हांस आठवतें. तें 'पिवळा वामनमूर्ति' असें आहे. आमच्या वाचकांस या शब्दांचा अर्थ करण्यास बराच गोंधळ पडेल अशी आमची खात्री आहे. तसेंच आम्हांसही क्षणभर झालें. पण वर पाहतों तों इंग्रेजींत

'The Yellow dwarf' असें शब्द होते तेव्हां साहेबांच्या अगाध ज्ञानाची आम्हांस एकदम प्रतीति होऊन आम्ही क्षणभर चकित होऊन राहिलों. असो; पण अशीं शब्द-रत्नें व वाक्यरत्नें ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्यानें पाश्चिमात्य लोकांचें भाषण किंवा लिहिणें यांजकडे अंमळ लक्ष्य पुरवावें म्हणजे झालें. येथील बंडावरील बागेंत आंत उतरण्याच्या ठिकाणीं आमच्या लोकांकरितां एक पाटी लावली आहे. तीवर लेख असा आहे:—'येथील झाडांस व पुस्पांस कोणीं हात लावूं नये.' येवढा शब्द झेपत नव्हता तर साहेबांनीं साधा मराठी शब्द घालावयाचा होता! असो; तर चमत्कार काय कीं, मनुष्यस्वभावांत असा विरोध अनेक वेळां दृष्टीस पडतो.

६. याप्रमाणें हल्लीं अनेक प्रकारांनीं मराठी भाषा दुषित होत चालली आहे. याचीं कित्येक कारणें मागें एकदां सांगितलीं आहेतच. आतां या दूषणांसही भूषण मानणाऱ्या कित्येक लोकांचें काय म्हणणें आहे तें सांगतों. कित्येकास असें वाटतें कीं, 'विचार मांडतों' 'ग्रंथ साक्ष देत आहे' वगैरे प्रयोग अप्रशस्त कां मानावे? इंग्रजींतही तोच अर्थ त्या शब्दांनीं व्यक्त होतो; मग इंग्रजींत जर ते वाईट दिसत नाहींत व तशी रूढि पडून गेली आहे, तर मग मराठींतही ते आणल्यास काय बिघडलें? हें म्हणणें सकृद्दर्शनीं समंजस वाटतें; पण अंमळ विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल कीं, हें गोड तत्वज्ञान यथेच्छ चालविलें असतां साऱ्या भाषांचा एकदम लय होणार आहे; मराठींत आपण म्हणतों 'थंडी वाजते,' 'मी वाट पहात आहे,' 'त्यानें मार खाल्ला;' मग इंग्रजींत 'frost rings!' I am looking at your way, 'he ate beating,' असें म्हणण्यास काय हरकत आहे? मराठींत जर तोच अर्थ व्यक्त होतो, वाक्य वाईट दिसत नाहीं, व अगदीं रूढ होऊन गेलें आहे, तर लंडनांत भर पार्लमेंट सभेंत अशीं वाक्यें बोलण्यास काय हरकत आहे?

पण इतकेंच नव्हे, तर साऱ्या पृथ्वीवर जेवढ्या म्हणून भाषा आहेत त्यांत वरील अर्थ ज्या शब्दांनीं व्यक्त करीत असतील त्यांचें ह्या त्या भाषेत शब्दशः भाषांतर करून बोलल्यास काय बिघडलें ? कांहीं नाहीं. आणि खरोखर अर्थदृष्ट्या कांहीं बिघडलें नाहीं पण भाषेंत जें शुद्धाशुद्ध ठरवतात तें केवळ अर्थावरच कधीं ठरत नसतें. प्रत्येकभाषेला ' ईडियम् ' म्हणजे शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोग विशेष म्हणून एक निराळेंच तंत्र असतें, तें भाषेचा बहुधा जीव प्राण होय. त्यांत लवमात्रही इकडचें तिकडे होतां कामास नये. भाषेचा शुद्धाशुद्धपणा मुख्यतः त्यावर धरतात, व तिचें स्वारस्यही सगळें त्यावरच असतें. यास्तव तत्त्वज्ञानांत शिरून त्याची हयगय लवमात्रही करतां येत नाहीं. आणि वस्तुतः पहातां हें ठीकच आहे. प्रत्येक राष्ट्रास त्याचा स्वतःचा जसा निराळा पोषाख, निराळा धर्म, निराळा रीतरिवाज असतो, तसाच वरील प्रयोगविशेषही असतो. उद्यां जर कोणी आपणांस असा उपदेश केला कीं, अहो, तुम्ही पागोटीं घालतां तीं कशाकरतां ? डोक्यावर कांहीं असावें येवढ्याच करतांना ? मग साहेबांसारख्या टोप्या कां घालाना ? किंवा मुसलमानांत चुलत बहिणींशीं लग्न करतात, मिसर देशांत प्रत्यक्ष सख्या बहिणींशींही करीत, येवढ्या-वरूनच जर कोणी इतर देशांत तशा व्यभिचाराबद्दल कोर्टांत सबब सांगूं लागला, तर त्यास कोर्ट काय उत्तर देईल ! आपण येथें हातानें जेवतों म्हणून इंग्लंडांतल्या खाणावळींतही तसेंच करून तेथील गृहस्थांशीं जर मोठ्या निकरानें वाद करूं लागलों तर तेथील लोक आपणांस काय म्हणतील ? असो; तर हीच गोष्ट भाषेसही लागते. तिचे प्रयोग जे एकदां ठरून गेले ते शिर-सा वंद्य मानूनच चाललें पाहिजे. तेथें तर्कशास्त्राची मात्रा चालणें नाहीं.

७. तरी एका मोठ्या गोष्टीचा आणखी विचार केला पाहिजे ती ही कीं, जे शब्द व जी रचना आपल्या भाषेंत नाहीं ती

आणायाची असल्यास काय तोड करावी ? रसायन, दर्शनानुशासन, भूगोल, अर्थशास्त्र, वगैरेंतील पारिभाषिक शब्दांची मराठींत काय तजवीज करावी ? याविषयीं आमच्या निबंधमालेच्या पहिल्या अंकांत एके ठिकाणीं लिहिलेंच आहे, कीं संस्कृत भाषेचें साह्य आपल्या भाषेस असल्यामुळें यासंबंधें बहुधा पंचाईत पडण्यासारखी नाहीं. म्हणजे इंग्रेजींत ज्याप्रमाणें ग्रीक भाषेंतून नव्या शास्त्रांचीं नांवें बनवतात त्याप्रमाणें आपल्या मराठीस संस्कृताची अत्युत्कृष्ट सोय आहे. यास्तव कोणीं कोणीं ग्रंथकारांनीं अशा ग्रंथांत मुळचीं इंग्रजीच जीं नांवें ठेविलीं आहेत ते बरावर नाहीं असें आम्हांस वाटतें. थोड्या यत्नानें त्यांसारखी किंबहुना त्यांहूनही उत्कृष्ट अशीं नांवें संस्कृतांतून साधतां आलीं असतीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार ग्रंथरचनेचा. मराठींत मुळचे म्हणजे काय ते छंदोबद्धच ग्रंथ आहेत; गद्य ग्रंथ म्हटले म्हणजे पंचोपाख्यानासारखे तीन चार गोष्टींचे ग्रंथ, आणि बखरी. यास्तव इंग्रजींतल्या सारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्यानें, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रजी ग्रंथाच्याच धाटणीवर केली पाहिजे. म्हणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हें ही जशी इंग्रजीच्या नमुन्यांवर मराठींत मांडतात, त्याप्रमाणेंच लिहिण्याचा एकंदर झोंकही बहुधा इंग्रजीसारखाच आणल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. यास्तव येवढ्यापुरतें इंग्रजाचें अनुकरण करण्यास चिंता नाहीं असें आम्हांस वाटते,—कारण तसा मुळचा प्रकार आपल्या भाषेंत मुळींच नाहीं. याप्रमाणेंच ज्या कल्पना आपणांत पूर्वींच्या नव्हत्या त्यांचे द्योतक जे 'देशाभिमान,' 'लोककल्याण,' 'सुधारणा,' वगैरे शब्द ते जरी अगदीं नवे बनविले आहेत तरी ते ग्रंथांत घालण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तसेंच 'अशी आमची आशा आहे,' 'लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं,' अशा प्रकारचे जे नवे संप्रदाय आलीकडे प्रचारांत आले आहेत ते ही आपणांत पूर्वीं नसल्या-

मुळें आहेत तसेच ठेवण्यास कांहीं चिंता नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

८. याप्रमाणें आमच्या मतें जेथपर्यंत इंग्रेजीचें अनुकरण करण्यास हरकत नाहीं, तितकी मर्यादा सांगितली; हिच्या पलीकडे जें विनाकारण तिचें अनुकरण तें अनर्थावह होय यांत संशय नाहीं, परभाषेचें साह्य कोणत्याही भाषेनें कोठवर घ्यावें याविषयीं महाविख्यात इंग्रेजी ग्रंथकार जो ड्रायडन् त्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, तें साह्य त्या भाषेवरच उलटून जबरदस्ती करूं लागेल येथवर घेऊं नये. भाषेची उणीव नाहींशी करून तें तिच्या खरोखर उपयोगीं पडेल इतकेंच तें असावें. नाहीं तर आपल्या देशाची जशी स्थिति झाली आहे तशीच भाषेचीही होण्याचा संभव आहे. मराठ्यांचा इतिहास ज्यानीं समग्र वाचला असेल त्यांस नाना फडनवीसाची राज्यनीति माहितच असेल. परराज्यांचा अपहार करण्याची हिकमत पहिल्यानें काढणारा पहिला गव्हरनर जनरल जो हेस्टिंग्स त्यानें इंग्लिशांचा पगडा सगळ्या मुलखांत करण्याकरतां ‘ सबसिडियरी आलायन्स ’ म्हणजे आपलें सैन्य दुसऱ्या राजांपाशीं चाकरीस ठेवण्याचा तह हा प्रकार काढला. असा तह करण्य विषयीं त्याचा व पुढील गवरनरांचा नानास आग्रह चालला होता, पण त्यांस त्यांतला मतलब कळून एकंदर राज्याची जरी त्यावेळेस फारच तारंबळ झाली होती तरी तो कबूल झाला नाहीं. त्यानें अनेक निकडीच्या प्रसंगीं त्यांचें साहाय्य मात्र मागितलें; पण तें इंग्लिशांनीं कधीं दिलें नाहीं. पुढें नाना मरण पावून दोन वर्षेंही पुरतीं लोटलीं नाहींत तोंच शेवटल्या पळपुट्या पेशव्यानें इंग्रजांचा फार दिवस मनांत धरलेला हेतु वसई मुक्कामीं शेवटास नेला. तेथील तहावर जी त्यानें सही केली ती पुढें झालेल्या राज्याच्या राजीनाम्यावरच केली असें म्हटलें असतां चालेल. असो; तर आमच्या भाषेची ही जर तीच गति न होऊं देण्याचें आमच्या लोकांच्या

मनांत असेल तर इंग्रेजीचा मराठीशीं जो दिवसेंदिवस अधिकाधिक निकट संबंध होऊं पहात आहे त्यास त्यांनीं फार जपलें पाहिजे. या संबंधात वर जी मर्यादा सांगितली तीसही मराठ्यांच्या इतिहासांतलें वरच्यासारखेंच सादृश्य दाखवितां येईल. मराठ्यांच्या लष्करांत मुसलमान, युरोपियन वगैरे सुद्धां असत, महादजी शिंद्यानें तर इंग्रेजांच्या सारखीं पलटणं तयार करून त्यास त्यांच्या सारखी कवाईत शिकविली होती, व तोफखानाही संग्रहास ठेवला होता. त्याचा त्याम फार उपयोग झाला, व तो आणखी बरीच वर्षे वांचता तर त्याच्या योगानें तो काय करतां हें सांगवत नाहीं ! तर त्याप्रमाणें कांहीं बेताचे इंग्रेजी शब्द मराठींत घेतले असतां, व तींतील ग्रंथरचनाही तींत उतरलीं असतां तीस अपाय न होतां तिचें हितच होईल. इतकेंच मात्र कीं, यांस मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊं देतां कामास नाहीं.

९. याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं सामान्यतः विचार झाला, आतां भाषादूषणाचीं कांहीं उदाहरणें देतों. एक आपल्याच लोकांच्या ग्रंथांतलीं, आणि दुसरीं परकी लोकांच्या ग्रंथांतून. पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथांच्या उदाहरणार्थ रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे प्रसिद्ध पुस्तक ‘ हिंदुस्थानचा इतिहास ’ हें घेऊं. हें भाषांतर आज सुमारें पंधरा वर्षे प्रसिद्ध असून तें युनिव्हर्सिटींत बी. ए. परीक्षेस मराठीकडे नेमलें असे. शिवाय हेंही लक्ष्यांत आणलें पाहिजे कीं, जेव्हां हें लिहिलें त्यावेळेस इंग्रेजीचा प्रसार आतांप्रमाणें झाला नसल्यामुळें मराठी भाषा हल्लींच्या इतकी तेव्हां दूषित झाली नव्हती—

“ (भा. २ पृ. ३५१) पुढे त्यानें आणखी एक तसाच प्रयत्न केला, तो विशेष मोठा होता. त्याचा प्रकार—शाहूचें **दैव खुलल्यामुळें मराठ्यांच्या गादीचा दुसरा वारीस संभाजी हा झांकून गेला होता, तथापि त्याणें आपल्या राज्याची गादी**

कोल्हापूर येथें स्थापिली होती, आणि तो आपल्या वंशाचें दक्षिणकडील राज्य हातांत राखून सगळ्या राज्याविषयीं वारसा सांगतच होता. असोफजानें, त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचालिला असें न दाखवितां, मराठ्यांस आपल्या देशासंबंधी जी खंडणी द्यावयाची होती ती कोणास द्यावी, अशा संशयांत पडल्यासारखें ढोंग केलें, आणि उभयपक्षींच्या लोकांस आपल्या हक्कांची शाबिदी दाखविण्याविषयीं सांगितलें. या त्याच्या मागण्यानें शाहूस फार क्रोध आला. तो राग काढण्यास बाजीराव हे त्यास तयारच साधन मिळालें. इत्यादि.

"(पृ. २३७) शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्यानें प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोरांच्या सरदारांचा वेष धरून संसार आरंभिला, परंतु पुढे पक्क दशेस येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला. तो जी आपली कीर्ति ठेवून गेला, तिची बरोबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालही त्याच्या देशबांधवांतून अद्यापि कोणी एकानेंही केली नाहीं. जवळच्या देशांची स्थिति गडबडलेली होती, त्यामुळें ज्या संधि मिळाल्या, त्या योगें करून यापेक्षां कमी बुद्धिमान् सरदारही कदाचित् आपलें हित करून घेता; परंतु धर्माविषयीं श्रद्धा जागृत करून तिच्या द्वारानें मराठे लोकांत स्वदेशाभिमान उत्पन्न करणें, आणि त्या योगानें औरंगझेबानें मुसलमानी धर्माविषयीं दुराग्रह धरून हिंदूंचे छळ करणें इत्यादि ज्या कांहीं चुक्या केल्या, त्यांची संधि साधून आपला फायदा करून घेणें, हें काम करण्यास शिवाजीसारखाच बुद्धिमान् पाहिजे होता. इत्यादि.

"(कित्ता) शिवाजी प्रथम चकित झाला होता, तो सावरून पुनः लढाई करूं लागला; तेव्हां आपली सामुग्री शिवाजीनें मारून नेली असें पाहून नाइलाज होऊन दिल्लीरानें विजापुरचा वेढा उठविला.

" (भा. २ पृ. २७५) या सर्व भारी मेहेनतीच्या कामाचा विचार करीत असतां, त्याच्या उतार वयामध्यें ज्या संकटांचें व दुःखांचें त्यावर आच्छादन पडलें होतें त्यांतून त्यानें मोठ्या धैर्यानें आपलें डोकें कसें वर काढिलें, याविषयीं त्याची स्तुति न करणें हें अशक्य आहे.

" (—पृ. २८७) हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ झाला नाहीं, इतक्यांत आपला अंतकाळ जवळ येत आहे असें त्यास समजलें. त्या भयंकर प्रसंगीं त्याणें शाहजादा अझीम यास स्वतः पत्र लिहिलें किंवा सांगून दुसऱ्याच्या हातून लिहविलें आहे, त्यांत ऐहिक उपदेश व निर्वाणीचीं भाषणें असून मधून मधून कांहीं तुटक तुटक वाक्यें आहेत; त्यांत जे पश्चात्तापाचे उद्गार आणि परलोकची भीति यांहीं-करून त्याचें अंतःकरण गलबललें होतें, तीं बाहेर पडलीं आहेत. इ० इ० ."

वरच्या सारख्या भाषेचा प्रकार प्रस्तुत भाषांतरांत येथून तेथून आहे. मधून मधून भाषांतर चांगले आहे खरे, व कोठे कोठें शब्दही चांगले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत; पण ज्या करितां हें भाषांतर ग्रंथकारानें केलें त्यांस याचा कांडी इतकाही उपयोग होण्यासारखा नाहीं असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. असें इतिहासग्रंथ असल्यावर एकं-दर लोकांचेठायीं इतिहासाचें येवढें अज्ञान असल्यास नवल काय ?

आतां दुसऱ्या प्रकारचे म्हणजे परकी लोकांचे ग्रंथ पाहूं. यांच्या उदाहरणार्थ ' साधारण प्रार्थना ' हें पुस्तक घेऊं. ख्रिस्ती ' दीक्षितां 'च्या मंडळीनें तयार केलेलें हें पवित्र पुस्तक सैतानानें आमच्या डोळ्यांवर झापड घातलें असल्या-मुळें आम्हांस चांगलें वाटत नसेल तर नकळे; पण आमचा आम्हांस जो त्याचा अनुभव वाटतो तो मनोभावानें आम्ही

आमच्या वाचकांस कळवितों. आम्हीं हें पुस्तक सगळें वाचलें नाहीं, हें मोकळे मनानें कबूल करतों; फार तर काय, पण एक पानही आमच्यानें सबंध वाचून जावलें नाहीं; असा यांत काय गुण असेल तो असो ! तरी इकडून तिकडून चाळून पाहतां या पुस्तकापासून दोन चार फार चांगले उपयोग होतीलसे आम्हांस वाटले. एक ज्यास झोंप येत नसेल त्यानें हें हातीं घ्यावें, म्हणजे दोन चार वाक्यांत झोंप ठेवलेली; कोणास जर करमेनासें झालें तर चार घटका त्यांस खो खों हंसविण्यास या सारखें साधन नाहीं; कोणाला जर वर्षा सहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा द्यावयाची असली, आणि तो तर प्रकृतीनें अशक्त आहे, तर हें पुस्तक सबंध वाचणें त्या शिक्षेच्या मोबदला दिल्यास चालेल, किंवा अशुद्ध वाक्यें शुद्ध करण्यास विद्यार्थ्यांस जर द्यावयाचीं असलीं, तर हें पुस्तक बाळगलें असतां दुसरीकडे बघण्याची बिलकूल गरज राहणार नाहीं !

मागील पुस्तक अंमळ इकडे तिकडे वाचण्याचे तरी आम्हांस श्रम पडले; पण तेही श्रम प्रस्तुत ग्रंथाचे दयाळू कर्ते आम्हांस देत नाहींत. खरोखरी पाहतां 'साधारण प्रार्थने' चे मुखपत्रही आमच्या उपयोगीं पडण्यासारखें आहे; पण तसें करणें फारच अप्रतिष्ठित जाणून प्रस्तावनेंतले थोडके चुटके वाचकांस सादर करितों:—

"इंग्लंड देशच्या मंडळीनें पहिले मंडळींतील भजनाचें पुस्तक रचिलें, त्या वेळापासून त्यांतील गोष्टींहून ज्या भिन्न आहेत त्या हटानें नाकारणें, अथवा सहज अंगीकारणें, ह्या दोन्ही गोष्टी न करतां मध्यम क्रम धरिला, यांत मोठा शहाणपणा दाखविला आहे. कारण आम्हांस अनुभवावरून असें समजून आलें आहे कीं, ज्या गोष्टी विचारपूर्वक स्थापित आहेत, त्यांत फेरफार करण्याचें अगत्य नसून

पालट केल्यावरून अनेक प्रकारच्या अडचणी लागल्या आहेत, आणि अशा फेरफारानें ज्या गोष्टी दूर करण्याच्या होत्या त्यांपेक्षां अडचणी फार व अधिक मोठ्या लागल्या आहेत." इत्यादि इत्यादि.

"सकाळची व संध्याकाळची प्रार्थना मंडळस्थानांत, भजनस्थानांत अथवा वटड्यांत ज्यां ठिकाणीं ह्मणत आले आहेत, तथेंच ह्या प्रदेशांतील धर्माधिकाऱ्यानें निराळा हूकूम दिल्हा नसल्यास ह्मणावी. आणखी कटडे मागल्या काळाप्रमाणें राहूं द्यावे.

" आणि लक्ष्यांत ठेवावें कीं साहावा एडवर्ड राजा याच्या दुसऱ्या वर्षी पार्लिमेंताच्या अधिकाराने या इंग्लंडच्या मंडळींत जीं मंडळीचीं व आचार्यांचीं भूषणें चालत होतीं, तींच आचार्यत्व करण्यांत नेहमीं राखून उपयोगास लावावयाचीं आहेत."

सकाळची प्रार्थना:—

" माझ्या पातकापासून आपलें मुख आवरून घे; व माझे सर्व अन्याय पुसून टाक. गीत ५१. ९.

" देवाचे यज्ञ म्हणजे फुटलेला आत्मा, फुटलेलें व नम्र झालेलें हृदय, हे देवा, तूं तुच्छ मानणार नाहींस. गीत५१. १७.

" आपलीं वस्त्रें नका, तर आपलें हृदय फाडा; आणि परमेश्वर जो तुमचा देव त्याकडे फिरा, कां कीं तो कृपाळ व दयाळू, मंदक्रोध व फार मायाळू आहे, आणि विपत्तीविषयीं अनुतापी आहे. योएल. २. १३.

" पश्चात्ताप करा, कां कीं आकाशाचें राज्य जवळ आलें आहे. मात्थी ३. २."

आणखी एकच लहानसा उतारा घेतों:—

" शुभ्रसप्तकांतील सोमवार—

देवा, त्वां या समयानुसार आपल्या पवित्र आत्म्याचा प्रकाश पाठवून आपल्या विश्वासू लोकांच्या अंतःकरणांत शिकविलें तसें

आम्हास त्याच आत्म्यानें हरएक गोष्टींत यथार्थ समज प्राप्त होऊन त्याच्या पवित्र सांतवनावरून सर्वकाळ आनंद करावा असें कर; आमचा तारणारा ख्रिस्त येशू याच्या पुण्यास्तव, जो तुजबरोबर पवित्र आत्म्याच्या ऐक्यांत एकच देव निरंतर असून युगोयुगीं जगतो व राज्य करितो. आमेन. ''

वरील वाक्यें आमच्या वाचकांपैकीं कितीकांस समजलीं असतील तीं असोत; आम्हांस तर या भाषांतरासारखाच त्यांचा हेतुही बिलकूल कळत नाहीं. मराठींत भाषांतर म्हणजे काय? ज्यास इंग्रजी ग्रंथ कळत नाहीं त्यास त्यांतील अर्थ मराठी भाषेनें कळावा हाच त्याचा उद्देश कीं नाहीं? हा उद्देश ख्रिस्ती लोकांनीं जीं शेंकडों भाषांतरें आजपर्यंत केलीं व तीं जीं अजून करीत आहेत त्यांच्यापैकीं कितीएकांनीं सिद्धीस जातो बरें? प्रस्तुतच्या इतकाच जर तीं सर्व उतरलीं असलीं, तर ते ग्रंथ मूळचे इंग्रेजींतले इंग्रेजींतच ठेवणें फार बरें होतें असें म्हणण्यास कांहीं चिंता नाहीं. भाषांतर उतरण्याचा व छापण्याचा तरी अटाट तशानें वांचता! असो; पण येवढी उघड गोष्टही आमच्या ख्रिस्तभक्तांस दिसत नाहीं; त्यांस वाटतें कीं आपल्या सद्धर्मांतील ग्रंथ देवनगरी लिपींत नुसते लोकांच्या दृष्टीस पडले तरी तेवढ्यानेंही त्यांचें तारण होईल! असें त्यांचें मत असल्यास आम्ही त्यांस एक सूचना करतों कीं, आलीकडे भराभर बेरीज, गुणाकार वगैरे करण्याचीं जशीं यंत्रें केलीं आहेत तसें एका बाजूला मराठी व्याकरण व दुसऱ्या बाजूला मराठी कोश अशीं आंत घालून भराभर भाषांतरें तयार होण्याचें त्यांनीं एक यंत्र तयार करावें. म्हणजे तेणेंकरून त्यांच्या शुभवर्तमानाच्या वृत्ताचा फार त्वरित जगावर प्रसार होईल!

१०. आतां सरतेशेवटीं बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या मराठी भाषेच्या शुद्धतेचें एक निश्चित प्रमाण तरी कोणतें धरावें तें सांगतों. एक प्रमाण मराठी कवी व दुसरें प्रमाण

आपल्या स्त्रिया वगैरे. पहिल्यांच्या भाषेंत परभाषेच्या संस्काराची बिलकूल शंकाही नाही हें उघडच आहे; यास्तव त्यांत जे शब्द व जे प्रयोग आढळतील ते अर्थातच अत्यंत शुद्ध होत. दुसरें प्रमाण तरी तसेंच मजबूत आहे. आपल्या बायकांच्या भाषेस अजून आपल्याप्रमाणें परभाषेचा विकार जडला नाहीं, यास्तव त्यांचें बोलणें अगदीं शुद्ध मराठी धरण्यास चिंता नाहीं. असेंच वृद्ध मनुष्यांचें, व ज्यास इंग्रेजीचा गंधही लागला नाहीं अशा एकंदर सर्व लोकांचेंही बोलणें शुद्धतेचें उत्कृष्ट प्रमाण होय. अशांस समजण्यासारखा जो ग्रंथ झाला त्याच्या शुद्धतेविषयीं मग ज्यास्ती बोलणेंच उरलें नाहीं. यास्तव जो कोणी मराठी लिहील त्यानें जर नेहमीं हें मनांत ठेवलें कीं, हें वाक्य मीं जर इंग्रजी न समजणाऱ्या एखाद्या मनुष्यापुढें वाचून दाखविलें तर तें त्यास कितपत समजेल, तर मध्यांचा भाषादूषणाचा दोष हळू हळू अगदीं नाहींसा होऊन जाईल. ईश्वर करो, आणि आमच्या ग्रंथकारांच्या ठायीं स्वभाषेच्या शुद्धतेविषयीं असा अभिमान सतत जागृत राहो.

लेखनशुद्धि.

लिपेर्यथावग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् *

रघु.

(१) उपोद्घात (२) शास्त्र आणि रूढि (३) व्याकरणाचें प्राधान्य (४) भाषा आणि व्याकरण (५) त्यांचा परस्पर संबंध (६) मराठी भाषेची स्थिति (७) लेखनपद्धति बसविण्याचें साधन (८) विषयाचीं तीन सदरें (९) वर्णशुद्धि (१०) शब्दशुद्धि (११) वाक्यशुद्धि (१२) सारांश.

१ लेखनशुद्धि म्हणजे शुद्ध लिहिण्याची पद्धति. ही-विषयीं सध्यां बरेच नियम ठरले आहेत; आणि शुद्ध कसें लिहावें, म्हणजे ऱ्हस्व दीर्घ, अनुस्वार वगैरेविषयीं विद्यार्थ्यांकरतां लहान पुस्तकेंही कांहीं झालीं आहेत. यांविषयीं आम्हांस कांहीं विशेष लिहिणें नाहीं. तरी या विषयाच्या संबंधाच्या आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्यांविषयीं विचार करणें अवश्य आहे. त्यांविषयीं पूर्णपणें असें विवेचन आजपर्यंत कोणींच केलेलें नाहीं, असें समजून या लेखांत त्यांविषयीं कांहीं विचार प्रदर्शित करतों.

२. कोणत्याही आचाराची शुद्धता म्हणजे ता बरोबर आहे कीं नाहीं याचा निर्णय नेहमीं दोन गोष्टींवरून होतो. एक शास्त्र आणि दुसरी रूढि. शास्त्र म्हणजे तत्व-वेत्या पुरुषांनीं चांगला विचार करून घालून दिलेले

---

* " लिपी म्हणजे बाराखड्या चांगल्या शिकून हा [रघु] नदीच्या मुखानें जसें अफाट समुद्रांत शिरावें त्याप्रमाणें विद्येंत शिरला, "

नियम; आणि रूढि ह्मणजे कालगत्या पडलेला प्रचार. या दोहोंचा अगदीं प्रथमारंभीं अर्थात्च पूर्ण मिलाफ असतो, किंवा निदान पुष्कळ असतो; पुढें हळू हळू रूढि ढिली पडत जाऊन कधीं कधीं ती शास्त्राच्या अगदीं उलटही होते. हा प्रकार लोकव्यवहारांत, धर्मांत, वगैरे जेथें तेथें दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाचाही विचार आहे. अमुक लिहिणें शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध याचा निश्चय झाला ह्मणजे एक शास्त्रावरून ह्मणजे व्याकरणावरून; आणि दुसरा रूढीवरून म्हणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत तसा प्रयोग होतो यावरून. जेथें दोन्ही प्रकार जमतात तेथें ठीकच आहे; पण जेथें दोहोंचा विरोध येतो, तेथें बरीच मोठी पंचाईत येते. अशा ठिकाणी कोणता मार्ग काढावा ?

३. आतां खरोखरी म्हटलें असतां असा वाद जेथें उत्पन्न होतो तेथें व्याकरणाप्रमाणें निर्णय करावा, म्हणजे जो शब्दप्रयोग किंवा वाक्यप्रयोग व्याकरणाच्या नियमांस अनुसरून असेल तोच खरा म्हणावा. असें केलें असतां भाषा निर्दोष होऊन तींत चोहोंकडे सारखा मेळ बसेल; आणि यामुळें शिकणारास व शिकविणारास दोघांसही ती ज्यास्त सुलभ होईल. याप्रमाणें तिचें बाह्यस्वरूप चांगलें नीटनेटकें होईल. पण वरील प्रकार जर सर्वशैव चालवला, त्यास कांहींच नियमित मर्यादा केली नाहीं, तर भाषेची मोठीच हानि होईल. तिचा स्वेच्छाप्रचार बंद होऊन ती व्याकरणाच्या सूत्रांनीं जशी कांहीं अगदीं बद्ध होऊन जाईल. आणि तिचें स्वरूप कांहीं तऱ्हेवाईक, बोजड, अशा प्रकारचें होऊन कृत्रिमतेचा मोठा दोष तिजवर सर्वशा येईल. म्हणजे चालत्या बोलत्या माणसांत आणि मनुष्याचा पुतळा करून त्याच्याकडून नेहमींचे व्यापार यांत्रिक शक्तीनें कराविले असतां त्यांत, त्या दोहोंत जितका भेद दिसेल तितकाच स्वेच्छाप्रचार दिला आहे

प्रयोग वैयाकरणांनीं कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या, डोळ्यांत भसकन् जाणाऱ्या अक्षरांनीं तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारांस यत्किंचित्‌ही न जुमानतां त्यांची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,—फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्हाटिकन नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजिती होते ! * यास्तव संस्कृत वैयाकरणाचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे कीं, 'प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः,' वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधलेले आहेत, त्यांच्यापुढें यांचें शहाणपण खुंटतें ते जसे असतील तसेच घेऊन यांस चाललें पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाहीं. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छृंखल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंद गतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव! नाहीं तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तबगारी खर्चून जरी आपल्या मतें मोठें भक्कम काम केलें असलें,

---

*वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्यारखा नाहीं; यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलियोनें पृथ्वीच्या गतीचें नवेंच मत काढण्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वांस माहीत असेलच. पण इतक्यानेच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये ! ! ! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचें व ज्ञानाचें स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें !

ठिकाणीं तुम्ही काय निर्णय देतां तो द्या; म्हणजे त्याप्रमाणें मी एका मनुष्यांशीं बोलतांना अर्धेंच वाक्य टाकून आलों आहें तें जाऊन पुरतें करीन ! असा तर प्रकार खाचित झाला नाहींना ? ज्यास जसा त्यावेळेस प्रत्यय लावतां आला, किंवा प्रयोग करतां आला, तसाच त्यानें दामटला असेल यांत संशय नाहीं. लहान मुलें जेव्हां पहिल्यानें बोलूं लागतात तेव्हां ' करला, ' ' मरला, ' असे भूतकाळ, किंवा ' बुवा, '—बुवे, ' अशा अशा प्रकारचीं अनेक वचनें वगैरे रूपें प्रयोगसादृश्यावरून साधतात हें पुष्कळांच्या लक्ष्यांत असेलच: व त्याप्रमाणेंच पहिल्या पहिल्यानें भाषेचा उद्भव हळू हळू होत गेला यांत संशय नाहीं. त्या वेळेस अष्टाध्यायीच्या अमुक अमुक सूत्रावर अमुक अमुक वार्तिक आहे तस्मात् हा प्रयोग अशुद्ध आहे, असें म्हणण्यास मुळींच जागा नव्हती हें उघड आहे तेव्हां भाषेंत व व्याकरणांत इतकें अंतर आहे ! भाषा केव्हां उत्पन्न झाली, कशी झाली, व कोठें झाली याचा विचार म्हटला म्हणजे पर्वत केव्हां उत्पन्न झाले, समुद्र केव्हां पाण्यानें भरला या गोष्टींच्या शोधा इतकाच गहन आहे ! आणि व्याकरणांची उत्पत्ति तर सर्व भाषांची सांगतां येईल; कित्येकांची तर अगदीं अलीकडे झाली आहे, आणि अजून अशाही शेंकडों भाषा असतील कीं, ज्यांस व्याकरणाची ओळखही नाहीं !

५. वरील उपपादनावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल कीं, भाषा ही बहुधा अनादि आहे; तेव्हां कायद्याप्रमाणें वहिवाट जर पाहिली तर व्याकरणाच्या तर्फे फैसला न होतां प्रचाराच्याच तर्फे होईल. जे प्रयोग शेंकडों वर्षें वसून गेले आहेत, कीं भाषेचा आणि त्यांचा जणों काय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यांस व्याकरणानें उपटून टाकण्याचा यत्न करणें म्हणजे इजनेरास सडक बांधावयाची असतां त्यानें मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेंकून देण्यासारखेंच कृत्य आहे ! ज्यांचीं मुळें अगदीं भाषेच्या मुळांइतकींच बहुतेक पोंचलीं आहेत असे

प्रयोग वैयाकरणांनीं कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या, डोळ्यांत भसकन् जाणाऱ्या अक्षरांनीं तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारांस यत्किंचित्‌ही न जुमानतां त्यांचीं आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,— फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्हाटिकन नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजिती होते ! * यास्तव संस्कृत वैयाकरणाचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे कीं, प्रयोग-शरणाः वैयाकरणाः,' वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधलेले आहेत, त्यांच्यापुढें यांचें शहाणपण खुंटतें ते जसे असतील तसेच घेऊन यांस चाललें पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाहीं. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छृंखल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंद गतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव! नाहीं तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तबगारी खर्चून जरी आपल्या मतें मोठें भक्कम काम केलें असलें,

---

*वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखा नाहीं; यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलियोनें पृथ्वीच्या गतीचें नवेंच मत काढण्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वांस माहीत असेलच. पण इतक्यानेच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये ! ! ! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचें व ज्ञानाचें स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें !

तरी एकादे दिवशीं इंजनेर साहेब खुद्द पुलावर उभे राहून नदी वेगास हंसत असतांच वेळेनसार धडाड होऊन नदी आपलें सामर्थ्य प्रकट करायाची ! असो; तर जसें शहर नदीच्या अनुरोधानेंच वसतें, शहराच्या अनुरोधानें नदी वाहत नाहीं; त्याप्रमाणेंच भाषेच्या अनुरोधानें व्याकरणानें नेहमीं चाललें पाहिजे, त्याच्या अनुरोधानें ती कधीं चालायाची नाहीं !

६. जो व्याकरण नवें करूं जाईल किंवा भाषेचें शोधन करण्याच्या वगैरे खटपटीस पडेल त्यानें वरील गोष्टी चांगल्या पक्केपणीं ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. पण त्यांकडे आपल्या भाषेंत सर्वथा लक्ष्य दिलेलें दिसत नाहीं. भाषेंतील रूढ शब्द, रूढ प्रयोग यांस बळेंच फिरविण्याचा आज बरींच वर्षें उद्योग चालू आहे. याविषयीं पुढें विशेषत: लिहिण्यांत येईल सध्यां इतकेंच सुचवितों कीं, मागील कलमांत भाषेच्या प्राबल्याविषयीं जें लिहिलें तें आपल्या मराठी भाषेस तर फारच लागू पडतें. संस्कृत, इंग्लिश वगैरे भाषा व्याकरणाच्या अटकावांत आज शेकडो वर्षे तरी आहेत. पण आमच्या मराठीस तो संस्कार नुकता नुकता लागत चालला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तिचें नियमन करण्यास्तव आमच्या पाणिनीनें उद्योग केल्यासच नुकतीं कोठें चाळीस वर्षें होत आहेत. त्याच्या आधींचा सर्वकाळ तर तीस कोणतेंच बंधन माहीत नव्हतें. अजून तरी वरील दोन भाषांप्रमाणें तींत कोणी मोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन तिचे प्रयोग त्यांनीं बसवून टाकले आहेत असेंही झालें नाहीं. तिचा प्रचार अजून बहुधा स्वच्छंद वृत्तीचाच आहे. यास्तव तिला जीं बंधनें करायाचीं तीं फार जपून केलीं पाहिजेत. तरच तीं कांहीं निभावून भाषेचें हित होईल.

७. आपल्या भाषेच्या मूळ भाषा म्हटल्या म्हणजे बालभाषा, संस्कृत, फारशी व आरबी ह्या होत; यास्तव तिची लेखनपद्धति बसविण्यास यां चारी भाषांचें चांगलें ज्ञान अगोदर आवश्य

पाहिजे. हें अजूनपर्यंत कोणी म्हणण्यासारखें संपादन केलेलें आम्हांस माहीत नाहीं. अलीकडे युनिवर्सिटीच्या परीक्षांत संस्कृत घातल्यामुळें त्याचा प्रचार बराच होऊन हें एक अंग पुष्कळांस साध्य झालें आहे खरें. पण या खेरीज बाकीच्या तिहींचें ज्ञान फारच थोडक्यांस असेल. मोलस्वर्थच्या कोशांत मात्र शब्दव्युत्पत्ति देतांना वरील भाषांतील मूळचीं रूपें पुष्कळ ठिकाणीं दिलीं आहेत. पण त्यावर आज सुमारें पन्नास वर्षांत यांविषयीं कोणी यत्किंचितूही विचार केला आहेसा दिसत नाहीं. या कोशांत सुद्धां कोठें कोठें ज्या चुका दृष्टीस पडतात त्यांवरून पाहतां या कोशांत फेरफार करण्यास बरीच जागा अजून असेल यांत अगदीं संशय नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. तर आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस आम्ही येथें इतकेंच सुचवितों कीं, ज्यांस वरील भाषांचें ज्ञान असेल त्यांनीं ते प्रस्तुत विषयांस लावून भाषेची व्युत्पत्ति व लेखनपद्धति हीं जर सुधारलीं तर त्यांच्या ज्ञानाचें चांगलें चीज होणार आहे!

८. आतां प्रस्तुत विषयांचीं तीन सदरें करून त्यांविषयीं विचार करूं. एक वर्णशुद्धि, दुसरें शब्दशुद्धि आणि तिसरें वाक्यशुद्धि. वर्णशुद्धि म्हणजे मराठी भाषा सध्यां जशी लिहितात ती तऱ्हा बरोबर आहे कीं नाहीं याचा विचार. असाच शब्दांविषयीं व वाक्यांविषयींही विचार करावयाचा.

९. वर्णशुद्धिविषयीं एकंदरीत पाहतां सध्यांची पद्धत बहुत करून बरोबर आहे असें आम्हांस वाटतें. वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी 'स्थ' च्या जागीं 'स्छ' 'च' चा दंततालव्य उच्चार कर्तव्य असतां त्याच्यामागें टिंब द्यावयाचें, वगैरे जे विलक्षण प्रकार चालू होते ते आतां कोठेंही दृष्टीस पडत नाहींत. इंग्रेजीतील 'ट' 'ड' यांच्या जागीं 'त,' 'द,' असे लिहिण्याचा परिपाठ अलीकडे अंमल माजीच पडला असें दिसतें. 'स्कातलंद,' 'ग्रान्स्लेतर,' 'वाशिंगतन' वगैरे रूपें सरकारी मराठी पुस्त-

कांतून व मिशनरीच्या ग्रंथांतून अगदीं आढळतात खरीं. पण बाकीच्या पुस्तकांतून वरील नियम तितका अबाधित चालत नाहीं. ' इंग्लंड, ' ' अक्टोबर ' अशीच रूपें बोलण्यांत व लिहिण्यांत अलीकडे चालू झालीं आहेत * हे वरील तिन्ही फेरफार फार समंजस झाले. तरी अद्याप कित्येक शब्दांविषयीं लिहिण्यांत घरसोड दिसते. उदाहरणार्थ ' पाहणें, ' ' पाणी, ' पहिला शब्द कोणी ' पहाणें, ' असाही लिहितात; व दुसऱ्यावर बहुधा कोणी अनुस्वार देत नाहींत. पण हे शब्द मूळ कशापासून अपभ्रंश पावले आहेत हें जर पाहिलें, तर 'पाहणें,' ' पाणी, ' हेंच बरोबर आहे असें सर्वांच्या लक्ष्यांत येईल. पाहिल्याचें मूळ रूप ' पश्य ' असें आहे, तेव्हां ' साप, ' ' आंख, ' याप्रमाणें त्याचा अपभ्रंश ' पाह ' असाच होईल. ' पहा ' असा कदापि होणार नाहीं. तसेंच ' पानीयम् ' याच्या शेवटीं नासिक्य वर्ण असल्यामुळें ' नामें, ' ' गांव. ' ' भे ' याप्रमाणें ' पाणी ' असें लिहून अनुस्वार ठेवणें बरोबर आहे. असो, तर याप्रमाणें मूळ व्युत्पत्तीचा जर विचार केला, तर पुष्कळ शब्दांची शुद्ध व ग्राह्य रूपें कोणती तीं चांगलीं समजतील; आतां वरच्याशिवाय आणखी एक वर्णशुद्धीविषयींचा प्रकार सांगणें राहिला आहे. तो

---

* हा विलक्षण प्रघात कशामुळें पडला असेल तो असो ? 'इंग्लंड' शब्दाचे ' इंग्लंद ' असें जें रूपांतर करायाचें तें मराठींत ' ड ' नाहीं म्हणून किंवा तसा उच्चार आम्ही नेहमीं करतो म्हणून, काय असेल तें असो ! आमच्या लिपींत तर ' ड ' आहेच, व इंग्रजी शब्दांचाही उच्चार ' बटाटा, ' ' पोष्ट, ' ' अल्पिष्टन ' असाच आमचे लोक करीत आले आहेत. एक मात्र कारण दिसतें, कीं इंग्रजींत ' त ' नसल्यानें Calcutta असें इंग्रेज लोक त्या शब्दांचें रूपांतर करतात तेव्हां असे शब्द पुनः मराठींत आणले असतां ' ट ' चा पुन्हां ' त ' करावा लागतो. पण या इंग्रेजी लिपीच्या उणिवेबद्दल मराठीला काय म्हणून तिसऱ्या ठिकाणीं प्रायश्चित्त !

हा कीं, एरवीं लोक सामान्यतः जसा उच्चार करतात त्यास अनुसरून न लिहितां भलतेंच रूप लिहिणें जसें, 'सोई,' 'संवई' 'रूचिकर,' 'तब्यत' इत्यादि. हेच शब्द जसे आपण म्हणतों तसेंच म्हणजे अनुक्रमेंवरून 'सोय,' संवय 'रुचकर,' तब्येत' असेंच लिहिणें विशेष प्रशस्त आहे असें आम्हांस वाटतें.

१०. दुसरें सदर शब्दशुद्धि. हीविषयींही सध्यां बराच घोंटाळा आहे. मराठींत संस्कृतांतूनच जे शब्द आले आहेत त्यांची कोणी मूळाप्रमाणेंच शुद्ध रूपें लिहितात. व कोणी मराठी प्रमाणेंच लिहितात. तरी ज्या ग्रंथकारास मानमान्यता आहे ते बहुधा पहिलीच पद्धति उचलतात, दुसरीस अनुसरणारे थोडे आणि ज्यांस विशेष मान नाहीं असे. उदाहरणार्थ 'जन्म' शब्द घ्या. हा संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे, आणि मराठींत पुल्लिंगी आहे, तरी 'त्यांचा जन्म झाला' असें न म्हणतां 'त्याचें जन्म झालें' असें लिहिण्याच्या सध्यां बहुधा अगदीं परिपाट पडून गेला आहे. 'जें वस्तु,' 'ती वीणा,' किंबहुना 'तो स्वप्न' असेंही कोणी अगदीं संस्कृताच्या पद्धतीवर पडून लिहितात. पण हा प्रकार आमच्या बुद्धीनें सर्वथा प्रशस्त नव्हे. एक तर मराठी भाषा संस्कृताहून भिन्न आहे; यास्तव ही तिची भिन्नता जितकी कायम राहील तितकी अवश्य राखली पाहिजे. नाहीं तर फारशी भाषेविषयीं जसें सांगतात कीं ती अर्धीमुर्धी आरबीच आहे; त्याप्रमाणें आपल्या भाषेची दशा होऊन तिचें स्वातंत्र्य नष्ट व्हावयाचें. दुसरें, जर याप्रमाणें मूळ संस्कृत शुद्ध म्हणून त्याचेंच अनुसरण करण्यास एकदां आरंभ केला, तर मग हा प्रकार चालवावा तरी कोठपर्यंत? शेंकडों शब्दांचीं रूपें बदलून टाकून त्यांस नीटनेटकें करावें लागेल! 'मी जेवणा अनंतर निजतों,' 'हें घडणें दुरापास्त आहे,' 'ही तुला कोठून आवदशा आठवली?' 'मला स्वप्न पडला,'

'त्यानें वीणा वाजविली' 'इंग्लंडांत विदुषी स्त्रिया पुष्कळ आहेत' असे प्रयोग करणें भाग पडून सगळी भाषाची भाषा उसकटावी लागेल. शिवाय, संस्कृतापासून आलेल्या शद्वांस याप्रमाणें पूर्वस्थिति दिली तर मग फारशी व आरबी शद्वांनीं तरी काय केलें आहे ? त्यांचींही मूळचीं रूपें व मूळचे अर्थ पुनः आणावे लागून सगळा येथून तेथून गोंधळच गोंधळ होऊन जाईल. तेव्हां प्रशस्त मार्ग हाच दिसतो कीं, जशीं रूपें एकदां भाषेंत रूढ होऊन गेलीं आहेत तशींच कायम राखावीं. ज्यांस संस्कृत, फारशी किंवा आरबी भाषा पूर्ण अवगत आहेत त्यांस सध्यांची मराठींतील विलक्षण रूपें व विलक्षण अर्थ पाहून मनास नीट वाटणार नाहीं, व तीं पुनः पहिल्यासारखीं करावींशीं वाटतील; पण तशा शद्वांचें जर नुसतें सध्यांचेंच रूप मनांत आणलें, तर कांहीं विलक्षण वाटणार नाहीं. पहा कीं, 'त्याला रूपवान् बायको मिळाली' हें वाक्य 'त्याला चांगला बायको मिळाली यासारखेंच वस्तुतः अशुद्ध आहे, व म्हणूनच दुसरें वाक्य मराठी जाणणाऱ्या मनुष्यास जसें कानास अतिशय वाईट लागेल, तसेंच पहिलें संस्कृतज्ञास लागेल यांत आश्चर्य नाहीं ! तरी ते केवळ प्रचारांत आलें असल्यामुळें त्यास अगदीं काढून टाकणें आम्हांस बरोबर वाटत नाहीं. ज्या संस्कृतज्ञास तें अगदीं दुःसह होत असेल त्यानें त्या वाक्याकडे केवळ मराठीच्या दृष्टीनें पहावें, म्हणजे त्यास त्यांत कांहीं वावगें दिसणार नाहीं. तें असें कीं, '*त्यास सुंदर बायको मिळाली*' यांत जसें कांहीं वाईट नाहीं, तसेंच 'सुंदर' या जागीं 'रूपवान्' हा शद्व केवळ विशेषणाप्रमाणें घातला आहे असें जर पाहिलें, तर त्यांत काय वांकडें आहे ? तर याप्रमाणें चालू असणारीं रूपें जशींचीं तशींच ठेवणें आम्हांस बरें वाटतें. फार तर काय, पण 'तिकीट,' 'नाटपेट,' 'गटार' वगैरे अगदीं अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रेजी शद्वांचींही रूपें बिघडविणें आम्हांस नीट वाटत नाहीं. असो; तर हें दुसरें

कारण झालें. तिसरें असें कीं, वर सांगितलेला प्रकार सोपा असल्यामुळें तो सर्वांस साध्य आहे, व यामुळें भाषेंत जो एकदां चोहोंकडे जम बसून जाईल तो जाईल. लेखनशुद्धि ही एकदां रूढीवर ठरली, ह्मणजे अमुक शब्द कसा लिहावा याविषयीं कोणास यत्किंचतूही पंचाईत पडणार नाहीं. त्या त्या शब्दाचा जसजसा उच्चार होत असेल तसतसा तो खुशालपणें लिहावयास सांपडेल. त्यास संस्कृताचा किंवा आरबीचा अभ्यास करण्याची मुळींच गरज पडणार नाहीं.

याप्रमाणें शब्दशुद्धीविषयीं विचार कर्तव्य असतां रूढीचेंच बहुधा अवलंबन करावें हें अनेक कारणांनीं प्रशस्त होय, असें आह्मांस वाटतें. तरी प्रसंगविशेषीं वरील नियम मोडल्यास कांहीं हरकत नाहीं. 'मध्यान्हरात्र,' 'अहोरात्र, अहोदिवस,' 'परस्वाधीन,' वगैरे जे मुळींच अर्थासंगतीचे शब्द आहेत ते काढून 'मध्यरात्र,' अहोरात्र,' 'पराधीन,'वगैरे शुद्ध रूपें त्यांच्या जागीं घालावीं यास 'आह्मी कबूल आहों. तसेंच 'अंधःकार' 'हाहाःकार,' 'दीपोत्साह, वगैरे शद्बांचीं 'अंधःकार,' 'हाहाकार,' 'दीपोत्सव'अशीं व्याकरणरीत्या शुद्ध रूपें लिहावीं हेंही आह्मांस ठीक वाटतें. तसेंच अलीकडे अगदीं नवे शब्द जे साधले असतील किंवा यापुढें साधावे लागतील त्याविषयींही शुद्धाशुद्धतेबद्दलचा विचार करण्यास आपण मुखत्यार आहों. पण जे एकदां रूढ होऊन बसले त्यांशीं दांडगाई करण्यांत आह्मांस मोठासा शहाणपणा वाटत नाहीं. येवढे पाणिन्यादि समर्थ व्याकरणकार, पण त्यांसही छांदस व आर्ष प्रयोगांपुढें हात जोडावे लागले, व 'पृषोदरादित्वात्साधुः' अशा प्रका-

१ ज्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा कांहींच थांग लागत नाहीं त्यांस ढकलून देण्याकरतां वरील वर्ग संस्कृत वैयाकरणांनीं एक जबरदस्त करून ठेवला आहे. वरील सूत्राचा अर्थ असा कीं, 'पृषोदर' या अव्युत्पन्न शब्दाचेंच हें भावंड, मग यास व्युत्पत्ति कसची? रॉम्बुलसानें चोर, दरवडेखोर, खुनी अशा मनुष्याकरतां केलेली गुहाच ही!

रच्या हिकमती कराव्या लागल्या. इंग्रेजींतही असा घोंटाळा नाहींसा नाहीं. पण हें चसें काय, सर्व भाषांत तो वस्तुगत्या असायाचाच. वैयाकरणाच्या मनांत साऱ्या भाषेंत जिकडे तिकडे उत्कृष्ट व्यवस्था होऊन वेडें वांकडें कोठें कांहीं दिसूं नये असें असतें. पण तें होतें कसें ? नदी जशी उगमापासून निघाली कीं जिकडे तिला सखल प्रदेश सांपडेल तिकडेंच वाहत जाते, व तिचें पात्र पुढें मोठें होऊन जसें तुफान वाहूं लागतें, त्याप्रमाणेंच भाषेचीही गोष्ट आहे. तिच्या उच्छृंखल वेगास जर बळेंच रोध करण्याचा प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाईलच असा बिलकूल नेम सांगवत नाहीं. शंभर वाट्यांनीं अशा बांधाऱ्यांची गति नर्मदा, कृष्णा वगैरेंचा बोभाट जसा वरचेवर ऐकूं येतो तशीच व्हावयाची !

११. तिसरें सदर वाक्यशुद्धि, मराठींत प्रयोगांचा घोंटाळा किती आहे तो पुष्कळांस माहीत असेलच. ‘ बाजीरावास पुणें द्यावें लागलें, ’ इत्यादि प्रयोगांची वाटाघाट आज कित्येक वर्षें चालू आहे; तरी त्यांविषयीं अजून पक्का निश्चय कोणताच होत नाहीं; तसेंच ‘ त्यानें त्या पोरीस मारिली, ’ ‘ मी अंघोळ केली, ’ ‘ त्यानें तुला लहानाचा मोठा केला, ’ ‘ तुम्ही जेवलांत ? ’ वगैरे विलक्षण प्रयोगांविषयीं ही मोठाच वाद आहे. मराठी भाषेचें नियमन करणारांत अग्रभागीं गणण्यास योग्य अशा एका गृहस्थानें वरील प्रयोगांस केवळ अशुद्ध ठरवून त्यांस आपल्या नजरेखालून जाणाऱ्या ग्रंथांत बिलकूल थारा दिलेला नाहीं. हें त्याचें मत व्याकरणदृष्ट्या बरोबर आहे. कां कीं, वरील प्रयोग शुद्ध रीतीनें म्हटलें म्हणजे, ‘ त्यानें त्या पोरीस मारिलें ’ अ० ‘ त्यानें ती पोर मारली, ’ ‘ मी अंघोळ केली, ’ ‘ त्यानें तुला लहानाचें मोठें केलें, ’ ‘ तुम्हीं जेवलां ? ’ असेंच असावे. तसेंच ‘ तो पुराण पठण करतो, ’ ‘ माझें वाक्य श्रवण कर, ’ ‘ त्यानें आज चार दिवस अन्न ग्रहण केलें नाहीं ’ या प्रयोगांसही अशुद्धच

ठरवून त्यानें त्यांचे जागीं तो 'पुराणाचें पठण करतो,' 'माझ्या वाक्याचें श्रवण कर,' त्यानें आज चार दिवस अन्नाचें ग्रहण केलें नाहीं' असे प्रयोग घातले आहेत. हा व्याकरणाविषयींचा येवढा पक्षपात आमच्या मतें यथायोग्य नव्हे. व्याकरणांचा हक्क एके रीतीनें खरा आहे, पण दुसऱ्या रीतीनें पहातां भाषाप्रचारांचाही तितकाच किंबहुना अधिकही, हक्क पोंचत नाहीं काय ? या दोहोंच्या हक्काविषयीं वर सविस्तर लिहिलेंच आहे, व व्याकरणासच सर्वथा अनुसरलें असतां केवढ्या अडचणी प्राप्त होणाऱ्या आहेत हेंही आमच्या वाचकांस मागील लेखांवरून पुरतेपणीं कळलेच असेल. तेव्हां मदरहू गृहस्थानें वरील अपवादक प्रयोगांस अशुद्धच म्हणून जें निखालस ठरवलें आहे तें आम्हांस मान्य नाहीं. व्याकरणदृष्ट्या ते अशुद्ध होत हें आम्ही अजून कबूल करतो, पण रूढिदृष्ट्या ते अत्यंत शुद्ध आहेत. ज्याची व्याकरणावर मोठी भक्ति असेल त्यानें वरील प्रयोग व्याकरणशुद्ध रीतीनें हवे तर लिहावें. पण रूढीस अनुसरून हजारों सुशिक्षित लोकांच्या बोलण्याप्रमाणें व व अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें जरी त्यानें वरीलच प्रयोग लिहिले तरी त्यांस अशुद्ध म्हणण्यास कोणासही अधिकार नाहीं !

वर 'अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें' असें म्हटलें आहे, त्यावर एक मोठा आक्षेप निघण्यासारखा आहे. त्यांचे येथे समाधान केलें पाहिजे. मराठी कवींच्या मालिकेंत कवित्वाच्या संबंधानें ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयीं तर जो सर्वांत पहिलाच गणिला पाहिजे, त्या मोरोपंताच्या कवितेंत व्याकरणाविषयीं व संस्कृताविषयीं मोठा पक्षपात आढळतो. वर ज्या प्रयोगांच्या कैवारानें आम्ही लिहिलें, ते वरील नामांकित कवीनेही आपल्या ग्रंथांतून काढले आहेतसें दिसतें:—

पार्थ ह्मणे तूं मुनिनीं चित्तीं षडरिक्षयार्थ धरिलास ;

उद्योगपर्व १.

वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनें ......।

आदिपर्व १०.

जाउनि तो सूत वदे कृष्णे द्यूतांत तूं स्वयें धर्मे !

हारविलीस, सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्मे ॥

सभापर्व ४.

इत्यादि रूढीविरुद्ध व शुद्धव्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहीत असतीलच. याप्रमाणेंच एकंदरींत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतीवर मराठी भाषा नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोंख जेथें तेथें दृष्टीस पडतोः--

(१) ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ।

वनपर्व १४.

कृप, भोज, द्रौणि, तिघे पाहुनि राजासि दीन आरडले ।

ते राजदार जैसे तैसे तेही ह्मणोनि हा रडले ॥

स्त्रीपर्व १.

पांडवगुणवर्णन तें विदुरमनोधारणार्थ हें साचें ।

वरि सरस आंत नीरस मद्भाषण मित्र होय फेंसाचें ॥

आदिपर्व ३५.

वास करुनि परमात्मा सकळा भूतांत एक पूर्ण वसे ।

जो तोचि आपणांत हि आकाश जसा घटांत तेविं असे ॥

मंत्रभागवत ११.

तों ये तेथ पहावयासि उदरीं ज्याचें तिच्या जन्म ती ।

बृहद्दशम ५५.

दुर्योधन पंचाक्षरिमंत्रे परमोग्रभूतसा खवळे ।

सभापर्व ३.

सावध होउनि करिसिल जरि लोकप्रत्ययार्थ हा शपथ ।

भारती रामायण.

(२) ते नंदयशोदोद्भवे रात्रीला नेणतीच सरलीला ।
भागवत १०.

(३) स्मरोनि कृतमंतुला नै कविता वधू-स्वीकृती
कराल तरि आयका प्रभूखराच मी दुष्कृती ।
केकावली.

घाली घृतांत सैंधव दुग्धीं जंबीर पायसीं कांजिका ।
मथि कामाशर जया त्या राम म्हणे साधुमोक्षसत्पथिका ।।
बृहद्दशम् ८६.

(४) त्वां हे पांच पति कसे वश केले भजति सर्व एकीतें ।
थोडें याहुनि पाहुनि नटती कादंबिनीस केकी तें ।।
वनपर्व ६.

वरील सर्व प्रयोगांवरून मोरोपंताचा एकंदर रोख तेव्हांच दृष्टीस पडतो. तो अर्थात् हाच कीं, मराठी भाषेस जितकी व्याकरणशुद्धता आणतां येईल तितका आणावयाची. पण इतकेंच नव्हे; वरील उदाहरणांवरून हेंही सहज लक्ष्यांत येईल कीं, संस्कृतांतील व्याकरणप्रयोगही मराठी कवितेंत आणण्याचा त्यानें यत्न

---

१ 'नंदयशोदोद्भव' हा द्वंद्वसमास होय, याचा संस्कृतांत असा नियम आहे कीं, शेवटच्या पदाचें लिंग साऱ्या समासास लागतें. या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथें पुल्लिंगी करून 'ते' या पुल्लिंगी बहुवचनान्त सर्वनामाशीं कवीनें अन्वय केला आहे.

२ हा प्रयोगही संस्कृताच्या पद्धतीवरच केला आहे. संस्कृतांत 'राजानें त्यास प्रधान केला,' 'मनुष्यानें सूज्ञ असावें,' असें प्रयोग न होतां 'राजानें त्यास प्रधानास केला,' 'मनुष्यानें सुज्ञानें असावें,' असें होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यांत केला आहे.

३ 'नट्' नाचणें या संस्कृत धातूवरून वरील क्रियापदाचा अर्थ 'नाचतात' असा होतो. संस्कृताच्या पद्धतींवर केलेल्या अशा प्रयोगास Sanscritism असें इंग्रेजांत म्हणतां येईल.

केला आहे. हें पूर्वीच्या एकाही मराठी कवीनें मुळींच केलें नसल्यामुळें या शेवटल्या कवीचा यांत मोठा धीटपणा उघड दिसतो. पण हेंचसें काय, आमचे बाकीचे महाराष्ट्र कवी बहुतेक सारे व्याकरणापासून केवळ अलिप्त होते असें ह्मणण्यासही कांहीं हरकत नाहीं. त्यांत अगोदर विद्वान् ह्मणण्यासारखे तीन चारच निघतील; आणि व्याकरणास बुद्धिपुरःसर अनुसरलेला आह्मांस एक मोरोपंतच दिसतो. बाकीच्यांची कोणाचीही व्याकरणाकडे तशी करडी नजर दिसत नाहीं. असो; तर हा महाप्रसिद्ध कवीही आमच्या पक्षाचा आहे असा वाद करण्यास वरील लोकांस सवड राहून

---

१ वामन पंडिताच्या ग्रंथांतून जागोजाग अशुद्धें आढळतातः—

कैकेयीच्या ये गृहा **सानुरागें** ।
दे भूमि **विप्रप्रवरोत्तमातें** ।
करी बळी **स्वात्मनिवेदनातें** ।
असा मी, त्या मातें **पुनित** करिशी तूं जननिये ।
बस तुं मौन्यपणें अथवा उगा ।

या शेवटच्या एका लहानशा चरणांत तर बहुधा शब्दांइतक्याच चुका आहेतः-(१) ' तुं ' याबद्दल ' तूं ' असावें. (२) ' मौन्य ' हा शब्द अगदीं अशुद्ध आहे, खरा शब्द ' मौन ' (' मुनि ' पासून तद्धित) होय. (३) तो विशेषण नव्हे, यास्तव ' पण ' हा प्रत्यय त्यास लागणें नाहीं. (४) ' अथवा उगा ' याचा कांहींच अर्थ दिसत नाहीं; ' मौन धर ' आणि ' उगा बस ' हीं दोन्हीं केवळ समानार्थक होत !

रघुनाथ पंडितांतही ' **नाडीज्ञान** जयाचें, ' ' करुनि मज **रवाना** ' वगैरे भाषाशुद्धीकडे बरेंच दुर्लक्ष्य आढळतें.

असो; वर इतर कवीचे दोष दाखविले त्याप्रमाणेंच खुद्द मोरोपंताचेही कांहीं दाखविले पाहिजेत. हें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस बहुधा अशक्य वाटेल. कां कीं, या शेवटल्या कवीचा वर सांगि तल्या प्रमाणें व्याकरण शुद्धतेविषयीं म्हटला म्हणजे मोठाच बाणा आहे, व तसा त्याचा लौकिकही आहे. परंतु पुढें पहाः—

(पुढें चालू).

ते ह्मणतील कीं, ज्याअर्थी या कविनेंही असे शुद्ध प्रयोग मराठींत बळेंच घातले आहेत, त्याअर्थी यापुढें आपणही तोच क्रम चालवला असतां कांहीं काळानें रूढीही फिरवून टाकतां येईल. हें ह्मणणें सकृद्दर्शनीं कोणास समंजस वाटेल; पण वास्तविक पाहिलें असतां कळून येईल कीं, ही केवळ भ्रांति आहे. गद्यभाषेंत व पद्यभाषेंत नेहमीं फार अंतर असतें. दोहोंचे नियम अगदीं निराळे; एकांत असा प्रयोग करतात ह्मणून दुसऱ्यांत तो केला असतां कधीं शोभणार नाहीं. मोरोपंतानें वरील प्रयोग जरी आपल्या काव्यांत निर्भयपणें केले आहेत, तरी बोलण्याचालण्याच्या भाषेंत ' मीं तूं मारिलास, ' ' त्यानें मी धरलों, ' ' मीं-असा स्वप्न पाहिला, ' ' तो माझें मित्र आहे, ' 'त्यानें त्याला शहाण्यास केलें, ' असे प्रयोग तो करीत असेल काय? इंग्रजींत

(मागील पृष्ठावरून)

ऐसें म्हणता व्रन्चिया कंठीं घालुनि मिठी म्हणे, आयि ते ।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमोदांयते ॥
आदिपर्व, २९

' अनुष्ठितुं ' हा अर्थातच मोठी चूक आहे. शुद्ध रूप ' अनुष्ठितुं ' हे होय ' अनुष्ठित ' या भूतकालवाचक धातुसाधितावरून आपला कवि येथें चकला !—

तसेंच एके ठिकाणीं ' पुनीत ' असें अशुद्ध रूप वाचल्याचें आम्हांस आठवतें. स्थळ पक्कं माहीत नाहीं. तें अर्थातच ' पूत ' असें असावें ' पुनाति ' या रूपावरून कवि फसला हें उघडच आहे. अथवा वरील वामन पंडिताच्या चरणावरून ही चुकी झाली असल्याचें संभवतें.

मोरोपंताची व्युत्पत्ति केवळ पुराणिकाइतकीच असल्यामुळें वरील चुका त्याच्या हातून घडल्या यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. आतांप्रमाणें लहान सुलभ व्याकरणग्रंथ, त्या वेळेस नव्हते हें लक्षांत आणलें पाहिजे. तसेंच ' वैयाकरणास्तृणवः ' ही गम्मतही आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस बहुधा माहीत असेलच ! !

ऱ्हस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचें ऱ्हस्व हवें तसें छंदानुरोधानें करतात, ह्मणून बोलतातही तसेंच काय ? कालिदासानें

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात ।

असें काव्यांत घातलें ह्मणून तो नेहमींच्या बोलण्यातही आपला निरंकुशत्वाचा हक्क चालवीत असेल काय? अर्थात्च नाहीं. तेव्हां पद्यरचनेंतील प्रयोगांवरून गद्यांतील प्रयोगांस कांहीं आधार मिळत नाहीं. शिवाय दुसरें असें कीं, कवींचा एकंदर परिपाठच आहे कीं, बोलण्याच्या भाषेपासून जितकी करवेल तितकी कवितेचा भाषा निराळी करायाची. प्रकृत व्यवहारांत जी भाषा नेहमीं चालू असते तिच्याच रूपानें कविता लिहिल्यास ती केवळ हास्यास्पद दिसते. यास्तव विभक्तिप्रत्ययांत, वाक्यरचनेंत वगैरे जेथें. तेथें कवितेचें स्वरूप गद्याहून नेहमीं भिन्न करतात, व छंदानुरोधानें वगैरे तें आपोआपही होतच. मिल्टन् कवीच्या 'प्यारांडैज् लॉस्ट' काव्यावर आडिसन् नामक प्रख्यात निबंधकारानें जे सर्वप्रसिद्ध निबंध लिहिले आहेत, त्यांतील एकांत त्यानें कवितेची भाषा प्रौढ करण्याचे दोन तीन उपाय सांगितले आहेत. त्यांतील एक हा आहे कीं, परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेत घ्यावे; कीं तेणेंकरून काव्यरचना गद्याहून निराळी होऊन त्या भाषेचा प्रौढपणा आपल्या भाषेंत उतरतो. आपल्या मराठीस जशी संस्कृत तशी इंग्रजीस ल्याटिन भाषा होय; यास्तव मोरोपंताप्रमाणें मिल्टन् कवीनें त्या प्रौढ भाषेंतील प्रयोग आपल्या काव्यात कित्येक जागीं उतरले आहेत. आतां आपल्या कवीनें आडिसनचे निबंध न वाचतां वरील गोष्ट त्यास कशी सुचली, याचें आमच्या वाचकांस कदाचित् मोठें आश्चर्य वाटेल; त्यांतून विशेषतः काय झालें

---

१ 'निरंकुशाः कवयः' म्हणजे 'कवी जे जे प्रयोग करतील ते ते चालणार आहेत' अशी संस्कृतांत एक म्हण आहे. इंग्रेजींत याच अर्थी poetical license म्हणतात.

आहे कीं, तसा प्रयत्न पूर्वीच्या मराठी कवींतून कोणीही—खुद्द वामनपंडितानेंही—बिलकूल केला नाहीं. पण वर सांगितलेल्या आंग्लभौम कवीच्या उदाहरणावरूनच या शंकेचें समाधान होईल. ह्मणजे आडिसन् यानें निबंध लिहिण्यापूर्वींच जसा तो प्रकार तिकडे मिलटन् यानें केला, तसाच इकडे इतक्यां अंतरावर आपल्या कविनेंही केला; आडिसनचे निबंध मधल्यामधेंच राहिले! वस्तुतः जर पाहिलें तर वरील गोष्टीचें कारण असें आहे कीं, नियम हे सामान्य मनुष्यांच्याच उपयोगार्थ होत; जे जात्याच महाबुद्धिमान् असतात त्यांस अन्यकृत नियमांची मुळींच गरज पडत नाहीं. त्यांचेंच स्वतउभ्दुत ज्ञान त्यांस नियमांच्या जागीं होतें. 'लीलावतीनां सहजा विलासाः' 'स्त्रियांचे विलास त्यांस आपोआप प्राप्त होतात,' असे भर्तृहरीनें म्हटले आहे. तीच गोष्ट वरच्यासारख्या महा कवींस लागते. म्हणजे स्त्रियांस यौवनदशा आली असतां विलास जसे मागून आपोआप आलेच, त्याप्रमाणेंच कवींची बुद्धि एकदां प्रौढदशेस आली कीं, तिचे जगास मोहनी घालणारे विलासही सहजच प्रकट होतात! तीस शिक्षणाची गरज पडत नाहीं.

असो; तर या दोन कारणांवरून मोरोपंताने आपल्या कवितेंत कसेंही व्याकरण आणलें असलें, तरी तें चालू गद्यभाषेस अगदीं उपयोगीं पडणार नाहीं. काव्य रचणारांनीं हवी तर त्याची पद्धति पुढें चालवावी, पण गद्यरचना करणारानें तीस अनुसरतां कामा नये. जी वेडीवांकडी रचना कवितेस शोभा देते तीच गद्यास हास्यास्पद मात्र करील. ठीकच आहे! पहा कीं, कलावंतीण आपल्या गायनानें व नृत्यानें रसिक विलासी जनास तल्लीन करून टाकते, म्हणून नेहमीं बोलतांनाही जर ती गाऊनच बोलेल, किंवा एरवीं चालतांना नाचतच जाईल, तर तें उपहासास्पद होणार नाहीं काय? हीच गोष्ट भाषेस लागते. कवितारूपानें ती प्रगट झाली असतां जे जे विलास ती करील ते तें तीस शोभतच

जातील, व तितकी तितकी तिचे ठायीं रममाण होणाऱ्या रसिकास ती अधिकच प्रिय होईल; पण एरवींच्या गद्यरूपास म्हटलें म्हणजे तिचें स्वरूप जितकें सरळ व साधें असेल तितकें चांगलें!

१२. याप्रमाणें मागें केलेल्या तिन्ही सदरांचा विचार झाला. या महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत ऊहापोहपूर्वक कोणींच विचार केलासा दिसत नाहीं; यास्तव प्रकृत निबंधांत त्या संबंधानें जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत त्याकडे आमच्या भाषेच्या मार्मिक ज्ञात्यांनीं चांगलें लक्ष्य पुरवावें अशी त्यांस आम्ही सूचना करतों. हा अशा संबंधाचा पहिलाच लेख आहे, यास्तव आमच्या लक्ष्यांत न आलेल्या गोष्टी यांत कित्येक घालावयाच्या राहिल्या असतील; किंवा घातल्या आहेत त्यांत फेरफार करणेंही कदाचित् जरूर पडेल. तरी सदरील निबंधानें अगत्याच्या विषयाकडे जर आमच्या लोकांचें लक्ष्य लागेल तर तेवढेंही आम्हांस बस्स आहे. असो; आतां या लेखांत एकंदर आपणाकडून आम्ही काय सिद्ध केलें तें थोडक्यांत सांगतों. भाषेचें म्हणजे पडून गेलेल्या रूढीचे सामर्थ्य केवढें आहे व त्यापुढें व्याकरण किती पंगू, हें दाखवून तीस अटकाव करूं जाणें हे किती वेडेपणाचें काम आहे तें दर्शविलें. त्यावरून असें समजावयाचें कीं, जेथें रूढीचा आणि व्याकरणाचा विरोध पडतो तेथें ‘ शास्त्राद्रुढिर्बलीयसी, ’ ‘ शास्त्राहून रूढि प्रबळ आहे ’ याच वचनास प्रायः अनुसरणें उत्तम. तसेंच वर्ण, शब्द, किंवा वाक्य हीं कशीं लिहावीं असा जेथें म्हणून संदेह पडेल तेथें फार करून केवळ उच्चारावरच प्रमाण धरून चालावें. हा नियम अत्यंत सयुक्तिक, साधा, आणि सोपा असून यामुळें लेखी भाषेंत चोहोंकडे एकदम मेळ बसून जाईल हें उघड आहे.

भाषापद्धति.

अंतर्गूढानर्थानव्यंजयतः प्रसादरहितस्य ।
संदर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम्[१] ॥

आर्यासप्तशती.

(१) विषयोपक्रम. (२) मराठी भाषेची या पूर्वीची स्थिति. (३) सध्याची स्थिति. (४) भाषापद्धति. (५) उत्तम पद्धतीचे गुण—शुद्धता. (६) साधेपणा. (७) सुबोध पणा. (८) इतर गुण—अवतरण.

१. भाषापद्धति म्हणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत जी शब्दयोजना होत्ये तिचा प्रकार. या विषयावर मराठींत अद्याप कोणीं कांहींच विवेचन केलेलें नाहीं, फार तर काय, वरील विषयाचें स्वरूपही पुष्कळांस अद्याप माहीत नसेल. यास्तव प्रस्तुत अंकांत या चित्तवेधक विषयाचें निरूपण करून उदाहरणद्वारा तो परिस्फुट करण्याचें योजिलें आहे

२. भाषापद्धति म्हणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. ही आमच्या साधारण लोकांस माहीत नसल्याचें कारण उघडच आहे कीं, आलीकडील वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी आमच्या भाषेची स्थिति कांहीं विलक्षण होती. तींत ग्रंथ म्हटले म्हणजे सगळे पद्यरूपच असून गद्याचा प्रकार काय तो बखरींत मात्र असे. या बखरींत इतिहासवृत्तांत, पौराणिककथा, व सिंहासनबत्तिशी, शुकबहात्तरी वगैरे गोष्टी असा विषय असे. त्या

---

१ "ज्याचा अंतस्थ अर्थ [विचार—पदार्थ] स्पष्ट दिसत नाहीं व ज्यांत प्रसाद [सुबोधत्व—स्वच्छपणा] नाहीं अशा प्रबंधाचा व नदाचा रस [सौंदर्य—उदक] खरे रसज्ञ जे असतात त्यांस आनंद देत नाहींत.

साऱ्या मोडींत लिहिल्या असून त्या लिपीच्या रीतीप्रमाणें त्यांत ऱ्हस्वदीर्घांचा, अनुस्वारांचा वगैरे अर्थातच बिलकूल विचार नसे. मग वाक्यरचना व शब्दांची आवडनिवड वगैरे गोष्टी तर दूरच राहिल्या. तर याप्रमाणें इंग्लिश वगैरे भाषांतून वाक्यरचना, विरामचिन्हपद्धति, लेखनशुद्धि, इत्यादिकांचे नियम ठरून जाऊन नंतर भाषापद्धतीचे निरनिराळे प्रकार जसे उदयास आले, त्याप्रमाणें आमच्या जुन्या मराठी भाषेंत कांहींच झालें नाहीं. संस्कृतांतील गद्य जसें पद्यरचनेच्याच धाटणीवर पुष्कळ अंशी असून विरामादिकांचेंही त्यास चांगलेंसें बंधन नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील बखरींतील मराठी भाषा कांहीं कवितेच्या धाटणीवर, कांहीं लोकव्यवहारास अनुसरून अशी अर्धवट होती. महाराष्ट्र राज्यकर्त्यांनीं, एक त्यांस मुळींच न फावल्यामुळें व दुसरें, त्यांच्या मूळ-पुरुषाप्रमाणें देशाभिमानाचा आवेश त्यांचे ठायीं पुढें न राहि-ल्यामुळें, देशभाषेकडे म्हणण्यासारखें कांहींच लक्ष्य दिले नाहीं. स्वराज्यच होते, त्यापक्षीं अवांतर पुष्कळ प्रकारांनीं मराठी भाषेची अभिवृद्धि झाली खरी; तरी तिची व्यवस्था होऊन तिचें नियमन होणें हें गेल्या तीस चाळीस वर्षांतच काय झालें तें झालें. आतां मराठी भाषेची सध्यां जी स्थिति आहे तिच्या संबंधानें प्रस्तुत विषयाविषयीं विचार करूं.

२. गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत इंग्रेजी विद्येचा इकडे पुष्कळ फैलावा झाल्यामुळें त्या भाषेच्या द्वारें अनेक विषयाचें आपल्या लोकांस ज्ञान झाले. त्या भाषेत हरएक विषयावर मोठमोठ्या बुद्धिमान् पुरुषांनीं वर्षोंचीं वर्षें खपून पुष्कळ उत्तम ग्रंथ लिहून ठेविले असल्यामुळें व त्यांतील अर्थनिरूपणाची तऱ्हाही इकडच्यापेक्षां पुष्कळ निराळी असल्यामुळे आमच्या नव्या लोकांस विद्येचा एक मोठा नवाच मार्ग सांपडल्यासारखा झाला. या मार्गांत ज्ञानरूप उत्तम संपत्तीचा जो त्यांस लाभ झाला तो आपल्या देशबांधवांसही करून देण्याची सहजच इच्छा होऊन

त्यांनीं देशभाषेंत ग्रंथरचना करण्यास आरंभ केला. हे जे त्यांनीं ग्रंथ केले त तीन प्रकारचे होत. एक इंग्रेजी ग्रंथांचीं भाषांतरें; दुसरें इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारें तयार केलेलें; आणि तिसरें इंग्रेजींतील नमुन्यावर एतद्देशीय भाषेंत नवे रचलेले असे कादंबरी नाटकादिक.यावेरीज इतर कांहीं विषयांवरही आमच्या भाषेंत ग्रंथ झाले. या सर्वांच्या योगानें भाषेचें बरेंच नियमन होऊन ती सुधारण्याच्या मार्गास लागली. अद्यापही या उत्कर्षस्थितीचा नुकता आरंभच आहे; कां कीं संस्कृत, इंग्रेजी वगैरे अभियुक्त भाषांतल्याप्रमाणें मराठींत अद्याप कोणा मोठ्या ग्रंथकाराचे ग्रंथ झाले आहेत असें नाहीं. असो; तरी प्रस्तुत विषय सुबोध देतां येण्याजोगे हल्लींच्या स्थितींतही तींत बरेच प्रकार आहेत.

८. प्रस्तुत विषयाकडे आमच्या लोकांचे नुकते लक्ष्य लागत चाललें आहे. आलीकडे मराठी लिहिण्याचा प्रघात दिवसेंदिवस वाढत चालल्यामुळें अमुक पद्धति चांगली व अमुक वाईट असें तारतम्य अर्थात्च सर्वांस भासूं लागलें आहे. मागें जसें केवळ अर्थबोधनावरच नजर देऊन लोक लिहीत असत तसें आतां नाहीं. मनांतील अभिप्राय व्यक्त करून शिवाय तो चांगल्या शब्दांनीं व खुबीदार रीतीनें वाचणारांच्या मनात भरवावा अशी इच्छा बहुधा सान्या लिहिणारांच्या ठायीं आलीकडे वागूं लागली आहे. वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें हीं हल्लीं पुष्कळ वाढून निरनिराळ्या तऱ्हेचे ग्रंथही दर वर्षी पुष्कळ तयार होत आहेत. यावरून मराठी लिहिण्याचा प्रघात आलीकडे किती वाढला आहे व आपल्या भाषेचीही अभिवृद्धिही कशी होत चालली आहे हें सहज दिसून येतें. शिवाय आलीकडे इंग्लिश, व संस्कृत या भाषांचाही चोहोंकडे पुष्कळच अभ्यास वाढल्यानें आपल्या भाषेस अनेक प्रकारांनीं पुष्कळ साहाय्य झालें आहे. तेव्हां एकंदरींत महाराष्ट्र भाषेची स्थिति सध्यां बरीच सुधरत चालल्यामुळें तींत ग्रंथरचना करणारांनीं प्रकृत विषयाकडे चांगलें लक्ष्य पोंचाविणें अगदीं

अवश्य आहे. यास्तव भाषापद्धति उत्तम कोणती, व तींत निरनिराळ्या तऱ्हा कोणत्या, याविषयीं पुढें विवेचन करून विद्यमान ग्रंथसंग्रहांतून उदाहरणें देऊं.

५. आतां पहिल्यानें उत्तम भाषापद्धतीचें स्वरूप काय याचें निरूपण करतों. ही भाषापद्धति ग्रंथरचनेच्या अनेक गुणांचें फल होय. हे गुण आतां क्रमवार सांगतों. यांत पहिला गुण म्हटला म्हणजे शुद्धता होय. शुद्धता म्हणजे अगोदर वर्ण, शब्द, व वाक्य या तिन्ही प्रकारांनीं रचना निर्दोष असणें हें होय. या विषयावर 'लेखनशुद्धी' हा लेख मागें लिहिला असून त्यांत वरील तिन्ही सदरांचा बराच सविस्तर विचार केलाच आहे. त्यावरून वरील प्रकारची निर्दोषता ग्रंथरचनेंत आणण्यास काय करावयास पाहिजे याविषयीं आमचे विचार वाचकांस कळले आहेतच. आतां हें खरें आहे कीं, संस्कृत किंवा इंग्रजी वगैरे परिपक्व झालेल्या भाषांस मोठमोठ्या कोशकारांनीं, वैयाकरणांनीं, व महान् महान् अभियुक्त ग्रंथकर्त्यांनीं पुष्कळ परिश्रम करून जसा निश्चितपणा आणलेला आहे तसें आमच्या मराठीस अद्याप म्हणण्यासारखें कांहींच झालें नाहीं; व त्यामुळें वरील भाषांप्रमाणें तिचे प्रयोगही ठरून गेले नाहींत. यास्तव शुद्धाशुद्धतेविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं निर्णय झाला नसल्यामुळें लिहिणारांचा अनेक स्थळीं प्रयोगभेद आढळण्यांत येतो. असो; तरी आपल्या भाषेचा प्रचार मध्यांसारखाच पुढें जर पुष्कळ वाढत जाइल तर हल्लींची गैरमोय हळू हळू मोडत जाऊन तिचे ठायीं विशेष शुद्धता न आली तरी निदान निश्चितपणा तरी अधिक येईल यांत संदेह नाहीं. असो; तर वर सांगितलेल्या शुद्धतेचें हें एक अंग झालें;—म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या भाषा शुद्ध असावी. दुसरें अंग ग्राम्यता म्हणजे गांवढळपणा, किंवा भाषासंकर म्हणजे परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेंत आणणें, हे प्रकार नसून रचना सभ्य व भाषासरणीस पूर्ण अनुस-

रून असावी हें होय. या दुसऱ्या प्रकाराविषयींही ' भाषादूषण ' या निबंधांत बरेंच विवरण केलें आहे. तेथें सध्यां चोहोंकडे चालू असणाऱ्या भाषासंकराचीं कारणें, त्याचें स्वरूप, वगैरेविषयीं लिहून या दोषाचें निरसन करण्यास उपाय काय तोही सांगितला आहे. तर याप्रमाणें वरील दोन्ही प्रकारचे दोष जींत बिलकूल नाहींत ती भाषापद्धती शुद्ध होय.

६. उत्तम भाषापद्धतीचा दुसरा गुण साधेपणा. हा गुण साऱ्या कलांत, किंबहुना हरएक गोष्टींत, मोठ्या शोभेस कारण होऊन यथार्थ परीक्षकांस अत्यंत मान्य होतो. तसें त्याच्या विरुद्ध गुण जें कृत्रिमत्व तें कधीं होत नसतें. जे अनभिज्ञ असतात त्यांस साधेपणापेक्षां थाटमाट ज्यास्त आवडतो खरा;पण त्यांचीही वरील प्रीति बहुत करून फार दिवस टिकत नाहीं. गोड अन्नाचा जसा जिभेस लवकरच वीट येतो, पण साध्या पदार्थांचे तसें कधीं होत नाहीं, त्याचप्रमाणें कोणत्याही गोष्टींत स्वभावजन्य शोभाच जशी फार वेळ टिकते तशी कृत्रिम असून जी प्रयासानें आणलेली असते ती टिकत नाहीं. हीच गोष्ट सांप्रत विषयासही लागते. जी शब्दरचना अगदीं साधी असते, म्हणजे विवक्षित अर्थ जींत केवळ सरळ रीतीनें व्यक्त केलेला असतो, तीच रसिक वाचकांस पसंत होऊन कितीही काळ लोटला तरी तिच्या रमणीयत्वाची हानि होत नाहीं. आजपर्यंत सहस्रावधि वर्षें ज्यांची कीर्ति चालत आली आहे अशा सर्व देशांतील महाकवींच्या कृतींत वरील सरळ रचनेचा गुण स्पष्ट दृष्टीस पडतो. या गुणास संस्कृतांतील साहित्यग्रंथांत ' प्रसाद ' असें पारिभाषिक नांव आहे. या लहानशा सुंदर शब्दांवरून आमच्या पूर्वजांचें चातुर्य पूर्ण दिसून येतें. यांत विवक्षित अर्थाचें व्यंजकत्व किती उत्कृष्ट तऱ्हेचें आहे, व त्यावर कवित्वाची झांक तरी किती बहारीची आहे ! ' प्रसाद ' या शब्दाचा मूळ अर्थ ' स्वच्छपणा, ' ' निवळपणा ' असा आहे;

व तो शरत्कालच्या वगैरे उदकास लावतात. तेथून हा शब्द साहित्यकारांनीं घेऊन कवींच्या सरस्वतीस लावला आहे. असो; तर ज्याप्रमाणें पर्वतांवरील झऱ्यांचें किंवा कित्येक उत्तम नद्यांचें पाणी निवळशंख असून पुनः खोलही असतें, त्याचप्रमाणें अवघ्या जगास आल्हादप्रद झालेल्या ज्या होमर--कालिदास प्रभृति कवी-श्वरांच्या कृति, त्यांतही प्रसन्नार्थत्व व गांभीर्य, हे गुण साहच-र्यानें सांपडतात. असो, गद्यग्रंथकाराचीही अशीच गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ इंग्लिश भाषेंत पहा. हींत जे ग्रंथकार आजपर्यंत झाले. त्या सर्वांत आडिसन् याची प्रमुखत्वानें गणना आहे. याचे ' स्पेक्टेटर ' नामक पुस्तकांतील निबंध जेव्हां पहिल्यानें निघूं लागले तेव्हां त्यांतील सुरस, प्रौढ, व प्रसंगवशात् विनोदात्मक असणारा अर्थ, शुद्ध व सरळ भाषापद्धति, चमत्कारिक व गहन विषय या सर्वांच्या योगानें ते सर्वांस एकदम प्रिय होऊन जाऊन तेव्हांपासून जी त्यांची ख्याति चालत आली ती आज दोन शतकें सारखी चालली आहे; व जोंवर या पृथ्वीवर इंग्लिश भाषा राहील तोंवर वरील ग्रंथकाराचे लेख बुडायाचे नाहींत अशा खात्रीचा अभिप्राय मोठमोठ्यांनीं प्रदर्शित केला आहे. आडि-सन्च्या पुढें जॉन्सन्, गोल्डस्मिथ वगैरे कित्येक मोठमोठे निबं-धकार झाले, व त्यांचें आंतील मजकुराच्या संबंधानें पहातां ' स्पेक्टेटर ' पेक्षां कमी योग्यतेचें आहेत असें नाहीं; तरी सद-रील निबंधाची पद्धति पहिल्यानें काढून ज्यानें लोकप्रीतीस पात्र

---

१ जसें, ' रघुवंश ' चवथा सर्ग—

प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः ।

तसेंच—इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।

रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ॥

निबंधारंभींच्या पद्यांत तर प्रस्तुत शब्द दोन्ही अर्थी श्लेषपर योजिला आहे.

केली त्याची सर पुढच्यांपैकीं कोणासही आली नाहीं. असें होण्याचें एक मोठें कारण प्रस्तुत भाषापद्धतीच होय. जॉन्सन्-सारख्यांच्या निबंधांत ' स्पेक्टटर ' ग्रंथांपेक्षां अधिक गहन विषय व अधिक गहन प्रतिपादन जरी असले तरी वरील ग्रंथांत शब्द-रचनेची जी अपूर्व करामत आहे ती दुसऱ्या कोठेंही नाहीं; व त्यामुळेंच एकंदर सर्व वाचकांस वरील निबंध जितके प्रिय होतात तितके दुसऱ्या ग्रंथकारांचें होत नाहींत. सारांश, ज्याप्रमाणें स्वच्छ हंडींत किंवा लखलखीत कंदिलांत दिवा लावला असला म्हणजे त्याचा प्रकाश बाहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते, त्याचप्रमाणें आंतील अर्थ सुंदर असून ग्रंथाची शब्दरचनाही जर प्रसादगुणेंकरून युक्त असेल तर तो अर्थ एरवींपेक्षां अधिक खुलेल हें उघडच आहे !

---

१ खुद्द जॉन्सन्नेंच मत्सरभाव सोडून एके ठिकाणीं आडि-सन्विषयीं म्हटलें आहे:—" He is the Raphael of essay writers" (हा निबंधकारांतला रेफीलच होय). या उपमेंत जॉन्सन् यानें ' स्पेक्टेटर ' ग्रंथांतील शब्दलालित्य, अर्थसौरस्य, व मनुष्य स्वभावाचें हुबेहुब वर्णन, हे तिन्ही गुण एका शब्दांत सुच-विले आहेत.

२ जॉन्सन् यानें वरील कवीच्या चरित्रांत वरील ग्रंथांतील भाषापद्धतीची जी तारीफ केली आहे ती अगदीं यथार्थ असल्यामुळें सर्वांच्या तोंडीं बसून गेल्यासारखी झाली आहे. ती ही होय:—

"Whoever wishes to attain an English style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious, must give his days and nights to the volumes of Addison."

" ज्या कोणास इंग्रेजी भाषा लिहिण्याची अशी तऱ्हा उचलाव-याची असेल, कीं जी प्रचारांतील असून प्रौढही पण असावी, आणि चटकदार असून पुनः डौलाची दिसूं नये, त्यानें रात्रंदिवस आडिस-नूच्या ग्रंथांचा ध्यास घेतला पाहिजे. "

७. उत्कृष्ट भाषापद्धतीचा तिसरा गुण सुबोधत्व होय. हा वस्तुतः पाहातां वरच्याहून फारसा निराळा नाहीं; त्याच्याच अनुषंगानें येणारा किंवा त्यांचें कार्यच तो होय. कारण शब्दरचना सोपी असून जेथें वाक्याची संगति घोटाळ्याची नसते तेथें अर्थबोध होण्यास अगदीं आयास पडत नसतात. जसजसें वाचीत जावें तसतसें सर्व भराभर समजत जातें. पण पुष्कळ विषय असे आहेत कीं, जे स्वरूपतःच सुबोध नसल्यामुळें सोप्या भाषेनें लिहितांच येत नाहींत. त्यांचें निरूपण करणें असल्यास व्यावहारिक साधी भाषा तादृश उपयोगी पडत नाहीं. कारण एक तर जे शास्त्रादि विषय व्यवहारापासून अत्यंत भिन्न, त्यांतील कल्पना बोलण्याचालण्याच्या साधारण भाषेनें व्यक्त करतां येणें अशक्यच होय; आणि दुसरें असें कीं, वरच्या सारख्या विषयाच्या प्रगल्भतेस म्हटलें म्हणजे प्रौढ भाषेचीच योजना करणें अवश्य होय. तर याप्रमाणें कांहीं अंशीं निरुपायास्तव व कांहीं अंशीं विषयाच्या प्रौढतेमुळें भाषेंत कधीं कधीं दुर्बोधता आणल्यावांचून चालत नाहीं. संस्कृतासारख्या परिपक्क भाषांतून पारिभाषिक शब्द व कांहीं भाषापद्धति ही घ्यावी लागते. असो; पण हा प्रकार निराळा; याविषयीं अमळ पुढें विशेष लिहिण्यांत येईलच. वरच्यासारख्या विषयांखेरीज इतर जे व्यावहारिक विषय असतील ते लिहितांना भाषा अगदीं सुबोधच असावी. ती अशी कीं, शब्द अगदीं प्रचारांतले घातलें असून वाक्यांत दूरान्वय नसावा,—म्हणजे एक शब्द येथें तर त्याचा ज्याच्याशीं संबंध तो शब्द त्याहून फार दूर, असें नसावें. वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वांचल्याबरोबर तेव्हांच लक्षांत यावा;व तें फार लांबलचक व गुंतागुंतीचेंही नसावें. शिवाय विषयाचें जें विवरण करावयाचें तेंही व्यवस्थेनें झालें पाहिजे. म्हणजे त्याचे यथार्थ भाग-विभाग करून त्यांचा क्रमवार यथास्थित रीतीनें विचार केलेला असावा. सारांश, सुबोध भाषापद्धति म्हणजे अशी कीं, ग्रंथ वाचूं लागलें असतां

वाचण्यासरसा आंतील मजकूर भराभर समजत जावा, व मजकूर समजल्याबरोबर विषयाचीही सहज रीतीनें फोड होत जावी.

या ठिकाणीं वर सांगितल्याप्रमाणें एका गोष्टीचा विशेषें-करून विचार करणें अवश्य आहे. ती गोष्ट ही कीं, मराठी बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत संस्कृत शब्द आणावे कीं नाहीं. याविषयीं पुष्कळ लोकांचीं निरानिराळीं मतें आढळण्यांत येतात. कोणी म्हणतात, निवळ प्राकृत शब्द योजल्यानें भाषेंत प्रौढता किंवा सरसत्व हें बिलकूल येत नाहीं; यास्तव संस्कृत शब्दांची रेलचेल जितकी असेल तितकी चांगली. हे मत फारकरून जुन्या शास्त्री लोकांचें व आलीकडच्या लोकांत शास्त्रित्वाचा किंवा संस्कृतज्ञतेचा मान चोहोंकडे मिरविण्याची ज्यांस विशेष हौस वाटत असते अशांचे होय. हें एक झालें. दुसरें मत काय आहे कीं, संस्कृत शब्द अगदीं कामाचें नाहींत. मराठी भाषा म्हणायाची, मग तींत संस्कृत शब्द कां! मोठमोठाले संस्कृत शब्द घालून लोकांस न समजेशी डौलाची रचना करणें यांपेक्षां साधे मराठी शब्द योजणें हेंच चांगलें. बोलणें किंवा लिहिणें तें असें

---

१ इंग्रेजी भाषेंत शेंकडों महान् महान् ग्रंथकारांनीं मोठमोठे नामांकित ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत; तेव्हां वरील भाषापद्धतीचा गुण त्यांपैकीं पुष्कळांत उत्तम प्रकारचा सांपडतो हें सहज आहे. पण या सर्वांत वरील गुणांचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हटलें तर मेकॉलेच्या पेक्षां दुसरें कदाचित् कोणतेंच सांपडणार नाहीं. या ग्रंथकारानें ग्रंथरचनेची कला शिखरास नेऊन पोंचविली असें म्हटलें असतां चालेल इतिहासासारख्या रुक्ष व गहन विषयासही त्यानें आपल्या रचनाचातुर्याच्या योगानें इतकी मनोवेधकता आणली आहे कीं, कादंबरीनाटकादि ग्रंथाप्रमाणें त्यांच्या वाचनाविषयीं वाचकांस उत्कंठा उत्पन्न होते. प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या लेखांतील प्रकृत गुणाविषयीं कोणी असे लिहिलें आहे कीं, 'त्यांचें वाक्य समजण्यास दोनदां कधींही वाचावें लागत नाहीं, त्यांतील अर्थग्रहण पूर्ण होण्यास मात्र तसें केव्हां केव्हां करावे लागतें!

असावें कीं, जें इवें त्यांस सहज कळेल. हें दुसरें मत अलीकडील बहुतेक लोकांचें झालें आहे. तें इतकें कीं, कोणताही नवा ग्रंथ झाला कीं, पाहिल्यानें अगोदर त्याच्या भाषापद्धतीचा विचार होतो. तींत संस्कृत शब्दांचा बराचसा भरणा दृष्टीस पडला कीं, लागलीच त्या पुस्तकांवर बहुतेकांची इतराजी होते. पण इतकेंच नव्हे. वरील मत जसे गद्यग्रंथाविषयीं पुष्कळ लोक प्रदर्शित करितात, त्याचप्रमाणें पद्यग्रंथाविषयीं म्हणजे कवितेविषयींही तें आढळण्यांत येतें. अलीकडे दहा पंधरा वर्षांत झालेली मराठी कविता ज्यांनीं उगीच वरवर पाहिली असेल त्यांच्याही ध्यानांत वरील गोष्ट तेव्हांच आल्यावांचून रहाणार नाहीं. या नव्या कवींचीं कवितेविषयींचीं मतें नव्या तऱ्हेचीं असल्यामुळें त्यांच्या कृतींत संस्कृतांचा द्वेष पूर्णपणें नजरेस येतो. कोल्हटकरांच्या ' लहान मुंगी ' वरील कवितेपासून तों तहत ' राजा शिवाजी ' काव्यापर्यंत सारखाच प्रकार दृष्टीस पडतो; तो हा कीं, संस्कृत शब्दांस बिलकूल थारा न देतां निवळ मराठी शब्द योजायाचे. मग अशा रचनेमुळें काव्यास भिकारपणा किंबहुना पोरकटपणा आला तरी कांहीं हरकत नाहीं. नव्या विद्वान मंडळींचा जुन्या मराठी कवींतून बहुतेकांविषयीं व त्यांतून मोरोपंताविषयीं जो बळकट ग्रह होऊन बसला आहे कीं, त्याची कविता अगदी नादान, तींत बिलकूल जीव नाहीं, तो उत्पन्न होण्यास तरी वरीलच कारण झालें आहे. मोरोपंताचा संस्कृत भाषेकडे विशेष ओढा असून तींतील शब्द, प्रयोग, व रचना महाराष्ट्र भाषेंत पुष्कळ आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे, येवढ्यावरूनच त्याच्या काव्यरचनेस नाक मुरडणें हें अलीकडील रसिकवर्गाचें एक पाहिलें मोठें कलम ठरून गेलें आहे. असो; तर याप्रमाणें संस्कृत शब्दांचा मुळीं प्रयोग न

१ आमच्या देशाविषयींच्या हजारो गोष्टींविषयीं आमच्या विद्वान् व शोधक म्हणविणाऱ्या नव्या लोकांचे जे विलक्षण ग्रह

(पुढें चालू).

करतां निवळ मराठी शब्दच घालीत जावें असें मानणारे हे दुसरे लोक झाले. आतां तिसऱ्यांचें जें मत आहे तें वरील दोहोंत तोडजोड करून बनलेलें आहे. तें असें आहे कीं, दोन्ही शब्द घातले तरी कांहीं चिंता नाहीं; पण असा मात्र निर्बंध असावा कीं, जेथें मराठी शब्द अगोदर आहेच तेथें विनाकारण संस्कृत शब्द नवा आणूं नये. जेथें उपायच नाहीं तेथें मात्र तो घालण्यास हरकत नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें आहेत. हीं अर्थात्च सर्वथा अयथार्थ आहेत असें नाहीं. कोणतें कसेंही मत असलें तरी त्यांत बहुतकरून सत्याचा अंश जसा थोडाबहुत असतोच. तसाच तो वरील तिहींतही आहे. संस्कृत भाषेचा पक्ष उचलणारांचें जें ह्मणणें कीं तिच्या साह्यानें मराठीस प्रौढता व सरसत्व हे गुण येतात हें जसें खरें आहे, त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र भाषेच्या पक्षकारांचें जें म्हणणें कीं संस्कृताचें मिश्रण अतिशय होणें बरोबर नाहीं हेंही खरें आहे. कारण तसें झालें म्हणजे मूळच्या भाषेचें मातेरें होऊन जाईल हें उघडच आहे. तसेंच तिसऱ्या मताच्या पुरस्कर्त्यांचा जो मुद्दा कीं विनाकारण परभाषेचा प्रवेश न होऊं देतां तो जितका अवश्य असेल तितकाच मात्र होऊं द्यावा हेंही वस्तुतः पाहतां नीटच आहे. पण इतकेंच म्हणून न राहतां वरील पक्षकार आपाल्या मतांचें निरपेक्षत्वानें विधान करूं पाहतात यामुळें

(मागील पृष्ठावरून).

आज दीर्घकाळ होऊन बसले आहेत त्याचा एक उत्कृष्ट मासला प्रस्तुत कवीविषयीं जीं मतें पुष्कळांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत आढळतात तीं होत. त्यांविषयीं सविस्तर विवरण करून त्यांच्यत यथार्थत्वाची परीक्षा करणें म्हटलें म्हणजे एका मोठ्या स्वतंत्र निबंधाचा विषय होय. यासाठीं आम्ही यावर निराळाच निबंध लिहिणार आहों.

त्यावर असमंजसतेचा दोष येतो. आपापलें म्हणणें जेथवर सत्यत्वाला व समंजसतेला अनुसरून आहे तेथपर्यंतच जर ते त्याचा आग्रह धरतील तर तो चालणार आहे. तो अगदीं शेवटपर्यंत नेऊन पोंचविल्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें अनर्थ होतो. असो; तर वरील वादाचा जो प्रांजल बुद्धीनें विचार करील, त्यास बहुधा असा निर्णय करावा लागेल कीं, संस्कृत शब्दांवर व प्रयोगांवर अलीकडील लोकांचा जो विशेष कटाक्ष आढळण्यांत येतो तो सर्व प्रकारें बरोबर नाहीं. संस्कृत भाषा मराठीहून तर काय, पण जगांतील सर्व भाषांहूनही सुरस व प्रौढ असल्यामुळें तिच्या साह्याने देशभाषेस अतिशय शोभा येऊन तिला विशेष परिपक्वतेस पोंचविण्यासही ती कारण होईल हें कोणाही समंजस मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे.

पण वरील तिन्ही मतांच्या प्रतिपादकांची एक मोठी चूक अद्याप सांगायाचीच आहे. ती ही कीं, साऱ्या ग्रंथांस सरसकट एकच भाषापद्धति चालण्यासारखी असते ही खोटी समजूत त्यांत स्पष्ट दिसते. कोणत्याही भाषेतील ग्रंथसंग्रह जो अंमळ लक्ष्यपूर्वक पाहील त्याच्या लक्ष्यांत एक गोष्ट सहज येणारी आहे कीं, विषयभेदाच्या अनुरोधानें भाषापद्धतिही बदलत असते. जी भाषा गद्यांत चालते ती पद्यांत चालत नाहीं; व गद्यांत चालते ती तरी साऱ्या विषयांत सारखीच चालते असेंही नाहीं. कादंबरीची किंवा नाटकाची भाषा निराळी; इतिहासग्रंथांची निराळी; व शास्त्रीय ग्रंथाची निराळी; असे विषयभेदानें भाषेंत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात;व तसें होणे हें साहजिकच आहे. साऱ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या प्रसंगींचे निरनिराळे पोषाख जसे असतात, व तसे असावे लागतात, त्याप्रमाणें प्रौढ दशेस आलेल्या साऱ्या भाषासही विषयानुरोधास्तव भिन्नभिन्न रूपें प्राप्त होतातच. मग असें जर आहे, तर साऱ्या ग्रंथांस वरच्यासारखा सरसकट एकच नियम घालून देणें हें किती असमंजस आहे! बेबंद नगरींतील बादशाहा-

प्रमाणें एकाद्या राजानें जर असा सरसकट हुकूम फर्मावला कीं बसू सर्वांनीं कापसाच्या वस्त्राखेरीज इतर वस्त्रें कधींही अंगावर घेऊं नयेत; लग्न असो, कार्य असो, राजाचा दरबार असो; सर्वांनीं वरील साध्या पोषाकांनींच नेहमीं वापरावें; तर त्या राजश्रीच्या शहाणपणाची लोक किती तारीफ करीत राहतील! तर हीच गोष्ट वरील मतांपैकीं दुसरें स्थापित करूं पाहणारासही लागते. जी भाषा 'आरबी भार्षेतील गोष्टीं' त किंवा 'मुक्तामालें' त दृष्टीस पडते त्याच भाषेंत 'अनेकविद्यामूलतत्वा' सारखा शास्त्रीय ग्रंथ लिहा, किंवा तशाच भाषेंत एकादें वीररसप्रधान काव्य रचा, असें जर कोणीं म्हटलें, तर तें त्याचें म्हणणें किती अप्रयोजक होईल? शास्त्रीय ग्रंथांस जी परिभाषा लागते तिचे शब्द लहान पोरांच्या किंवा अडाणी कुणब्याचे भाषेंतून कसे काढावे? व वरच्या सारख्या ग्रंथांत जी शद्वरचना करायाची ती काऊचिऊच्या गोष्टीप्रमाणें किंवा आटपाट नगरच्या कहाणीप्रमाणें केल्यास उपहास्यता होणार नाहीं काय! यासारखाच याच्या उलटचा प्रकार. संस्कृतांतील झोकदार व गोड शद्वांनीं भाषेस शोभा व गांभीर्य हें येतें खरें, पण यावरून वरील गुण जेथें तेथें साधण्याचा यत्न केल्यास चालेल काय? असे कांहीं विषय आहेत कीं, ज्यास अगदीं साधी भाषापद्धतिच शोभते. ते शास्त्रीय किंवा कवितेच्या भाषेनें लिहूं गेलें असतां वरच्या सारखाच हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तर याप्रमाणें भाषापद्धति अमुकच तऱ्हेची असावी याविषयीं आग्रहानें निर्बंध करूं पाहणें हें सर्वथा असमंजसतेचें दर्शक होय. विषयाच्या अनुरोधानें जी भाषापद्धति जेथें शोभेल तेथें योजिली असतां अर्थात् दूषणास पात्र होत नाहीं.

८. वर सांगितलेले तीन गुण उत्कृष्ट भाषापद्धतीस अत्यंत आवश्यक असणारे होत. याखेरीज इतर जे गुण उत्कृष्ट ग्रंथकारांत सांपडतात त्यांचा बहुधा वरच्यांतच अंतर्भाव होतो उदाहरणार्थ अवतरण घ्या. अवतरण म्हणजे अभियुक्त ग्रंथकारांच्या

ग्रंथांतून आपल्या मतास पुष्टि अणण्याकरितां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरितां घेतलेलें वचन. हें अवतरण पुष्कळदां घेण्याची पुष्कळांस हौस असते. त्याच्या योगानें आपल्या लेखास महत्व येऊन विशेष योग्यता येते असें त्यांस वाटतें. पण रसिक ग्रंथकारांच्या प्रचारास हें अनुसरून नाहीं; कारण दागिन्यांचा किंवा उंची वस्त्रांचा अतिशय थाटमाट हें जसें खऱ्या मार्मिकतेचें लक्षण नव्हे; त्याचप्रमाणें वरील अवतरणें फार घेतल्यानें उत्तम पद्धतीच्या गुणांपैकीं दुसरा गुण जो साधेपणा म्हणून वर सांगितला त्यास बाध येतो. तर याप्रमाणें या विषयाचा विचार वरील गुणाच्या सदराखालीं येतो. असो; आतां या अवतरणाच्या युक्तायुक्ततेविषयीं थोडा विचार करून प्रस्तुत विषयाचा हा पहिला भाग अटपतों.

अवतरण म्हणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. हा शब्द प्रचारांतील म्हणी व संस्कृतांतील न्याय यांसही लावतां येईल. या सर्वांचा प्रयोग ग्रंथांत करणें हें बरोबर आहे कीं नाहीं, व तो करणें तर कितपत करावा, याविषयीं पुष्कळांचा रुचिभिन्नत्वेंकरून बराच मतभेद पडेल. ज्यास थाटमाट न आवडून अगदीं साधेपणाच आवडतो त्यांचा अभिप्राय बहुधा असा पडेल, कीं असलीं सोंगें ग्रंथांत मुळींच आणूं नयेत. तसेंच त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचा वरील प्रकरणीं उलट तऱ्हेचा आग्रह दृष्टीस पडेल, कीं ग्रंथरचनेस विशेष शोभा आणण्याकरितां वरील प्रकार जितके आणावे तितके चांगलेच. जे नव्यानें ग्रंथरचना करूं लागतात त्यांचा तर वरील दुसऱ्या मताकडे विशेषच कल दृष्टीस पडतो. आपला लेख जितका शानदार व डौलाचा दिसेल तितका करण्याविषयीं त्यांचा यत्न चालू असतो. पण पुढें जसजशीं ग्रंथकर्तृत्वाचीं मर्में त्यांस कळूं लागतात, तशतशी वरील अल्लडपणाची त्यांची हौस कमी कमी होत जाऊन पोक्त व गंभीर अशी रचना त्यांस अधिक

मान्य होत जाते. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचे अभिप्राय पडणारे आहेत. त्याविषयीं अगदीं बरोबर निर्णय करणें कठीण आहे; व त्याची येथें जरूरही नाहीं. अभियुक्त व सर्वमान्य ग्रंथकारांची मात्र पद्धति येथें सांगितली असतां बस आहे. ती प्रायः अशी आढळते कीं, अवतरण मुळींच घ्यावयाचें नाहीं असा त्यांचा जरी नेम नसतो, तरी तें फार बेतानें व फार विरळा ते घेतात. म्हणजे जेथें प्रकृत अर्थास घेतलेल्या वचनानें, म्हणीनें, किंवा न्यायानें पुष्कळ दृढता येऊन दोघांचा जम अगदीं बरोबर बसत असेल, किंवा तो अर्थ वरील तिहींनीं उत्तम तऱ्हेचा खुलत असेल, तेथेंच त्यांस ते आपल्या लेखांत जागा देतात. एरवीं उगीच ग्रंथास सुशोभित करण्याकरितां तसें करीत नाहींत. हा दुसरा प्रकार अप्रबुद्ध ग्रंथकारांत फार आढळतो. यांची रीत कधीं कधीं तर अशीही नजरेस येते कीं, एकादें उत्तम वचन वगैरे त्यांस माहीत असलें म्हणजे त्यास स्थळ देण्याकरितां मुद्दाम

---

१ वरील गोष्टीचें इंग्रेज ग्रंथकारांतील एक प्रसिद्ध उदाहरण मेकॉलेचें आहे. यानें 'एडिन्बर्ग रिव्ह्यू' नामक अद्यापि चाललेल्या जगत्प्रसिद्ध त्रैमासिकांत मिल्टन् कवीवर एक शानदार निबंध पहिल्या प्रथम लिहिला. त्या वेळेस तो सारा पंचवीस वर्षांचा होता. या निबंधाची त्या वेळेस चोहोंकडे पुष्कळ तारीफ झाली, व निबंधकारांत पुढें लवकरच जें अग्रगण्यत्व वरील ग्रंथकारास मिळालें त्यास वरील लेखच कारण झाला. पण पुढील जाणत्या वयांत मेकॉलेसच वरील निबंधाचें अत्युज्वल स्वरूप आवडेनासें झालें. त्यांत अलंकारिक भाषेची रेलचेल फारच झाली आहे असें त्यानें आपल्या निबंधांच्या प्रस्तावनेंत एके ठिकाणीं लिहिलें आहे असो. प्रस्तुत ग्रंथकारानें बेकन् व बर्क् यांच्याविषयीं चाल्ल् विषयाच्या संबंधानें एक चमत्कारिक गोष्ट लिहून ठेविली आहे कीं, पहिल्यानें म्हणजे पूर्ववयांत दोघांसही साधी भाषा पद्धति रुचत असून पुढें शेवटीं अलंकारिक भाषेची अतोनात आवड उत्पन्न झाली. हा नेहमींच्यापेक्षां विपरीत क्रम झाला.

ओढूनताणून तिकडे मूळ अर्थाचा संबंध न्यावयाचा. तसेंच भाषें- तील म्हणी जितक्या आंत घालाव्या तितकी लेखास शोभा येते असेंही ते समजतात. पण ही शेवटली मोठी चूक आहे. तसें केल्यानें एक तर डौलीपणा दिसतो, आणि शिवाय लिहिण्यास मनोवेधकता येण्याची एकीकडेच राहून उलटी ग्राम्यता मात्र येते. वरचेवर बोलण्यांत म्हणी आणायाच्या हा प्रकार अडाणी लोकांत, व विशेषतः बायकांत, चालू असल्यामुळें तो प्रकार प्रौढ व सभ्य लेखांत जितका थोडा येईल तितका चांगला. व म्हणूनच मोठ- मोठ्या नामांकिततेस पावलेल्या ग्रंथकारांत तर तो प्रायः कधींही दृष्टीस पडत नाहीं.

वर जें अवतरणाविषयीं लिहिलें तेंच दृष्टांत, उपमा, वगैरे अलंकारांची योजना प्रसंग न पाहतां व सुमार न ठेवतां करण्याचा जो प्रघात त्यांसही लागू पडतें. हा प्रघात वरच्याप्रमाणेंच नूतन किंवा अप्रबुद्ध अशा ग्रंथकारांचे ठायीं आढळतो; व चांगल्या ग्रंथांत तो कां आढळत नाहीं याचें कारणही वरच्यासारखेंच आहे. आमच्या मराठींत तर अलीकडे ग्रंथांत व भाषणांतही शब्दालंकार घालण्याची एक अप्रयोजक तऱ्हा[1] निघाली आहे. ती किती निंद्य व हास्यास्पद होय हें आमच्या सुज्ञ वाचकांस सांगणें नकोच. असो;एकंदरींत वरील दोन्ही प्रकार फार समंजसतेनें व बेताबातानें जेव्हां योजावे तेव्हांच शोभतात; व सर्व भाषांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें ठायीं तें अशाच तऱ्हेनें आढळतात.

येथवर प्रस्तुत विषयाचा पहिला भाग म्हणजे उत्तम भाषापद्ध- तीचीं लक्षणें कोणतीं यांविषयीं झालें. पुढील अंकांत आरंभीं उप- क्षेप केल्याप्रमाणें राहिलेल्या भागाचें निरूपण करूं.

---

१ ही अलीकडील कित्येक कादंबऱ्यांतून आढळते. पुण्या- सारख्या ठिकाणच्या वक्तृत्वप्रसंगींही वरील पोरकट हौस कित्ये- कांनीं केलेली कधीं कधीं दृष्टीस पडते. व वर्तमानपत्रांतूनही ती क्वचित् दिसते

शीलभारवती कांता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥[1]

(१) प्रस्तुत भागाचा विषय. (२) भाषा पद्धतींच्या भिन्नत्वाची उपपत्ति. (३) वरील भेदांत उत्तम कोणता या प्रश्नाचा विचार. (४) लोकमान्य ग्रंथांची भाषापद्धति. (५) सरल व सोपी भाषा. (६) प्रौढ भाषासरणी. (७) इतर प्रकार. (८) इंग्रेजीच्या अनुकरणानें सुरू झालेल्या तऱ्हा. गद्याची प्रवृत्ति. (१०) नवे प्रकार. (११) विनोदात्मक लेख. (१२) सृष्टिवर्णन. (१३) आणखी कांहीं उतारे.

१. मागील खेपेस भाषापद्धतीचा उत्तम प्रकार कोणता याविषयीं सांगितलें. आतां तिच्या निरनिराळ्या तऱ्हा सांगून मराठी भाषेंतल्या ग्रंथांत त्या कितपत आहेत त्या दाखवूं.

२. भाषा ही मनुष्याच्या मनोवृत्तींचा व हृदयवृत्तींचा उद्गार होय; ह्मणजे त्याच्या मनांत जे विचार उत्पन्न होतात किंवा अंतःकरणास क्षोभ होऊन जे तरंग उठतात ते ज्या रूपानें प्रगट होतात तें रूप भाषा होय. असें आहे, तेंव्हां अर्थात्च मूळ ठिकाणीं जितके निरनिराळे प्रकार आढळतात तितकेच वरील प्रगट होणाऱ्या रूपांत ह्मणजे भाषेंतही सांपडतात. मनुष्य जसा स्वभावेंकरून किंवा प्रसंगविशेषानें गंभीर किंवा लाघवी, उदास किंवा रंगेल, मंद किंवा तापट,वगैरे असेल त्या त्याप्रमाणें त्याची बोलण्याची किंवा लिहिण्याची तऱ्हाही दिसून येईल. त्याचप्रमाणें हृदयाच्या नानाविध वृत्तींचेंही प्रसंगवशात् स्वरूप प्रगट होऊन तो तो रस त्या त्या ठिकाणीं आविर्भूत होईल. तर याप्रमाणें वर सांगितल्यासारखे भाषापद्धतीचे भेद होणें हें साहाजिकच आहे; व ह्मणून ते साऱ्या परिपक्वदशेस येऊन पोहोंचलेल्या भाषांतून आढळतात.

---

१ " शालीनतेचा भार वागविणारी स्त्री, फुलांचा भार जीवर आला आहे अशी वेली, आणि जींत अर्थगौरव आहे अशी वाणी, त्या तिहींची काहीं अपूर्व शोभा दिसते ! "

३. आतां वरील भाषापद्धतींत उत्तम कोणती असें जर कोणी विचारलें तर तें सांगणें फार कठीण आहे. फार तर काय, पण वरील प्रश्न पुष्कळ अंशीं असमंजसतेच्या दोषास पात्र होतो असें ह्मटलें असतांही चालणार आहे. ज्याप्रमाणें तांबडा, हिरवा, निळा वगैरे रंगांत, किंवा गोड, आंबट, तिखट वगैरे रसांत अमुकच उत्कृष्ट हें सांगणें अशक्य असून तसें करूं पाहणें हें अरसिकत्वाचें दर्शक होय; त्याचप्रमाणें भाषासरणीच्या वरील निरनिराळ्या तऱ्हांपैकीं सर्वांत चांगली कोणती याचा निखालसपणें निर्णय करूं जाणें हें वेडेपणाचें काम आहे. वरील दोन्ही गोष्टींत निरनिराळ्या मनुष्यांचीं निरनिराळीं मतें पडणें हें जसें साहजिक असून तें रुचिवैचित्र्याचें फळ होय; व शिवाय जें एका ठिकाणीं चांगलें तें चोहोंकडे चांगलें नसून तो चांगलेपणा स्थानभेदानें ही प्राप्त झालेला असतो; तसेंच प्रस्तुत विषयाचें आहे. जी भाषापद्धति एका विषयाला शोभते तीच दुसऱ्या ठिकाणीं योजिली असतां ती अगदीं अप्रयोजक होते; व तसेंच जी एका मनुष्यास पसंत पडते ती सर्वांस तशीच चांगली वाटते असाही नेम नाही. सारांश, प्रस्तुत विषयावर कोणत्याही प्रकारें व्यापक नियम देतां येणार नाहींत. यास्तव या ठिकाणीं लोकोपयोगी ग्रंथांची भाषा कशी असावी येवढ्याचविषयीं सामान्यतः कांहीं लिहून मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत काळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या ग्रंथांतील कांहीं वेंचे वाचकांस सादर करतों.

४. आमच्या महाराष्ट्र भाषेंत ग्रंथरचनेची तऱ्हा जशी चालू असावी तशी अद्याप झालेली नाहीं. इंग्लिश वगैरे भाषांत मोठमोठ्या गहन विषयांवरही सामान्य मनुष्यांस सहज समजण्यासारखे जसे अनेक ग्रंथ आहेत तसे इकडे कोठेंच झालेले नाहींत. असें होणें हें सध्यांच्या स्थितीस अत्यंत आवश्यक आहे. लिहिण्यावाचण्याचा प्रघात अलिकडे सरकारानें सुरू केलेल्या लोकशिक्षणाच्या योगानें पुष्कळ फैलावल्यामुळें वरील उपायानें देशहिताच्या

कामाला जशी मदत होणार आहे, तशी अलीकडे बड्या बड्या लोकांनीं सुरू केलेल्या पुष्कळ अचाट उद्योगांनीं मुळींच होण्याम-राखी दिसत नाहीं. इंग्लिश भाषेंत ज्याप्रमाणें हरएक उपयुक्त व मनोरंजक विषयावर शेंकडों बालबोध ग्रंथ झालेले आहेत, व प्रतिवर्षी तयार होत आहेत, तसेंच इकडील देशभाषांतून जर होईल, तर सहस्रावधि लोकांस अल्पायासानें अल्प काळानें व अल्प अर्थानें पुष्कळ ज्ञान करून दिलेंसें होईल. पदार्थविज्ञानाच्या ज्योतिष, रसायन, दर्शनानुशासन, भूगर्भशास्त्र, यंत्रशास्त्र, इत्यादि निरनिराळ्या शास्त्रांवर, तसेंच इतिहासादि विषयांवर, व अनेक लौकिक विषयांवर जर सुबोध ग्रंथ लोकांस वाचावयास मिळतील तर हल्लीं सामान्य गोष्टींचेंही एकंदर लोकांस जें लज्जास्पद अज्ञान दृष्टीस पडतें तें दूर होईल; व विद्यानंदाचा खरा अनुभव सर्वांस घडून आपले सर्व प्रकारचे हक्कही लोकांस कळूं लागतील. असो; आतां वरील इष्ट हेतूची सिद्धि होण्यास एक मोठें साधन कोणतें कमी आहे कीं, लोकांच्या मनांत ज्ञानाचा जेणेंकरून सुलभ रीतीनें प्रवेश होईल असा मार्ग अद्याप चांगलासा झाला नाहीं. तो होऊन निरंतर प्रचारानें चांगला सुरळीत चालू झाला पाहिजे. हा मार्ग म्हटला म्हणजे वरील लोकमान्य ग्रंथांस उचित असा भाषापद्धतीचा प्रकार होय. हा अलीकडील कित्येक सर्वमान्य झालेल्या इंग्रजी ग्रंथकारांचें अनुकरण केलें असतां आपल्या भाषेस अनु-कूल होणार आहे. त्यांतील मुख्य गुण हेच कीं, वाक्यरचना सरळ असावी. अर्थ चांगला खुलासेवार मजेदार रीतीनें लिहिला असावा,—असा कीं, तो सहज मनांत भरून वाचण्याची सारखी हौसच वाटत जावी—आणि एकंदर लिहिण्यांत आवेश किंवा झोंकदारपणा असावा. हे गुण आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या अंगीं खरेच आले म्हणजे अलीकडील नव्या शिक्षणानें आपल्या लोकांस जें अमूल्य ज्ञान प्राप्त झालें आहे व दिवसानुदिवस होत चाललें आहे त्याचा विनियोग देशकल्याणाकडे झाल्यानें त्याचें योग्य चीज

झालेंसें होईल. आणि सिसरोनें सॉक्रेटिसाविषयीं जें ह्मटलें आहे कीं, त्यानें देवलोकींच नीतिज्ञान मनुष्यलोकीं आणून तें सामान्य जनांसही सुलभ करून टाकलें; त्याचप्रमाणें यापूर्वी जे महासिद्धांत मोठमोठ्या पंडितांस मात्र अवगत होते, व ज्या कल्पनातरंगांनीं विद्वानांचेंच तेवढें रंजन होत असे, त्या दोहोंपर्यंतही प्राकृत जनांची सुद्धां गति झालीशी होऊन तज्जन्य महानंदाचे तेही अधिकारी होतील.

५. आतां वरील कलमांत लोकमान्यतेस पात्र होऊं पाहणाऱ्या ग्रंथांस अवश्य जे गुण सांगितले त्यांपैकीं सध्यांच्या ग्रंथांतून ते कितीसे आढळतात हें उदाहरणद्वारा दर्शवितों. पहिल्यानें भाषापद्धतीचें सरलत्व, हा गुण अलीकडील ग्रंथांपैकीं कित्येक उत्तम धरलेल्या ग्रंथांतून पूर्णपणें आढळतो; जसें 'बाळमित्र,' 'इसापनीति,' 'आरबी भाषेंतील गोष्टी,' अनेक विद्यामूलतत्व,' 'मधुमाक्षिका,' 'मुक्तमाला,' इत्यादि वरील पुस्तकांत शेवटल्या कादंबरीखेरीज बाकी सारी इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरें आहेत. अशांत वरील गुण पूर्णपणें राखणें हें मोठ्या चातुर्याचें काम होय. व कोठें तर तें फारच कठीण पडतें. याविषयीं आम्हीं 'भाषांतर' या निबंधांत बरेंच लिहिलेलें आहे. असो; आतां प्रस्तुत गुणाच्या उदाहरणार्थ वरील ग्रंथांतून कांहीं निवडक उतारे येथें दाखल करतों.

'बाळमित्रां'तले दोन उतारे या पुस्तकांतील 'विद्वत्व आणि कवित्व' या निबंधांत घेतले आहेत, ते येथेंही लागू पडण्यासारखे आहेत; यास्तव आणखी एकच लहानसा उतारा येथें घेतों:—

"चिमणी."

'गोदावराबाई म्हणून एक शहाणी भली आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती, तिनें एके

दिवशीं कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनेंच धम-कावलें. ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गंगा रडूं लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच माघारून घेऊन एका हातानें पर-कराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसली; आणि दुसरें हातानें आपलें तोंडांतला खडेसाखरेचा खडा तिचें तोंडांत घातला.

" मला असें वाटतें कीं, कोणी चांगल्या चितान्यानें ह्याविषयीं चित्र काढलें असतां काय वेधक होईल ! "

' इसापनीती ' तील:—

" नकल्या आणि गांवढंकर. "

" मागें एके वेळेस, रूमनामें राजधानींत एक मोठा धनवान् शेट होता; त्याच्या मनांत आलें कीं लोकांस तमाशा दाखवून त्यांस रंजवून, कीर्ति मिळवावी; म्हणून त्यानें शहरांत जाहीर-नामा लावला कीं, नवा उत्कृष्ट तमाशा कोणी दाखवील, तर त्यास मोठें बक्षीस मिळेल. अशी भवाई पडल्यावर बक्षिसाचे लालचीनें जिकडून तिकडून तमाशवाले आले. त्यांमध्यें एक नकल्या आला होता, तो म्हणाला कीं, लोकांनीं कधीं पाहिला नाहीं असा तमाशा मी करून दाखवीन. ह्या गोष्टीचा पुकारा होऊन तो खेळ पहावयास सगळें शहर लोटलें. रंगभूमींत अशी दाटी झाली कीं, कितीकांस उभें राहावयासही जागा मिळेना. मग तो नकल्या एकटा पुढें आला; त्याजवळ दुसरें कोणी नाहीं, व सरंजाम कांहीं नाहीं, असें पाहून हा आतां काय करील, म्हणून त्याकडे डोळे लावून लोक कौतुकानें पाहूं लागले. तेव्हां त्या नकल्यानें आपलें मस्तक उरावर टेंकून डुकराच्या पोराच्या केंक-ण्याची नकल केली. ती इतकी हुबेहुब झाली कीं, खरेंच डुकराचें पोर त्याच्या खाकेंत आहे असें लोकांस वाटून, त्याचा झाडा

घेतल्यावांचून त्यांस राहवेना. त्याचा झाडा घेतल्यावर जेव्हां त्याजपाशीं कांहीं सांपडलें नाहीं, तेव्हां लोकांनीं त्याची वाहवा करून वाखाणणीचा सुमार ठेविला नाहीं. तेथें कोणी गांवढेकरी कुणबी बसला होता. तो हें पाहून म्हणाला कीं, हा खेळ मला ह्याहून चांगला करतां येतो. मग त्यानें सर्व लोकांपुढें प्रतिज्ञा केली कीं, जर तुम्ही उद्यां सारे याल, तर मी तुमच्या समक्ष ह्याचे कान कापीन. दुसऱ्या दिवशीं तमाशा पाहायास पहिल्या पेक्षां लोकांचे लोटाचे लोट आले. लोकांचे मनांत कीं, पहिला नकल्या मोठा कसबी त्याची स्तुति करावी; आणि दुसरा गांवढेकर अडाणी, ह्याला काय येतें, म्हणून त्याची छी थू करावी. अशी सर्वांची तयारी होती. लोक जमल्यावर ते दोघे पुढें आले. त्यांतून पहिल्या नकल्यानें पूर्ववत् डुकराच्या पोराच्या ओरडण्याची नकल करून पराकाष्ठेची शाबासकी मिळविली. त्याचा खेळ संपल्यावर गांवढेकर पुढें सरला. त्यानें डुकराचें पोर खरेंच अगोदर आपल्या घोंगडींत लपविलें होतें, तें कोणास न समजावें म्हणून बळेंच लपविल्याचा भाव करून दाखविला, आणि तें पोर केंकावूं लागेपर्यंत त्याचा कान चेपून धरला. तेव्हां सर्वांनीं एकच आराळी केली कीं, पहिली नकल हुबेहुब झाली खरी; ही कांहीं चांगली उतरली नाहीं, असें म्हणून गांवढेकरास छी थू करून हाकून लावणार, इतक्यांत त्यानें घोंगडींतून डुकराचें पोर बाहेर काढून सर्वांस दाखवून, म्हटलें, गड्यांनों, तुम्ही भले गाजरपारखे दिसतां! तुम्ही मोठे चतुर साबाजीच आहां! वास्तविक डुकराचे पोराचा जो शब्द तो न ओळखतां खोटा मानून खोटा शब्द तो खरा, चांगला म्हणतां! आहा! काय तुमची अकल.

तात्पर्य—“ जें वास्तविक आहे तें लोकांच्या मनांत बहुतकरून भरतें असें नाहीं; तर आपापल्या मनाचा जसा कल असतो, ततसबी मनाची समजूत असते. एकादा मनुष्य चांगला

गुणी आहे, आणि त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे, तर त्याचा चांगुलपणा किंवा त्याचे गुण आपल्या मनांत येत नाहींत. तसेंच एकादा वाईट मनुष्य असून, हा चांगला म्हणून मनानें घेतला आहे, तर त्याचा वाईटपणा कधीं मनांत यावयाचा नाहीं. सारांश, मनाच्या झोंकाप्रमाणें मनुष्याची टेढी वांकडी समजूत होते."

'आरबी भाषेतील गोष्टी':—

मासे धरणाऱ्या कोळ्याची गोष्ट

"शहाजादी पादशहास म्हणते. महाराज, प्राचीन काळीं समुद्रतीरीं एके नगरांत एक कोळी राहत असे. तो फारच दरिद्री होता. त्यास आपला व बायकापोरांचा निर्वाह करण्यापुरतें सुद्धां द्रव्य मिळत नसे. त्याचा पाठ असा होता कीं, दररोज मोठ्या पहाटेस उठून मासे धरावयास समुद्रावर जावें, व चार वेळ जाळें टाकून तितक्यांत जे मासे सांपडतील, तितक्यावर चरितार्थ चालवावा, यापेक्षां अधिक वेळ जाळें त्यानें कधींही टाकूं नये. तो कोळी एका दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून चांदण्यांत मासे धरण्याकरितां समुद्रावर जावून आंगावरचीं पांघरुणें काढून ठेवून, जाळें समुद्रांत टाकून तिरीं बसला. नंतर अमळशानें जाळें ओढून पाहातों तों, तें फारच जड आल्यामुळें पुष्कळ मासे लागलेसें त्यास वाटून मनांत मोठा आनंद पावला. पण जाळें तिरावर ओढून पाहातो तों आंत मासा एक देखील नाहीं, गाढवाच्या हाडांचा एक सांगाडा मात्र लागला आहे; हें पाहून त्यास फारच वाईट वाटलें. नंतर त्यानें गाढव फेकून देऊन, व जाळें कितीएक ठिकाणीं तुटलें होतें, तें सांधून नीट करून पुनः समुद्रांत टाकलें, आणि ओढूं लागला, तेव्हां तें लवकर ओढत नाहींसें पाहून पुष्कळ मासे सांपडले असें त्यास वाटून पुनः मोठा संतोष झाला. आणि तिरावर जाळें ओढून

आंत पहातो, तों चिखलानें व वाळुनें गच्च भरलेला मोठा हारा त्याच्या नजरेस पडल्यावरून तो फारच संतापला; आणि त्या खेदाच्या आवेशांत देवास करुणस्वरानें ह्मणतो;–अरे देवा, मजवर इतका कोप करूं नको. अरे मला वांचव, ह्मणून तुजपाशीं नेहमीं दैन्य भाकीत असतां, तुं मज गरिबाच्या कां बरें इतकें हात धुवून पाठीस लागलें आहेस. अरे पोटाच्या पाठीस लागून कांहीं मिळेल ह्मणून मी येथें आलों; आणि तूं कांरे माझा जीव घेऊं पाहातेंस? मला या धंद्याखेरीज दुसरा धंदा पोट भरावयास नाहीं. अरे, मरे तोंपर्यंत मी मेहनत करतो; तरी माझ्या कुटुंबास ओली कोरडी भाकरी व आंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची सुद्धां पंचाईत! कोठेंच माझें तूं पुरें पडूं देत नाहींस, असें तुझें काय मीं केलें आहे? अथवा मी तुला नांव ठेंवतों, हा माझाच अपराध आहे. भल्या मनुष्यास गांजण्यास तूला मोठा संतोष होतो. खऱ्या व थोर मनुष्यास तूं कधीं वर डोकें काढूं देत नाहींस, असा तुझा स्वभाव आहे. दुष्टावर तूझी कृपा फार जे कुमार्गानें वागतात, त्यांस तूं नेहमीं बरकत देतेंस, हें सर्वांस माहीतच आहे."

'मधुमक्षिका':—

निद्राभ्रम.

"एके रात्रीं एक तास पावेतों तो आपले बिछान्यावर स्वस्थ निजून झोंपेंत एकाएकीं उभा राहिला. कांहीं बोलणें ऐकिलेंसें करून मोठ्यांनीं गदगदा हंसला. नंतर हातांचीं बोटें बाहेर झाडल्यासारखीं करून, जें ऐकिलें त्यांत कांहीं हांशील नाहीं, असें त्यानें दाखविलें. मग दुसऱ्या कोणा माणसाकडे वळल्यासारखें करून तपकिरीकरितां चिमूट पुढें केली, पण तेथें शेजारीं कोणी नव्हतें; तेव्हां तो आमळसा हिरमुसल्यासारखा होऊन मागें वळला. नंतर त्यानें आपली डबी काढली, तींत कांहीं नव्हतें; तरी तींत

बोटें घालघालून चिमटी काढण्यास त्यानें पुष्कळ यत्न केला, तो सर्व व्यर्थ गेला; तेव्हां संशयमुद्रेनें चोहोंकडे पाहून ती डबी चटकन आपले खिशांत टाकिली. पुढे कांहीं वेळ स्तब्ध बसून कांहीं उघड कारण नसतां एकाएकीं तो पराकाष्ठेचा संतापला, आणि शिव्या शाप देऊं लागला, व तडातड शपथा वाहूं लागला. इतकी कृति दुरून पाहून इतर मठवासी कंटाळून उठून गेले.

तो पुनः एके रात्रीं निद्राभ्रमांतच उठून, मोठ्या लगबगीनें, त्या मठांतील पवित्र यज्ञशाळेंत गेला. तों, तेथें एक ताट टेवीत असत, तें चोरून आणण्याच्या बेतानें गेला असावा असें वाटतें. परंतु आदले दिवशीं तें घासण्याकरितां बाहेर टाकिलें होतें, म्हणून तेथें त्याला कांहीं सांपडलें नाहीं. तेणेंकरून त्याला फार संताप आला; आणि रिक्तहस्तें आपल्या खोलींत परत जावयाचेच नाहीं असा पक्का निश्चय करून, तेथें जवळच कांहीं मठवाशांचे यज्ञकर्म करते वेळीं घालण्याचें उंची उंची रेशमी झगे होते, त्यांतले दोन तीन हळूच उचलून घेऊन स्वारी भयभीत होत्साती, पळत पळत आपल्या खोलींत आली, आणि ते कपडे आपल्या गादीखालीं लपवून ठेवून, वर स्वस्थ निजली. हें ज्यांनीं पाहिलें होतें, ते हा सकाळच्या प्रहरीं काय करितो हें पाहाण्यास फार उत्सुक झाले होते.

तो सकाळीं जागा होऊन पाहतो तों, त्याचें आंथरुणाला मध्येंच एक गोळा आलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेणेंकरून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें, आणि ते झगे आहेत, असें पाहून तर त्याची बुद्धिच गुंग होऊन गेली. तो बाहेर जाऊन लोकांस विचारूं लागला कीं, हें झालें तरी कसें ? तेव्हां मठवाशांनीं त्याला सर्व हकीकत कळविली. ती ऐकून तो लाजून, मान खालीं घालून एक अक्षरही न बोलतां चालता झाला; आणि ते झगे त्यानें तात्काळ जिकडचे तिकडे पोहोंचविले."

वरील चारी उताऱ्यांत महाराष्ट्र भाषेचें स्वरूप अगदीं साधें दृष्टीस पडतें. चारांही मूळ इंग्रजी ग्रंथांचीं भाषांतरें होत, तरी तीं अशीं चोख उतरलीं गेलीं आहेत कीं, तीं त्या त्या ग्रंथकारानें मराठी भाषेंत केवळ आपल्या कल्पनेनेंच लिहिलीं आहेत काय असें वाटतें. शब्द अगदीं सोपे व व्यावहारिक घातले असून वरील वाक्यांतील रचनाही भाषांतरकारांनीं अगदीं सरळ केली आहे. गोष्टी ज्या भाषेंत लिहावयाच्या तीं घरच्यासारखीच अगदीं सोपी व साधी असावयास पाहिजे. तींत मोठमोठे शब्द घालून व वाक्यरचना प्रौढ करून गांभीर्य आणण्याचा यत्न केला असतां तो प्रकार जॉन्सनच्या ' रासेलस ' वगैरे ग्रंथांत कित्येक स्थलीं जशी हास्यास्पदता आली आहे तसा उपहास्य होतो. शब्दरचना व अर्थरचना यांची नेहमीं परस्पर अनुरूपता असावी लागते; म्हणजे आंतील अर्थ जशा योग्यतेचा असेल तितक्याच प्रतीची दर्शक शब्दरचनाही असावी. अर्थ अगदीं सामान्य किंवा पोरकट आहे, आणि तो मोठमोठ्या शब्दांनीं व्यक्त करण्याचा घाट घातला, तर गाढवावर मखमाली झूल घातल्याप्रमाणें, किंवा चार वर्षांच्या पोरानें आपणास न शोभेसें मोठें पागोटें डोक्यास घातल्याप्रमाणें हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तसेंच दुसऱ्यापक्षीं अर्थ मोठा प्रौढ व गंभीर आहे आणि तो रस्त्यावरील किंवा बाजारांतील भाषेनें सांगितला किंवा लिहिला, तर तिकडूनही ऐकणारास व वाचणारास हसूं आल्याविना रहाणार नाहीं. आतां हें खरें कीं, हा दुसरा प्रकार पहिल्याहून बरा, कारण त्यांतील विसदृशतेवरून बोलणारांचा किंवा लिहिणाराचा असमंजसपणाच फार तर दिसून येईल. मोठ्या तेजस्वी हिऱ्यांला काथिलाचें कोंदण केलें असतांही त्याची लकाकी जशी कमी व्हावयाची नाहीं; त्याच प्रमाणें सूज्ञ पुरुष वरील सुंदर अर्थावरच नजर देऊन शब्दरचनेकडे दुर्लक्ष्य करतील; तरी एकंदरींत त्यांस अंतर्बाह्य विसंवादाची विलक्षणता भासल्यावांचून रहाणार नाहीं. असो; तर वरील

ग्रंथांत विषयानुरूपच भाषापद्धती योजिली असल्यामुळें ती पूर्वोक्त गुणामुळें विशेष शोभली आहे.

६. आतां वरच्यासारखी तऱ्हा नसून जेथें शास्त्रांचा विषय असतो, तेथील भाषापद्धतीचा प्रकार पाहूं. याची उदाहरणें वरच्यासारखी पुष्कळ देतां येणार नाहींत. कारण पदार्थविज्ञानांत अंतर्भूत होणारीं नाना अर्वाचीन शास्त्रें, किंवा इतिहास, अगर प्रतिपादन करण्याचे नानाप्रकारचे गहन विषय, यापैकीं कशावरही मराठींत म्हणण्यासारखे अद्याप मुळींच ग्रंथ झालले नाहींत. यास्तव प्रौढ भाषापद्धतीचें स्वरूप याचकामं वरच्यासारखें चांगलेंसें दाखविण्याची सोय नाहीं. म्हणून एक दोन ग्रंथांतीलच उदाहरणें देतों.—

'अनेकविद्यामूलतत्व':—

सृष्टपदार्थांचे तीन वर्ग.

"हें जें वर सृष्टपदार्थांच्या तीन प्रधान वर्गाचें व त्यांतील मुख्य मुख्य अवांतर विभागांचें वर्णन केलें तें लिनियस नामें कोणी स्वीदन देशांत सुमारें शंभर वर्षांपूर्वीं महापंडित झाला होता, त्याच्या ग्रंथाच्या आधारानें केलें आहे. हे तीन प्रधान वर्ग स्वरूपतः भिन्न आहेत; तथापि त्यांचा परस्परांशीं संबंध आहे; व किती एक पदार्थ असे आहेत, कीं ते कोणत्या वर्गांतले आहेत हें सांगवयास फारच कठीण पडतें. आतां हें खरें आहे, कीं खजिनवर्ग व इतर वर्ग यांची परस्परांवर भ्रांति कदापि व्हावयाची नाहीं; कारण निर्जीव पदार्थांस इतर दोन वर्गांतल्या पदार्थांप्रमाणें जीव व शरीररचना हीं असत नाहींत, व ते बाहेरून नवें द्रव्य चिकटून वाढतात, सजीव पदार्थांसारखें शरीरांत पोषकरस जाऊन तद्द्वारा वाढत नाहींत, असा स्पष्ट भेद आहे; परंतु सजीव पदार्थांचे जे दोन वर्ग आहेत, म्हणजे वनस्पतिवर्ग व प्राणिवर्ग, त्यांतील कित्येक पदार्थांचें एकमेकांशीं इतकें सारखेपण असतें,

कीं ते पदार्थ वनस्पती आहेत, किंवा प्राणी आहेत, हें स्पष्टपणें सांगवत नाहीं. असे पदार्थ समुद्रांत किती एक सांपडतात. आतां आपणांस कोणी असे विचारलें, कीं, शेवटल्या दोन वर्गांतल्या पदार्थांचे ठायीं त्यांचा पहिल्या वर्गांतल्या पदार्थांपासून भेद करणारें असे जीवतत्व म्हणून जें आहे, तें काय? तर ही गोष्ट आम्हांस अगदीं ठाऊक नाहीं, असें कबुल केलें पाहिजे. आपण ईश्वरास जसा त्याच्या कृतीनें जाणतों, स्वरूपतः जाणत नाहीं, तसेंच जीवत्वाच्या स्वरूपाचें आपणांस ज्ञान नाहीं; तर त्याच्या कार्यावरून मात्र तें समजावयाचें."

'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण':—

'मागल्या दहा पंधरा वर्षांपासून महाराष्ट्र भाषेंत गद्यात्मक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रचार वाढूं लागला; तेव्हांपासून, मोठमोठालीं वाक्यें तर काय, परंतु त्यांतील प्रत्यक शब्द, व त्या शब्दांतील प्रत्येक वर्णरूप अवयवेंही शुद्ध व नियमास अनुसरून असावा, आणि तेणेंकरून सर्वांची लिहिण्याची पद्धति एकसारखी पडून सांप्रत जी लिहिण्यांत अव्यवस्था आढळते, ती दूर व्हावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उद्भवली होती; कारण जशी भाषा, तशी तिची लेखनपद्धतिही, तदंतर्गत गूढस्थित जे नियम त्यांचें उद्घाटन करून त्यांजवर बसिवणें, हाच व्यकरणशास्त्राचा मुख्य उद्देश होय, आणि याच उद्देशानें गालवशौनककात्यायनशाकटायनादि जे प्रातिशाख्यादिवेदव्याकरणभाष्यकार, व त्यानंतर पुढें यास्कपाणिन्यादि जे वैयाकरण झाले, व तदनंतर अर्वाचीन काळीं भट्टोजीदीक्षित, महीधरभट्ट, बोपदेव, आदिकरून जे व्याकरणग्रंथकार प्रसिद्ध झाले, त्या सर्वांनीं परिश्रम केले; म्हणोनच संकृत भाषा इतक्या प्रगल्भ दशेस येऊन, विद्वज्जनचित्तचकोरास चंद्रीभूत होऊन, वाल्मीकिव्यासशंकरश्रीहर्षकालीदासभवभूत्यादि जे प्राचीन आणि अर्वाचीन कवी यांच्या वाग्देवतेस इतकी रम्यस्थानार्ह झाली; नाहीं तर संकृत भाषाप्रमाणें जिचें काठिन्य, विस्तार, आणि

जिच्याठायीं, सहस्रशः सूक्ष्मनियमरूप तंतुचें गुंतलेलें जाल, अशा भाषेस मार्दवदशेस आणून, तिचें हें दुर्निवार जाल उकलून त्या सूत्रांनीं विणून सिद्ध केलेला जो पट तो कविजनचित्रकारांच्या अनेक सुरसरंगभरितकल्पनांस लेखनार्ह झाला नसता. म्हणून या यशाचे जे अंशभाक् त्यांची परिगणना केली असतां, पतंजलिकात्यायनपाणिन्यादि जे शब्दशास्त्रनियंते त्यांसच आद्यस्थानापन्न केलें पाहिजे.'' प्रस्तावना.

या शेवटल्या उताऱ्यांत वरील ग्रंथकर्त्यांची नेहमींची तऱ्हा पूर्णपणें लक्ष्यांत येते. ती सर्वांस माहीतच आहे कीं, संस्कृतांतले मोठमोठाले शब्द व लांब लांब समास घालून देण्याची हौस होय. ही इंग्रेजी भाषेंतलि जॉन्सन्च्या ग्रंथांवरून प्रस्तुत ग्रंथकारानें मराठींत सुरू केली कीं काय नकळे. असें जर असेल, तर त्यानें वरील पद्धतीविषयीं सध्यां सर्व रसिक वाचकांचें काय मत झालें आहे तें चांगलेंसें लक्ष्यांत आणिलें नाहीं असें म्हणणें भाग आहे. जॉन्सन्ची पद्धति मनापासून चाहून तीस बुद्धिपुरःसर अनुसरणारा मनुष्य सध्यां तर कोणीही मिळेल असें वाटत नाहीं; व त्या महापंडिताच्या हयातींत व पुढें कांहीं वेळ त्याची तऱ्हा जरी बरीच लोकमान्य होऊन गेली होती, तरी त्यापुढें ती कोणाही नामांकित ग्रंथकारानें पुनः चालू करण्याचें मनांत आणिलें नाहीं. असो; तर असल्या तऱ्हेचें अनुकरण आमच्या भाषेंत जितकें बेताचें व जितकें थोडें होईल तितकें चांगलें. आतां हें खरें आहे कीं, वरील उताऱ्यांत प्रौढ विषयावरच लिहावयाचें असल्यामुळें वरील रचना केवळ विशोभितच दिसतें असें नाहीं. तिजवर दोष येवढाच येतो कीं, ती असावी त्यापेक्षां दुर्बोध झालेली असून ग्रंथकारानें आपलें पांडित्य मिरविण्याच्या उद्देशानें तिची योजना केली आहे असा वाचकांचा समज होतो.

आतां वरच्यासारखी डौलाची रचना ही जेथें विषयानुरूपते-

मुळें साजली जाऊन मनोवेधक होते असेंही एक उदाहरण येतें देतों. तें वरील सर्वप्रसिद्ध ग्रंथकाराच्याच एका प्रसिद्ध ग्रंथांतील होय:—

" आणखी अशी अटकळ होतें कीं, जेव्हां प्रथम मोरोपंतांच्या आर्या बारामतींतून बाहेर निघूं लागल्या, त्या काळींच बारामतीजवळ सोलापुरांत रामजोशी या नांवाचे व्युत्पन्न आणि परम रसिक कवि असून त्यांनीं हरिदासाच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें होतें; आणि नुकतेच कीर्तीच्या अंगणांत जाण्यास उमऱ्यावरून बाहेर पाऊल टाकीत होतें; तों इतक्यांत त्यांस पंतांच्या कृतिकुमारिकेचा आल्हादजनक शकून भेटला; तिच्या सौंदर्यानें आणि निमंत्रणरूप आनंदजनक अशा प्रेमकटाक्षानें आकर्षितांतःकरण होऊन ही उपवर कन्या आपण वरावी अशी मनांत आवड धरून त्यांनीं तिच्या पित्याचा शोध करण्याकरितां तिचेंच अनुसरण केलें. पित्यांनींहि आपल्या कन्येच्या गुणास हा इतका लुब्ध पाहून तिनें याचें पाणिग्रहण केलें असतां ती लवकरच सुखी होईल म्हणून तसें करण्यास आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें. हा प्रसंग कोणी खालीं लिहिलेल्या आर्येंत असाच वर्णिला आहे;—

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला।
तैशी मयुरें दिधली ती आर्या रामजोशि तात्याला॥

किंबहुना असेंही ऐकण्यांत आहे कीं, मोरोपंताच्या आर्यांनींच रामजोशाची वृत्ति हरिकीर्तनाकडे वळविली. त्यापूर्वी ते कलगीतुऱ्याच्या नादांत असून, लावण्यांच्या छंदावर कवनें करून, स्वच्छंदानें डफ तुणतुणें सारंगी आणि नाचेपोर हातीं घेऊन चरितार्थ चालवीत होतें. ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभाची असावी अशी अटकळ होते. त्या काळीं रावबाजीच्या उत्तेजनानें पुणें शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचें चांदणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्राह्मण-

भोजनांचा थाट आणि दिव्यांत वात पडली नाहीं तों मंदिरांत चवघडे सणया यांचा मंजूळ स्वर;श्रीमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी ताफ्यांचे मुजरे; रात्रीस रस्त्यांत आणि बोळांत फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मनें आपणाकडे ओढून घेणारे नुकतेच चिमणी, साळू, मैना यांच्या मंजूळ कंठांत होनाजी बाळानें घातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शीलेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरांतील सुखवस्तु शिंपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यांस रिजविण्याकरितां बहिरू, मल्हारी, धोंडीबापू, सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी, यांनीं सजविलेले डफ तुणतुण्याचे तमाशे, आणि कलगीतुऱ्याचीं भांडणें; हे सर्व थाट रावबाजींच्या उल्लसित मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनें पुणें शहरांत जेथें तेथें गाजून राहिले होते. मग 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायानें त्या प्रेरणेचा अंमल सर्व पेशवाईंत पसरला नसेल असें संभवत नाहीं. त्याकाळीं सर्व गुणिजनांचे आशेनें भरलेले डोळे पुणें शहराकडे लागले असून,त्या शहरानें जो कित्ता घातला होता,त्याची नक्कल जेथें तेथें होऊन कित्येक ठिकाणीं त्या नक्कलेवर तान करणारे उमेदवारही निपजूं लागले.रामजोशांसही यद्यपि अशा उमेदवारांमध्यें गणिलें तथापि त्यांच्या गुणांस न्यूनत्व न येतां उलटी ती त्यांची उमेद प्रशंसेस पात्र होईल; कारण त्यांच्या कवनावरून रामजोशी हे चांगले व्युत्पन्न आणि साहित्यशास्त्रज्ञ असावे असें अनुमान होतें. असें असतां त्यांणीं आपलें लक्ष्य त्या काळाच्या इतर पंडितांप्रमाणें सभेंत शुष्क वादविवाद करून शालजोड्यांची आणि दक्षणेची प्रतिष्ठा मिळविण्याकडे न लावितां, सर्व लोकांचें मनोरंजन करून त्यामध्यें वाहवा मिळविण्याकडेस लाविलें हें आश्चर्य होय. त्यांत आणखी ब्राम्हणानें विद्वानाची पूज्य प्रतिष्ठा तुच्छ मानून केवळ लोकरंजनार्थ शूद्रवृत्ति धारण करून तमासगिरांच्या निर्भर्त्सनेचा अंगिकार केला. येणेंकरून रामजोशी हे मोठे उदार मनाचे पुरुष होते असें दिसतें; तसें अस-

त्यावांचून त्या काळीं इतक्या धैर्याचें कर्म त्यांजकडून घडणें कठीण, म्हणून माझ्या मतें ते मोठ्या प्रशंसेस योग्य होत."

'केकावली'—प्रस्तावना.

७. याप्रमाणे भाषेंत असणारे दोन मोठमोठाले प्रकार वर सांगून त्यांचें उदाहरणही केलें. आतां याशिवाय बाकीचे जे आढळणारे आहेत ते आपल्या भाषेंत अद्याप चांगलेसे रूढ न झाल्यामुळें त्याविषयीं एकंदरीनें निराळ्या सदरांत विचार करूं. हे सदर इंग्रेजी भाषेचें अनुकरण होय.

८. इंग्रजी भाषेचें अनुकरण ह्मणजे इंग्रेजींत ज्या पद्धति आढळतात त्या इकडे आणण्याचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत आपल्या लोकांचा जो उद्योग चालू झाला आहे तो होय. हा उद्योग इंग्रेजी भाषेचा इकडे जो आजपर्यंत प्रसार झाला व उत्तरोत्तर होत आहे त्याचें फळ होय. तो आजला जितका व्हावा व जितका होणें इष्ट आहे तितका अद्याप झाला नाहीं खरा तरी तो काळेंकरून पुष्कळ वाढत जाईल असा सुमार दिसतो. हे नवे प्रकार म्हटले म्हणजे वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, व काव्यनाटकादि इतर ग्रंथ हे होत. यांपैकीं पहिल्या दोहोंविषयीं आम्हीं निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यांच्या स्थितींत मध्यंतरीं गेलेल्या अल्पकाळांत म्हणण्यासारखा कांहींच विशेष फेरफार न झाल्यामुळें तेथल्याहून येथें कांहीं ज्यास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. यास्तव इतर ग्रंथाच्या संबंधानें मात्र येथें विचार करूं.

९. कोणत्याही दोन भाषांचा जेव्हां परस्पर संगम होतो, तेव्हां दोहोंच्या मिश्रणाच्या योगानें दोघींचे गुण एकमेकीस लागतात. याविषयीं इतिहासांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत; व एका राष्ट्राच्या ग्रंथसंग्रहास दुसऱ्या राष्ट्राच्या ग्रंथसमूहानें कसें साहाय्य झालें किंवा त्यांत कोणते फेरफार घडले हा विषय भाषाभिज्ञ लोकांस मोठा मनोरंजनावह झाला आहे.आतां जेथें मराठी व

इंग्रेजीसारख्या परस्परांहून अत्यंत भिन्न असणाऱ्या व परिपक्व-तेच्या मानानें ज्यांत अतिशयित अंतर आहे अशा दोन भाषांची गांठ पडते, तेथें तर वरच्याहून पुष्कळ निराळा प्रकार घडण्यांत येतो. तो असा कीं, हीन भाषेस अभियुक्त भाषेची पद्धत लागून तींतील ग्रंथसंग्रह त्या दुसऱ्या भाषेची अभिवृद्धि होण्यास कारणी-भूत होतो. हा प्रकार संस्कृताच्या योगानें आमच्या भाषेस यापूर्वी पुष्कळच झाला आहे; व इतउत्तर वरील संस्कार मराठीस आणखी जास्त होण्याचाही संभव आहे. तीच गोष्ट इंग्रेजी भाषे-सही लागते. हिचा परिचय गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत आमच्या लोकांस पुष्कळ झाल्यामुळें महाराष्ट्र भाषेचें सगळें स्वरूप तिनें बद-लून टाकलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां वरील फेर-फार होतांना आमच्या भाषेची पुष्कळ हानि झाली, व कांहीं वेळ तर तीस अतिशय अपाय घडण्याचेंही भय होतें, हें खरें आहे; पण सध्यां चोहोंकडे जी गडबड दिसत आहे तिजवरून पाहतां वरील भय नाहींसें होऊन तिचा उत्कर्ष होण्याचीं बरींच सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत असें म्हणणें भाग आहे. असो; आतां इंग्रेजी भाषेच्या अनुकरणानें मराठींत नवे प्रकार कोणते सुरू झाले हें जर पाहिलें, तर अगोदर तींत गद्याची पद्धति पडली ही गोष्ट तेव्हांच लक्ष्यांत येणारी आहे. ही पद्धति हिंदुस्थानांत यापूर्वी कधींच नव्हती म्हटलें तरी चालेल; कारण संस्कृतांतही सर्व ग्रंथ प्रायः पद्यरूपच आहेत. ही नवी पद्धति पद्यरचनेपेक्षां सोपी व साहजिक असल्यामुळें, व नाना प्रकारच्या विषयांच्या विवेचनासही ती सारखी उपयोगी पडणारी आहे, यास्तव तिचा प्रचार आली-कडे चांगला पडून गेला हा महाराष्ट्र भाषेस मोठाच लाभ झाला असें म्हटलें पाहिजे. आलीकडे दहावीस वर्षांत पुष्कळ निरनि-राळ्या विषयांवर जी मराठींत ग्रंथरचना झाली ती एरवी होतीना. ही पद्धत वर्तमानपत्रांच्या व मासिक पुस्तकांच्या फैलावानें दिवसें-दिवस विशेष निश्चित होत जाऊन कादंबऱ्या, नाटकें वगैरे जे

कित्येक नवे प्रकार आलीकडे सुरू झाले आहेत त्यांच्या योगानेंही तीस साहाय्य झालें आहे. तीस अद्याप म्हणण्यासारखी चांगली स्थिति आली नाहीं; तरी सध्यांचा क्रम असाच पुढें चालल्यास तींत पुष्कळ सुधारणा होण्याची आशा दिसत आहे.

१०. आतां सरतेशेवटीं वरील कादंबऱ्यादि नवे प्रकार आपल्या भाषेंत कसे सुरू झाले, त्यांची आजला कोणती स्थिति आहे, वगैरेविषयीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतों. इंग्रेज लोक इकडे आल्यानें सर्व गोष्टींत जसा दोन प्रकारचा बदल झाला आहे,—कीं कांहीं नव्या उत्पन्न झाल्या आहेत, व कांहींचें पाहिलें स्वरूप पालटून फेरफार झाला आहे,—तसेंच आमच्या ग्रंथांतही झालें आहे. कवितेची व इतिहासाची जुनी तऱ्हा बदलून नवी होत चालली आहे; व कादंबरी आणि नाटक हे अपूर्व प्रकार प्रचारांत येत आहेत. आतां या चोहोंविषयीं अनुक्रमेंकरून विचार करूं.

पहिल्यानें कवितेविषयीं जर पाहिलें तर तिजविषयीं अलीकडे आपणांत प्रमुख म्हणविणाऱ्या मंडळींच्या समजुती किती पालटल्या आहेत याविषयीं यापूर्वी अनेक ठिकाणीं प्रसंगोपात्त उल्लेख केलाच आहे. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, आमच्या देशासंबंधींच्या इतर बहुतेक गोष्टींविषयीं नव्या मंडळींचीं मतें प्रायः जशीं अज्ञानमूलक व भ्रांतिमय आहेत तशींच प्रस्तुत विषयावरही होत. हें सविस्तर व प्रमाणपूर्वक दाखविण्यास एका स्वतंत्र लेखाचीच जरूर आहे. तो प्रस्तुत

१ वरील विषयावर माजी शालापत्रकाच्या गल्या वर्षाच्या एप्रिल महिन्याच्या अंकांत बराच मजकूर लिहिलेला आहे. व द रील पुस्तकांत मराठी कवितेविषयीं विवेचन करण्याचा पुस्तककर्त्याचा संकेत असून त्यास आरंभही झाला होता. पण पुढे एकाएकीं तो विषय बंद पडून हजारों वेळां चर्वित चर्वण झालेल

(पुढें चालू).

पुस्तकांत (निबंधमालेंत) कदाचित् यथावकाश येईल. असो; प्रकृत स्थळीं येवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, मराठी कवितेचा ओघ आजपर्यंत ज्या दिशेनें वहात आला ती दिशा आतां बदलली. तो मुळींच बंद न होतां जर इतउत्तर पुढें चाललाच, तर त्याचा रोंख अगदीं निराळा होईल यांत संशय नाहीं. तो कांहीं इंग्रजी कवितेच्या व कांहीं संस्कृत कवितेच्या मार्गाकडे वळेल, किंवा कवीच्या रुच्यनुरूप तो वरच्यांपैकीं एकेका पंथासच अनुसरेल. हा प्रकार सध्यांही कांहीं दृष्टीस पडूं लागला आहे. पहिल्या प्रकारचें उदाहरण 'गंगावर्णना' हें दोन तीन वर्षांमागें प्रसिद्ध झालेलें एक लहानसें काव्य होय, व दुसऱ्या दोहोंचीं 'राजा शिवाजी' व 'देवसेनी' आणि 'विद्याधनप्रशंसा' हीं उदाहरणें होत. या चारी काव्यांची योग्यता अर्थातच फार

(मागील पृष्ठावरून).
'शिक्षण' चा विषयच एकदम सुरू होऊन तोच शेवटपर्यंत चालू झाला, व वर्षाच्या अखेरीबरोबर पुस्तकाचीही अखेर झाली; हा सर्व प्रकार काय झाला असेल तो असो! आमच्या ऐकण्यांत असें आहे कीं, वरील माहे एप्रिलच्या अंकांत आमच्या पाद्री बंधूंचें जें थोडेसें खंडन केलें आहे तें सदरील पत्रकास अपायकारक झालें. असें असेल तर वरील परम धार्मिक लोकांची व विद्याखात्यांतील अधिकाऱ्यांची मोठी तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं.

१ 'राजा शिवाजी' व 'देवसेनी' हे ग्रंथ प्रसिद्धच आहेत. राहिलेले दोन मात्र सर्वांस माहीत नसतील असें वाटतें. त्यांपैकीं पहिला 'गंगावर्णना' हा ग्रंथ दक्षिणाप्राइझ कमिटीच्या बक्षिसास लायक ठरून तो आमचे विद्यालयबंधु रा० सा० पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणीपेटकर यांनीं रचिला आहे. वरील कमिटीकडे असल्या मासल्याची कविता फारच क्वचित् आली असेल हा अभिप्राय त्या कमिटीच्या चिटणिसांनीं वरील काव्याची जी तारीफ केलेली आढळते तीवरून स्पष्ट होतो. दुसरें काव्य 'विद्याधनप्रशंसा' यावर माजी शालापत्रकाच्या एका अंकांत (पुस्तक १२ अंक ३) चांगला अभिप्राय दिलेला आढळतो. एकंदरींत वरील कवितेंत पुष्कळ श्लाघ्य गुण आहेत असें आम्हांसही वाटते.

निरनिराळी आहे. ती बरोबर ठरविण्याचें सध्यां आमचें काम नाहीं. तरी वरील कृतींचें स्वरूप आमच्या वाचकांच्या कांहीं लक्ष्यांत येण्याकरतां येथें इतकें सांगणें जरूर आहे कीं, ' गंगा-वर्णना ' हें काव्य कांहीं इंग्रजी कवींच्या व पुष्कळ अंशीं संस्कृत कवींच्या धाटणीवर आहे. पुढलीं दोन अनुक्रमेंकरून मिल्टनचें ' प्याराडैज लॉस्ट ' आणि स्काटचें ' लेडि आफ् दि लेक् ' यांच्या हतोटीवर आहे; आणि शेंवटलें केवळ जुन्या मराठी कवींच्या पद्धतीवर रचिलें आहे. असो तर याप्रमाणें अलीकडे आमच्या कवितेचें रूपांतर होत आहे.

दुसरें रूपांतर इतिहासाचें. आमच्या जुन्या मराठी व ब्राह्मणी घराण्यांचे इतिहास कोणत्या रूपानें दृष्टीस पडतात हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेल. तें रूप बखर हें होय. ही ऐतिहासिक वृत्तांत लिहून ठेवण्याची तऱ्हा आमच्या लोकांत चांगली पूर्णतेस कधींही आली नाहीं; तरी झालेल्या हकीगती साद्यंत लिहून ठेवण्याची जी वरील चाल त्या काळीं चोहोंकडे सुरू होती तीवरून आपल्या लोकांचा उद्योग व जिज्ञासा हीं दोन्हीं स्पष्ट होतात. आपल्या देशाचा खरा इतिहास मिळ-विण्याचें वरील लेखच चांगलें साधन होत. असें असण्याचीं कारणेंही उघडच आहेत. तसेंच वरील उद्योग आतां जर केला नाहीं, तर तो पुढें होण्याची मुळीं शक्यता राहणार नाहीं हें मालेच्या आठव्या अंकाच्या शेंवटीं सुचविलें आहे. असो; पण आतां वरील तऱ्हा बदलली. इंग्लिश भाषेंत जे शेंकडों मोठ-मोठे इतिहास ग्रंथ आहेत. त्यांची सरणी आपल्या लोकांस माहीत झाल्यामुळें यापुढें पहिल्या अडाणी रीतीस आतां कोणी अनुसरणार नाहीं. गेल्या तीस चाळीस वर्षांत आपल्या भाषेची क्रमाक्रमानें स्थिति सुधारत जाऊन ती सुधारणा अद्यापही पुढें तशीच चालू आहे, हेंही वरील इतिहासरचनेस चांगलें अनुकूल होणार आहे, तेव्हां एकंदरींत या विषयाच्या संबंधानें इंग्लिश

भाषेचा आमच्या भाषेशीं जो संसर्ग घडला आहे तो सर्वथा हितावहच होईल. मागील कवितेच्या संबंधानें त्याचें हितावहत्व जसें संशयात्मक होय तसें याविषयीं नाहीं. असो; पण हे सर्व मनाचे तरंग पुढील काळाच्या संबंधानें झाले. त्यांचा साक्षात् प्रत्यय केव्हां येईल तो येवो ! सध्यां तर आजपर्यंत चालत आल्याप्रमाणेंच स्वदेशाच्या इतिहासाविषयीं बहुधा सर्वांची अनास्था दिसते. ज्या गोष्टींचें यथावत् स्वरूप आम्हांस मात्र समजणें शक्य, व वास्तव त्याविषयीं निर्णय देण्यांत वस्तुतः पाहिलें असतां आम्हांस मात्र अधिकार, यांविषयीं मतें देण्याचा पतकर बडे बडे रेवरेंड, मोठमोठे हुद्देदार साहेब, व इकडचें अक्षरही माहीत नसतां उंटावरून शेळ्या हाकणारे महान् महान् इंग्रेज ग्रंथकार, हे बेधडक घेतात; आणि पेनाच्या सफाईत किंवा जिव्हाग्राच्या चापल्यांत (त्यांतून त्या चापल्याचा विलायती रमाच्या संस्कारानें परमोत्कर्ष झाला असल्यास मग तर आमचा पुराच भाग्योदय !) वक्तृत्वरूप ओघांत जे कांहीं वाहवतात तें अतोनात ! पण याहून चमत्कार काय कीं, त्यांच्या पोकळ शब्दावडंबराचें आम्हांस हसूं न येतां किंवा तिरस्कार न वाटतां सत्याचें व ज्ञानाचें जणों काय मंथन करून दोहोंचें सारच त्यांनीं आम्हांस अर्पण केलें आहे अशा भावानें त्यांचीं वचनें आम्ही शिरसावंद्य करतों; आणि त्यांची पोपटपंची भरसभेंत करून आपल्या लोकांचा खुळेपणा व अधमपणा सर्वांस दाखवून दिला म्हणजे आम्हांस जन्माचें भूषण झालें असें वाटतें ! असो; आज आमच्या भाषेंत आमच्या देशाचे जे इतिहास आहेत त्यांत शब्दास शब्द भाषांतर नसतां स्वतंत्र आपल्याच बुद्धीनें लिहिलेले असे दोन मात्र आम्हांस माहीत आहेतः—एक जांभेकर यांचा ' हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास, ' आणि दुसरा रा० विनायक कोंडदेव ओक यांचा ' हिंदुस्थान कथारस. ' या दोघां ग्रंथकारांनीं, व त्यांतून विशेषतः दुसऱ्यानें, स्वतंत्र इतिहासरचना करण्याचा

जो आपल्या देशबंधूंस किता घालून दिला आहे, त्याजबद्दल त्यांचें सर्वांनीं मोठें आभार मानणें अवश्य होय हें उघडच आहे. तथापि खरोखरी पाहतां दोघांनींही आपापल्या ग्रंथांत केवळ शब्दरचनेच्या पलीकडे कोणत्याही प्रकारें स्वातंत्र्य दाखविलें आहे असें नाहीं; त्याचे ग्रंथांत इंग्रेज ग्रंथाकारांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याचा प्रकार आहे तो आहेच. हें जोंपर्यंत नाहींसें झालें नाहीं तोंपर्यंत इतिहासाचें खरें वास्तव्य आपल्या भाषेंत झालेंसें मुळींच म्हणतां येणार नाहीं.

---

१ मेकॉले, मारिस, यांसारख्या महासमर्थ ग्रंथकारांनीं आमच्य इतिहाससिंधूचें आलोडन करून आम्ही परम दुर्बल, परम नीच, परम मूर्ख अशीं सत्याचीं रहस्यें जीं आम्हांस नजर केलीं आहेत तीं अद्या-पही आम्हीं उराशींच बाळगलीं आहेत, तीं तेथून केव्हां निघतील तीं निघोत! आमच्या साधारण संभाषणांत, मोठमोठ्या सभांतून, लोक-मान्य ग्रंथांतूनही वरच्या सारख्याच कल्पना व विचार आढळून येतात. वर सांगितलेल्या 'कथारसां' त ग्रंथकारानें कित्येक ठिकाणीं आपल्या सम-जुती सदर्हुप्रमाणेच प्रगट केल्या आहेत. त्यांचा मासला ज्या कोणास पाहणें असेल त्यानें तो वरील ग्रंथाच्या शेवटीं सत्तावन सालच्या बंडाच्या संबंधानें दोन लेख लिहिले आहेत त्यांत पाहवा. अथवा त्याच ग्रंथकर्त्यानें 'शिपायांच्या बंडाचा इतिहास' म्हणून एक नवें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे तें पहावें. या नव्या इतिहासांत रा० ओक यांनीं आपली राजनिष्ठा मोठ्या बहादरीनें दाखविली आहे यांत संशय नाहीं; पण त्याच मानानें त्यांत सत्यनिष्ठेचा प्रकार जर दिसता तर बरें होतें असें आम्हांस वाटतें. वरील दोन्ही लेख त्यांनीं लोकभ्रांतीचें निरसन करण्याच्या स्तुत्य उद्देशानें लिहिले आहेत; व याच कामगिरीबद्दल सरकारच्या उदार आश्रयाचा अनुभव त्यांस घडला असावा असें वाटत असे असेल तर आमची त्यांस अशी सूचना आहे कीं, गेल्या सालीं माजी गायकवाडांनीं विष-प्रयोगाचें घोर कृत्य केल्याबद्दल आमच्या न्यायदंडधारी कृपाळू सरकारानें त्यास जें यथायोग्य शासन दिलें त्यावरही त्यांनीं इति-

(पुढे चालू)

आतां आपल्या भाषेंत पूर्वी मुळीं नसून नवेच सुरू झालेले दोन प्रकार जे कादंबरी व नाटक त्यांविषयीं लिहूं. हे दोन्ही प्रकार संस्कृतांत आहेत. नाटक तर मोठ्याच पूर्णतेस पावलेलें असून कादंबरीचा प्रकार इंग्रेजींतील ' नाव्हेला ' सारखा जरी सर्वांशीं नाहीं, तरी तो संविधानादिकादि अनेक गुणांनीं परिपूर्ण आहे. पण मराठींत जें वरील दोन्ही प्रकार उत्पन्न झाले आहेत ते संस्कृतावरून घेतलेले नव्हत. त्यास मूळ इंग्रेजी ग्रंथच होत. इंग्लडांत गेल्या शंभर वर्षांत 'नाव्हेल'म्हणून एक कल्पित कथेची तऱ्हा निघून ती लवकरच मोठ्या उत्कर्षास जाऊन पोंचली. नाटकें तर त्या भाषेंत दोन तीनशें वर्षांपूर्वीच मोठीं उत्कृष्ठ झालेलीं आहेत. तर या दोहांच्या अनुकरणानें वरील दोन्ही तऱ्हा मराठींत सुरु झाल्या आहेत. त्या पूर्णत्वाच्या दशेस पोंचण्यास अर्थात् अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तरी सध्याही त्यांच्यातले कांहीं बऱ्याच चांगल्या प्रतीचे मासले दाखवितां येतील. या नव्या कादंबऱ्यांत आम्हीं अद्याप जितक्या वाचल्या आहेत तितक्यांत ' मुक्तामाला, ' बोधसुधा, ' व ' हंबीरराव आणि पुतळाबाई ' ह्या आमच्या मतें उत्तम आहेत. त्याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या धाटणीवर जीं जीं नाटकें झालीं आहेत त्यांत ' थोरले माधवराव, ' ' जयपाळ, ' व मनोरमा ' हीं आम्हांस उत्कृष्ट वाटतात. अशा

(मागील पृष्ठावरून)

हासरचना करून लक्षावधि राजनिष्ठ लोकांच्या मनांत ब्रिटिश सरकारच्या न्यायित्वाबद्दल व्यर्थ जो किंतु आला आहे तोही नाहीसा करावा, ' हिंदुस्थानकथारसा ' चा हा शेवटचा घुटका त्यांनीं तयार केला असतां त्यांच्या श्रमाचें वैफल्य होईल असें नाहीं, हें सांगणें नकोच !

१ वरील ग्रंथाची आम्हीं उत्तमांत गणना केली हे पुष्कळांस कदाचित् बिलक्षण वाटेल; व वरील नाटकांत बीभत्सरसाचा वगैरे पुष्कळ निंद्य प्रकार जो आहे तो आम्हांस अमान्य नाहीं अशी त्यांची समजूत होईल.

(पुढें चालू)

प्रकारचे ग्रंथ कसे असावेत, त्यांतील गुण कोणते, व ते साधण्यास उपाय काय, वगैरे गोष्टींचा यथास्थित ऊहापोह करून तो आमच्या लोकांस समजाविणें हें मोठें अवश्य आहे. पण तें अद्याप कोणीच न केल्यामुळें कादंबऱ्या व नाटकें हीं सध्यां यदृच्छेनें जो तो हवीं तशीं लिहितो, त्यामुळें तीं सामान्यतः इतकीं भिकार व पचपचीत निपजतात. साधारणपणें बरें असें एकादेंही त्यांत सांपडण्याची मारमार पडते. असो; तर इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गानें हे दोन प्रकार आमच्या भाषेत नवे सुरू होऊन त्यांची आज वर सांगितलेल्या प्रकारची स्थिति आहे.

(मागील पृष्ठावरून)

पण असें अगदीं नव्हे, 'विविधज्ञानविस्तारां'त (पुस्तक ३ अंक १०) सदरील पुस्तकावर जी चरचरीत टीका केली होती ती बहुतेक अंशीं आम्हांस मान्य आहे; व पुस्तकें कितीही चांगलीं असलीं तरी तीं जर चावट आहेत तर तीं न झालेलीं पुरवलीं असें आमचेंही मत आहे. कारण असल्या ग्रंथांत जितके गुण अधिक तितका त्यांपासून अधिक अनर्थ होण्याचा संभव. तथापि ज्याप्रमाणें वेश्या दुराचारिणी खरी तरी तिचें रूप जर मनोहर आहे, तर नुसत्या रूपाचाच विचार कर्तव्य असतां तिचें दुष्कर्म मनांत आणण्यांत हंशील नाहीं, त्याप्रमाणें ग्रंथाच्या रचनेवर जर नजर द्यायाची असली तर त्याच्या बीभत्सत्वाचा वगैरे विचार निराळाच ठेविला पाहिजे. चितान्याचे किंवा मूर्तिकाराचे कसब बीभत्सपणामुळें जसें कमी धरतां येत नाहीं, तशीच ग्रंथकारांचीही गोष्ट होय. पहा कीं, 'बोकेशियो' सारखा चावट व विचकट ग्रंथकर्ता आजपर्यंत या भूमंडळावर थोडाच झाला असेल, पण त्याच्या भाषासौंदर्यास्तव त्यच्या गोष्टी आज सहाशें वर्षे युरोपांत सर्वमान्य होऊन त्या चिरकाळ या जगांत राहतील यांत तिळमात्रही संशय नाहीं. याचप्रमाणें शेक्सपीयर, बायरन् वगैरे इंग्लिश कवींची, व कालिदास, जयदेव इत्यादि संस्कृत कवींचीही गोष्ट होय. असो; तर वरील नाटकांत कांहीं संविधानकाचें चातुर्य व विशेषतः भाषणांचा चटकदारपणा हे गुण चांगले असल्यामुळें त्यास वरील पंक्तींत बसविणें भाग आहे.

११ आतां वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेंत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतों. एक विनोदाचा; विनोदात्मक लेखाची प्रवृत्ति मराठींत पूर्वी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघडच आहे. तशीच ती संस्कृतांतही विशेष ह्मणण्यासारखी नाहीं हें तद्भाषाभिज्ञांस माहीत असेलच. त्या भाषेंत इतकीं नाटकें आहेत; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका 'मृच्छकटिकां'त मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे खरा; पण त्यांतील विनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो; तर ही वरील रीत इंग्रेजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रे सुरू होऊन त्यांचा फैलाव जसा होत चालला, व जनमनोरंजन हें त्यांचें तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रधात वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टींविषयीं व लोकप्रसिद्ध मनुष्यांस अनुलक्षून लिहिलेला मजकूर लोकांस मनोवेधक होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीनें लिहिण्याची रीत पडली. त्याप्रमाणें ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघातही अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथांचे गुणावगुण लोकांस दिवसेंदिवस बरेच चांगले कळूं लागले आहेत; व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्यांहून जर पुष्कळ वाढत चालला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक होत जाईल हें उघड आहे. असो; आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम असा म्हणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोण कोणता दिसण्यांत आला तो सांगतों. एक येथील ज्ञानप्रकाशांतील 'पिशाच' सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमीं विशेष महत्वाचा नसे, तरी यांतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळें तीं पुष्कळ वाचकांस अत्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यांतील रोख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयाच्या संबंधानेंच तीं प्रायः लिहिलीं असत. दुसरा मासला यरच्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकवां व एकदां माजी 'लोकल्याणेच्छू'त अस

दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक तरी निदान विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तीस अनुलक्षून ' लोककल्याणेच्छु ' त ' गोल्या घुबड ' या सहीचीं दोन पत्रें व ' ज्ञानप्रकाशां'त ' पढत मूर्ख ' या सहीचें एक पत्र अशीं सुमारें चार पांच वर्षांपूर्वी तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होतीं. तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होतीं कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांच्या तोंडीं त्याशिवाय दुसरा विषयच नाहींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तीचें चरित्र गाऊं लागला. तसेच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपणीं कळून आलें कीं पुण्याचें पाणी कांहीं निराळें आहे; वनजंबूकन्यायानें आपण पूर्वीच्या ठिकाणीं जी विचित्र लीला केली ती या पुण्यपत्तनांत खपली जाणार नाहीं; येथें मोठमोठ्यांचीही मति कुंठित होते ! असो; ग्रंथावरील टीकेंत यावयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्याप पुष्कळसा दृष्टीस पडूं लागला नाहीं. यापूर्वी वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तकें दोनच होत; एक माजी ' शालापत्रक ' व दुसरें ' विविधज्ञानविस्तार ' या दोहोंपैकीं पहिल्यांतील ' घाशीराम कोतवाल '[1] वरील टीका ही आम्हांस वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटतें; व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलही कांहीं टीका आल्या आहेत.

१२. इंग्रजी ग्रंथांचें ज्ञान चोहोंकडे फैलावल्यानें आणखी एक नवा सुरू झालेला प्रकार सांगणे आहे. तो सृष्टिवर्णन होय. हा जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांत क्वचित् आढळतो; व संस्कृतांतही त्याची एक निराळी तऱ्हाच आहे. इंग्रजी कवितेंत व गद्यग्रंथांत मात्र तो आलीकडे मोठ्या पूर्ण दशेस येऊन पोंचला आहे.[2]

---

१ पुस्तक ५ अंक १०

२ या महत्वाच्या विषयावर थोडेसें विवेचन केलेलें माजी शालापत्रक पुस्तक १२ अंक १ यांत सांपडेल.

त्याचेंच अनुकरण आलीकडे आमचे ग्रंथकार करूं लागले आहेत. वस्तुतः पाहतां आमच्या देशाचें सृष्टिवैभव येवढें अवाढव्य, चित्रविचित्र व चित्तास आल्हाद व उन्नति देणारें असल्यामुळें वरील प्रकारचा उत्कर्ष होण्यास आमच्या देशवासी लोकांस जशीं साधनें आहेत तशीं पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही देशांतील लोकांस नाहींत असें म्हटलें असतां चालणार आहे. यास्तव इंग्रेजी ग्रंथांच्या परिचयानें सृष्टिवैभव पाहण्याची आम्हांस जसजशी गोडी लागत जाईल, व चोहींकडे प्रवास करण्याचा प्रघात आमच्या लोकांत वाढत जाईल तसतशी आमच्या ग्रंथांतून प्रस्तुत प्रकारची अभिवृद्धि होत जाईल असा सुमार दिसतो. असो; आतां सध्यांच्या स्थितीला वरील वर्णनाचा प्रघात कितपत सुरू झाला आहे तो दाखवितों.—

"पर्जन्य काळ संपत येऊन हस्तनक्षत्रास आरंभ झाला असतां मोठमोठाले ढग आकाशांतून इकडून तिकडे फिरूं लागले. मोठ्या जोराचा वारा सुटून कोठें कोठें वादळेंही होऊं लागलीं. विद्युल्लतेचे मोठे भयंकर कडकडाट चालू झाले. कोठें कोठें मोठ्या जोराचा पाऊसही पडत आहे. चोहींकडील नदीनाले भरून चालले आहेत. कितीएक पांथस्थ लोक पावसाच्या सपाट्यानें भिजून नदीनाले इत्यादिकांस उतार नसल्यामुळें कुडकुडत उभे राहिले आहेत. कितीएकांस, विजेच्या व वादळाच्या सपाट्यांत आपण सांपडतों कीं काय असें होऊन गेलें आहे. जिकडून वादळ जात आहे तिकडे अतिशय धुराळा उसळून वृक्ष आपापलीं मस्तकें मोठ्या जोरानें हालवीत आहेत. आणि मेघांच्या भयंकर गर्जनेनें चारी दिशा व्यापून गेल्या आहेत.

"अशा भीतीदायक प्रसंगांत, उज्जनी पासून सुमारें दोन कोसांवर, आमचा सोमदत्त सांपडला. शुक्राक्षाच्या वशीनें भद्राक्षाची मोठ्या जाग्यावर नेमणूक होतांच सोमदत्तानें बंदिखान्यावरील अधिकाऱ्यास एक हजार रुपये लांच देऊन आपली सुटका

करून घेतली, आणि पहाटेस उठून दोन कोस गेला नाहीं तों वादळाच्या सपाट्यांत सांपडला, वारा इतका जोराचा सुटला कीं, तो घोड्यासुद्धां कोठें भलतीकडे नेऊन टाकतो कीं काय असें त्यास वाटलें; धुरळा इतका होऊन गेला कीं, डोळे उघडण्याची सोय नाहीं, मध्यें थोडा अवकाश सापडतांच तो घोड्यावरून खालीं उतरला, आणि एक झाड होतें त्याचे आड जाऊन उभा राहिला. चाकरही मोठ्या प्रयत्नानें घोडा तेथें घेऊन गेला. इतक्यांत पहिल्यापेक्षांही अधिक जोराचा वारा सुटला, तेणेंकरून तो वृक्ष उमळून पडून त्या खालीं आपला चुराडा होतो कीं काय, असें त्यास वाटलें. अशा अवस्थेंत तो आहे तों मोठ्या सपाट्याचा पाऊस व मोठमोठ्या गारा पडण्यास आरंभ झाला. वाऱ्याच्या जोरामुळें जसा दगडांचा मार व्हावा तसा गारांचा मार चालला. इतक्यांत अंतःकरणांत धडकी भरण्यासारखा विजेचा कडकडाट झाला. ह्यांतून आतां प्राण वांचणें कठीण असें सोमदत्तास वाटलें. सुमारें आठ महिने बंदि-खान्यांत असल्यामुळें व रात्रंदिवस मुक्तमालेच्या काळजीमुळें तो आधींच अशक्त होऊन गेला होता. त्या बंदींतून सुटून बाहेर पडतो तों लागलाच या अनर्थांत सांपडल्यामुळें त्यास असें वाटलें कीं आपणावर ईश्वर कोपला. मग यश कोठून येणार ? तर आतां त्यासच शरण जावें म्हणजे त्यास दया आली तर येईल. असा निश्चय करून त्यानें अनन्यभावानें त्याचें चिंतन चालविलें.

" मागें सांगितल्याप्रमाणें एक घटकाभर गारांचा पाऊस पडला. नंतर तो वळवाचा पाऊस जसा एकाएकीं आला तसाच एकदम उघाला. मेघांनीं आकाश व्यापून गेलें होतें तें तेव्हांच वितळून जाऊन स्वच्छ ऊन पडलें. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें होतें. सोमदत्ताचें सर्वांग गारांच्या मारानें बरेंच ठेचून गेलें व कपाळावर एक दोन ठिकाणीं टेंगळेंही आलीं. सर्व चिरगुटें भिजून चिंब झाल्यामुळें कोरडें वस्त्रही नेसावयास राहिलें नाहीं. घोड्यावरीलही सर्व सामान भिजून गेलें. हा आपला अपमृत्यूच

टळला असे वाटून, सर्व भिजलें व गारांचा मार बसला तरी त्यास फारसें दुःख झालें नाहीं; आकाश स्वच्छ होऊन ऊन्ह पडल्यामुळें कांहींसा त्याचे जिवास धीर आला."

'मुक्तामाला' भाग ८.

"स्वप्न असे पाहिलें कीं, मी वाड्यांतून निघून गंगातीरीं गेलों, आणि तेथें पाहातों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळें ती गंगाबाई दुथड्यांचे उल्लंघन करून, महावेगानें 'फूं फूं' असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल ही जशी गिरिराज जनकावर रुसून तट्ट फुगून, गाल्हाणें गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय कोण जाणे! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें; सरांश कोणी म्हणेल, सख्या रत्नाकरानें आंजारून गोंजारून, लडिवाळपणानें मांडीवर घेऊन इचें सांत्वन केलें. इकडे आसमंतात् भागींच्या प्रदेशांत नाना तऱ्हेचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं. कीं आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोन अडीच घटकांच्या आंत हा सातदां चमत्कार पाहिला. मग परतावें म्हणून निघालों तों एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें. आटतां आटतां, पांच सात पुरुष पाणी असावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शास टिपुसभर देखील उरलें नाहीं. तिच्यामध्यें विहार करून सुखानें राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांणीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकिले. चहूं बाजूंच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालुकामय दिसूं लागलें. हाही चमत्कार सातदां पाहिला."

'जयपाळ' अंक ३.

१३. येथवर आरंभीं संकल्प केल्याप्रमाणें सगळा विषय आटपला. आतां सरते शेवटीं उत्कृष्ठ भाषांतराचे कांहीं मासले येथें दाखल करून प्रस्तुत लेख आटपतों. हे उतारे देण्याचा अभिप्राय

एवढाच आहे की, जे प्रकार आपल्या भाषेंत अद्याप चांगलेसे दृष्टीस पडूं लागले नाहींत ते तींत येण्याची योग्यता तरी तिचे अंगीं आहे की नाहीं हें वाचकांस कळावें. ही योग्यता पुढील भाषांतरें जितकीं उत्कृष्ट उतरलीं असतील तितक्यावरून विशेष कळणार आहे. पहिलें उदाहरण अत्यंत आवेशयुक्त वक्तृत्वाचें:—

"पण महेशबांधवहो, किती वेळ तुमच्या कानांशीं ओरडावें, तुम्ही उपेक्षा करितां हें पाहून, पहा, माझा जीव परकाष्ठेचा चडफडतो. अरे, तुम्ही आलस्य निद्रेंतून जागे होऊन युद्ध करण्याविषयीं कंबर कधीं बांधणार ? काय, कांहीं मोठा एखादा अनर्थ घडल्यावांचून तुमचे डोळे उघडत नाहींत ! आतां घरीं बसवत नाहीं, शत्रु येऊन वेशीशीं पोहचला, असें झालें पाहिजे काय ? अरे, आजपर्यंत ज्या तुमच्या मानखंडना झाल्या त्यांविषयीं तुम्हांस कांहींच वाटत नाहीं ! आजपर्यंत जें झालें, तितक्यानें तुमचा आळस जात नाहीं ? त्याहीपेक्षां मोठा कांहीं अनर्थ कोसळला पाहिजे ? शहरच्या रस्त्यांनीं उगीच फिरत असावें, आणि एकमेकांस पोकळ बातम्या विचाराव्या, अशा व्यर्थ गमण्याखालीं, तुम्ही बाबांनो, किती तरी वेळ घालविणार ? अरे, मासिदनवाल्यानें आथेन्स संस्थान जिंकून सर्व ग्रीस देशावर आपला पगडा बसविला; असें घोर वर्तमान ह्या शहरांत आजपर्यंत कधीं आलें होतें ? आणखी तुम्ही एकमेकांस विचारितां, 'काय हो फिलिप मेला ?' एक उत्तर देतो 'अद्यापि मेला तर नाहीं, पण तो फार हैराण आहे.' अरे महेशबांधवहो, कोण तुमचा हा वेडेपणा ? अरे फिलिप हैराण असला किंवा बरा असला, तर त्यापासून तुमचें कायरे बरें किंवा वाईट आहे ? समजा कीं, फिलिप मेला; पण तेणेंकरून तुम्हांस काय नफा ? तो मेला तर तुमचा आळस त्याच्या जागीं लौकरच आणखी नवा फिलिप उत्पन्न करील. अरे, फिलिप जो आज इतका प्रबळ झाला आहे तो काय आपल्या अंगच्या पराक्रमानें झाला·

आहे ? नाहीं, तुमच्या आळसानें झाला आहे. हा तुमचा आळस आलीकडे इतका कांहीं वाढला आहे कीं, तुम्हांस स्वतः शत्रूपेक्षां प्रबळ होतां येत नाहीं, व दुसऱ्या कोणी तुम्हांस प्रबळ केलें तर, तें प्राबल्य तुमच्याने राखवत नाहीं.''

"अनेकविद्यामूलतत्व."

तोच प्रकार; पण वरच्याप्रमाणे वीररसपर व निर्भत्सनपर नसून करुणापर व अभ्यर्थनापरः—

"जिकडे जिकडे पहावें तिकडे तिकडे भय व घोर अनर्थ हींच माझ्या नजरेस येतात, निर्भय असें ठिकाण कोठेंही नाहीं. आपल्या पूर्वजांच्या राजधानीकडे जाईन म्हटलें, तर माझ्या भावाचा मारेकरी माझ्या बापाचें तक्त बळकावून बसला आहे; मी जातांच जे हात माझ्या भावाच्या रक्तानें लाल झाले आहेत तेच माझ्याही रक्तानें भरविण्यास तो चुकेल काय ? जर दुसऱ्या एकाद्या राजाचा आश्रय पहावा, किंवा त्यापाशीं साह्य मागावें तर तेंही व्यर्थ; कां कीं, रोमन प्रजासत्ताक राजानेंही मला आंगा-बाहेर टाकल्यावर मला आपलासा म्हणणारा दुसरा कोण सांपडणार ? माझीं ममतेचीं कुटुंबांतील माणसें किंवा इष्टमित्र यांची तर गोष्ट बोलावयासच नको. माझा बाप केव्हांच लोकांतरास गेला, तेथें त्यास शत्रूचा अपकार कधींही पोंचणार नाहीं; व दुःखांनीं गांजलेल्या त्याच्या पुत्राचा आक्रोशही त्याच्या कानीं कधींही जाणार नाहीं. माझा भाऊ जरी जिवंत असतां, तरी परस्परांच्या कळवळ्यानें दोघांचें दुःख हलकें झालें असतें; पण काय सांगावें ? न्यूमिडिया देशाच्या राजकुळांतील मनुष्यांवर ज्याचा हात कदापि वाहूं नये, त्यानेंच कृतघ्नतेचें ओझें एकीकडे झुगारून देऊन त्यांस अल्पवयांतच संसारयात्रेंतून मुक्त केलें, शिवाय माझ्या पक्षाचे म्हणून जे जे लोक त्यांस वाटले त्यांचाही जुगार्थानें एकदम सप्पा उडविला. कोणास सुळावर चढवून त्या घोर यातनांनीं त्यांचे प्राण घेतले. कित्येकांस सिंहादिक क्रूर

पशूंकडून खाववून त्यांहूनही क्रूर अशा मनुष्यांस त्यांचा तमाशा दाखविला. अजूनही त्या लोकांपैकीं जे कोणी जगले असतील त्यांस अंधारकोठड्यांत टाकून प्रत्यक्ष मरणाहूनही दुःसह असे त्यांचे हाल तो करवीत असेल.

" आर्यजनहो ! जे तुम्ही या रोम नगरींत अत्युच्चपदीं विराजमान असून संपूर्ण जगांचीं सूत्रें चालवीत आहां त्या तुमच्या पायाशीं हा दीन राजपुत्र जुगार्थानें दिलेल्या दुर्धर संतापानें पीडित होत्साता शरण आला आहे, याचें रक्षण करा, तुम्हांस तुमच्या मुलाबाळांची, तुमच्या देशाची, तुमच्या धर्माची, तुमच्या राज्याची, व ज्या ज्या वस्तू तुम्हांस पूज्य किंवा प्रिय आहेत, त्या सर्वांची शपथ घालून हात जोडून येवढेंच सांगतो कीं, मी कोणास यत्किंचितही दुखविलें नसून, जो दुःखाचा कहर मजवर विनाकारण लोटला आहे, त्यापासून मला सोडवा, आणि न्युमिडियाच्या राज्याची मालकी तुम्हांकडे आहे यास्तव त्यांत जो दंगा उसळला आहे व जीं अघोर कृत्यें होताहेत त्यांचा बंदोबस्त करून तेथें निरंतर स्वस्थता नांदेल असें करा. "

सिनेट सभेपुढें आधरबालचें भाषण.

सृष्टिवर्णनः—

" मग कवि होण्याचा निश्चय केल्यावर या नवीन उद्देशानें जेव्हां मी सृष्टीचें अवलोकन करूं लागलों, तेव्हां पूर्वी पाहिलेलीच सृष्टि मला नवीन भासूं लागली. ज्या गोष्टींकडे पूर्वी लक्ष पोंहोंचत नव्हतें त्या लक्षांत येऊं लागल्या; सर्व प्रकारच्या माहितीची मला आतां गरज वाटूं लागली. नाना प्रकारचे उपमादि अलंकार सुचावे व मनोरंजक वर्णन करतां यावें, म्हणून मी पर्वतांवर व अरण्यांत पुष्कळ फिरलों; अनेक प्रकारच्या वृक्षांच्या व पुष्पांच्या तसबिरी स्मृतिरूप पटावर उतरून घेतल्या; पर्वतांचे मोठमोठे कडे व राजमंदिरांचीं शिखरें यांचें एकसारखें लक्ष देऊन अवलोकन केलें. कधीं कधीं मी वनांत एखादा चांगला स्वच्छ

थोडा वाहतां दृष्टीस पडला असतां, त्याच्या वळणावळणांनीं त्याच्या तीरांवरची शोभा पाहत पाहत कास कोस लांब जाई व कधीं कधीं संध्याकाळीं पश्चिमेस चित्रविचित्र रंगांचे मेघ दिसतात, व क्षणोक्षणीं त्यांचे आकार बदलत असतात, त्यांजकडे पाहत उभा राही. कवीला अनुपयुक्त असा कोणताही विषय नाही. या सृष्टींत जे जे अत्यंत रमणीय किंवा अत्यंत भयंकर विषय आहेत ते त्यास सर्वदा उपस्थित पाहिजेत; जे जे विशाल असल्यामुळें प्रचंड. किंवा सूक्ष्म असल्यामुळें गोजिरवाणें असेल, त्या सर्वांची त्यास माहिती पाहिजे. बागांतील झाडें, व अरण्यांतील जनावरें. जमीनींतील खनिज पदार्थ, आकाशांतील ग्रह तारे वगैरे, या सर्व विषयांचें ज्ञान त्यास पाहिजे. कवीचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे वाचणाऱ्यांची सदाचरणाकडे प्रवृत्ति व्हावी व दुराचरणापासून निवृत्ति व्हावी हा आहे; आणि या प्रकारचा त्याचा उपदेश गोड लागून मनांत ठसण्याविषयीं प्रसंगवशात् सर्व प्रकारच्या कल्पना त्याच्या उपयोगीं पडतात, यास्तव ज्यास माहिती फार, त्यास आपल्या वर्णनांत वैचित्र्य व गोडी आणण्याची व दूर दूरचे दाखले आणून व उपदेश करून वाचणाऱ्यांचें मनोरंजन करण्याची शक्तिही फार येते, हे सिद्धच आहे. ''

'रासेलस' भाग १०.

'' हे सागरा! तुझ्या अफाट विस्ताराकडे पाहून जों जों विचार करूं लागावें तों तों नव्या नव्याच कल्पना मनांत येऊं लागून बुद्धीस अधिकाधिक चमत्कार भासतात, आणि आश्चर्यभरांत चित्त अगदीं थक्क होऊन जातें! ज्याप्रमाणें मनुष्यांच्या पिढ्यान्‌पिढ्या एका मागून एक जन्मास येऊन कांहीं काळानें लागलीच विलयास जातात, त्याप्रमाणें तुजवर हजारों लाटा एकावर एक येऊन भराभर बुजून नाहींशा होतात, आणि त्यांच्या प्रमाणेंच यांच्या वास्तव्याची मागें खूण देखील राहत नाहीं!

तुझ्या लाटा साऱ्या पृथ्वीच्या किनाऱ्यांवर आदळत आहेत, आणि ज्यांचें निकट सान्निध्य त्यांच्या अक्षय वैरास मात्र कारणभूत होतें, अशा देशांची तोडातोड करून तूं त्यांचें कलाकौशल्य व संपत्ती हीं परस्परांस देववितोस, व येणेकरून सर्व जगास तुझ्यामुळें सुखाचा व समृद्धीचा लाभ होत आहे.

"तुझे देखावे तरी निरनिराळ्या समयीं किती विचित्र असतात! त्यांची शोभा व भव्यपणा हीं कोठवर वर्णावी! कधीं वाऱ्याची हालचाल अगदीं बंद होऊन तुझा सर्व विस्तार अगदीं निश्चल दिसतो,—कधीं नुकताच सूर्योदय झाला असल्यामुळें क्षितिजाची कड रुप्यानें जणों काय मढविलीच आहे अशी भासते,—कधीं तोच सूर्य अस्तास जाऊं लागून संध्याकाळचें आकाश त्याच्या सोनेरी किरणांनीं दैदिप्यमान झालें असतें, अशा वेळेस आरशाप्रमाणें स्थिर अशा तुझ्या पाण्यावर जेव्हां आकाशाची कमानची कमान शाबूद उठलेली असते, ती तेव्हां तर काय शोभा सांगावी!—पण हीं सर्व सौम्य रूपें टाकून जेव्हां तूं आपलें उग्र स्वरूप धारण करतोस,—जेव्हां काळ्या दाट ढगांनीं आकाशांत गाढ अंधार होऊन तुफानाच्या वाऱ्यांच्या सोसाट्यांनीं तूं अगदीं खवळून जातोस, व तुझ्या प्रचंड लाटा उसळून मेघमंडळाशीं एकवट होऊं पाहतात,—जेव्हां मृत्यु आपलें भयंकर आधिपत्य तुजवर चोहोंकडे गाजवीत असतो,—जेव्हां अशा तडाक्यांत सांपडलेला बिचारा खलाशी भयानें गर्भगळित होऊन त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात व त्याचे इष्टमित्र त्याजकरितां जागच्या जागीं हळहळत असतात,—अशा भयंकर प्रसंगीं तुजकडे पाहण्याची कोणाची छाती आहे!

"याप्रमाणें विचार पुढें चालविले असतां बुद्धि अगदीं कुंठित होऊन जाते. पण जेव्हां तुझ्या भरती ओहोटी विषयीं विचार करावा कीं,—ज्या जगाच्या आरंभापासून आजपर्यंत कधींही टळल्या नाहींत,—तेव्हां ज्यानें आपल्या अपार सामर्थ्यानें तुला निर्माण

केले, व तुझ्या मर्यादा अशा रेखून टाकिल्या कीं, तूं येवढा उत्सृंखळ खरा, परंतु त्यांचें उल्लंघन तुझ्यानें होऊंच नये, त्याच्या अगाध महिम्याकडे लक्ष्य लागून विचारशक्ति गुंग होऊन जाते, व तिची गतिच पुढें होत नाहीं ! ”

समुद्र— माजीशालापत्रक.

एका तत्वज्ञाची स्वोक्तिः—

“ अहो ! मनुष्यांचें ज्ञान फार फार झालें तरी तें किती अत्यल्प ! मीं आपला सारा जन्म ज्ञानसंपादन करण्यांत घालविला ना ! पण इतकें करूनही मला समजतें तें काय ! सृष्टीच्या रहस्यांचा खुलासा लावण्याची उमेद धरून मी खोल खोल विचारांत जों जों शिरूं लागतों, तों तों माझी बुद्धि अगदींच गुंग होऊन मला कांहींच कळेनासें होतें. पहिल्या पहिल्यानें माझी मति कांहींशी चालते खरी. पण माझें निश्चित ज्ञान असें तेवढेंच; त्यापुढें नुसत्या कल्पनाच बांधाव्या लागतात. एकून अज्ञानदशेपेक्षां सज्ञानदशेंतला मोठा विशेष म्हटला म्हणजे येवढाच कीं, सृष्टिकर्त्याच्या अपार योजनेचें आकलन होण्यास मनुष्याची बुद्धि किती पंगू याचा तींत असल्यानें पूर्णपणें सिद्धांत होतो !

“ आतां सूर्याचें परिमाण व ग्रहांचीं अंतरें हीं मला काढतां येतात, तसेंच त्यांचे वेध घेऊन त्यांच्या गति वर्तविणें, व मनास थक्क करणाऱ्या अशा त्यांच्या प्रदक्षिणांचे नियम सिद्ध करणें, ह्या गोष्टीही मला अगदीं सहज आहेत, हे सर्व खरें; परंतु त्यांची रचना कशी काय आहे, त्यांवर प्राणी वास करितात कीं नाहीं, करीत असतील तर त्यांची जीवनस्थिति व राहण्याच्या सोई कोणत्या प्रकारच्या आहेत, इत्यादींविषयीं माहिती माझी व अडाण्या कुणब्याची सारखीच.—पण हें फार दूरच्या अशा अंतरालांतील गोलांविषयीं झालें; ज्या पृथ्वीवर मी खुद्द राहतों तिच्या सृष्टिव्यवस्थेविषयीं तरी मला कितपत माहिती आहे ! ज्या

वायुजलादिकांस मूलद्रव्यें समजून 'पंचमहाभूतें' अशी संज्ञा पूर्वापारपासून लोक देत आले, त्यांचेंही पृथक्करण करून त्यांच्या घटकावयवांस मीं नांवें दिलीं, हें खरें; पण अग्नीची दहनक्रिया कशी चालते किंवा जलास प्रवाहित्वधर्म कशामुळें आला आहे, इत्यादि गोष्टींचें उपपादन माझ्यानें करवेल काय? अग्नि व उदक हीं वस्तुतः काय आहेत हा विचारसुद्धां मनांत न आणतां जें सर्व जग त्यांचें सेवन करितें, त्यास वरील गोष्टींचा उलगडा पाडण्यास जशी मोटीच पंचाईत येऊन पडेल त्याचप्रमाणे मलाही होते; माझी कुशाग्रबुद्धि व तत्वजत्त्वता यांची येथें यत्किंचितही गति न होतां सारें माझें माझ्यापाशींच राहतें.—पदार्थ निराधार असला कीं, तो जमिनीवर पडायाचाच हा नियम सर्वत्र मी पाहतों; व शास्त्रकारांच्या उपपत्तीवरून मला असें समजलें आहे कीं, हें गुरुत्वाकर्षणाचें फल होय.. पण हें समजूनही मला नवीन तें काय कळलें? ज्यास पूर्वी मी 'पतन' म्हणत होतों त्यासच आतां 'आकर्षण' म्हणतों, येवढाच काय तो फरक! अवघ्या पदार्थमात्रांची ज्या अतर्क्य व अदृश्य सूत्राच्या योगानें एका केंद्राकडे गति होत आहे, त्याच्या स्वरूपाचा बोध वरील शब्दानें मला यत्किंचित तरी होतो काय?—सृष्टिविषयक शास्त्रांत निष्णात झाल्यामुळें प्राणिवर्ग, उद्भिजवर्ग, व खनिजवर्ग असे तीन विभाग, तशाच अवांतर जाती व उपजाती, या सर्वांची निवडानिवड मला करतां येते; पण इतके परिश्रम करूनही हिरव्या गवताच्या एका पातीचा तरी पोषणप्रकार माझ्यानें सांगवेल काय? मीं फार फार सूक्ष्म विचार केला तरी सृष्टिकर्त्या चतुर कारागिराचें जें मारू कलम वनपुष्पांस चित्रविचित्र रंगानीं रंगवितें त्याचा मला शोध लागेल काय? तसेंच माणिकावर व पाचवर जे रंग झळकतात, व तऱ्हेतऱ्हेच्या शिंपांवर ज्या लकेरी मारतात, त्यांचें कारण तरी आजपर्यंत विचार करून मला काय उमगलें आहे?—इतर प्राण्यांचे चातुर्य जें माझ्या नजरेस येतें त्यास मी उपजतबुद्धि म्हणतों, व मनुष्याच्या

विचारशक्तीविषयीं ती कोणकोणत्या जनावरांचे ठायीं किती किती मिळूं पाहते याविषयींही माझा तर्क चालतो; परंतु एकंदरींत पाहतां, पशूंस माझे मनोधर्म जितपत कळतात तितपतच त्यांचेही मला कळतात असें म्हणणें भाग येतें. जेव्हां पक्ष्यांचा थवा आकाशांत घिरट्या घालतांना मी पाहतों, किंवा एकाद्या दूरच्या प्रदेशाकडे त्यांचे कळप निघालेले असतात, तेव्हांचे त्यांचे संकेत व शब्द, पंडितांच्या भाषा जशा एकाद्या अक्षरशून्य मजुराला, त्याप्रमाणेंच मलाही ते अत्यंत गूढ होत. धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत जितकी त्यांची गति तितकीच माझीही त्यांच्या वर्तननियमांत व व्यवस्थेंत होय.

"हर हर! एकून ज्ञानाचा हव्यास धरून त्याच्या प्राप्तीस्तव सर्व जन्मभर जो मी शीण केला त्यामारखें त्याचें सार्थक तें मला काय झालें! माझी बुद्धि किती पंगू, अज्ञान केवढें थोर, या गोष्टींचा पूर्ण प्रत्यय माझ्या मनास येऊन माझें क्षुद्रत्व मला स्पष्टपणें भासूं लागलें. इतकेंच की नव्हे! शिव शिव! मनुष्याच्या अंगीं पराकाष्ठेची विद्वत्ता आली तरी आपला ज्ञानगर्व मिरविण्यास त्यास किती अत्यल्प अवकाश असतो! त्याची बुद्धि वस्तुतः इतकी कोती असून व संपादिलेलें ज्ञानही तसेंच अपुरतें असून नसत्या भूषणाचा त्यानें गर्व वाहवा व आपली योग्यता मोठी मानावी हा त्याचा केवढा मूर्खपणा!

मनुष्याचें अटोकाट ज्ञान--माजी 'शालापत्रक'.

आणखी एकच उतारा देतों. तो 'अथेल्लो' नाटकांतला आहे. प्रसंग मोठा भव्य व चित्तास थरावणारा असून तो मूळ कवीनें व भाषांतरकारानेंही मोठ्या सफाईनें मारून नेला आहे.--

"निजण्याची खोली"

"देस्तिमोना बिछान्यावर झोंपी गेली आहे. बाजूस दिवा जळतो

आहे; अशा समयीं अथेल्लो तिचा प्राण घ्यावा या हेतुनें आंत शिरतो; आणि आपल्याशींच म्हणतोः—'हे मना या अघोर कृत्याचें तेंच बीज बरें, तेंच बीज. अहो पवित्र तारांगणांनो, तें मीं' आपणाजवळ या तोंडानें वदूं नये; पण बीज तेंच. तरी या सुंदरीचा रक्तस्राव करणें आपल्या हातून घडणें नाहीं. हिची कांया तर पहा कशी बर्फासारखी शुभ्र आहे ती, आणि अंगावर तेज पहा कसें लखलखतें आहे तें, जशी काय घोटीव संगमरवरी पुतळीच! अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाहयाचा नाहीं. (असें म्हणून तरवार आटपतो.) पण हिला जिवंतही ठेवण्याची सोय नाहीं; कारण तसें केल्यासही विश्वासानें पुष्कळांचे असे गळे कापील. याकरितां मारलीही पाहिजेच; पण अगोदर दिवा मालवावा आणि मग—हे प्रकाशदायका दीपा जरी मी तुला मालविलें तरी मला जर वाटेल तर पुनः तुला पूर्वीप्रमाणें प्रकाशित करतां येईल. (स्त्रीकडे दृष्टी जाऊन) अहाहा! आपलें सर्व कौशल्य व अक्कल खर्चून परमेश्वरानें तुझी काय ही अप्रतिम सौंदर्याची मूर्ति निर्माण केली आहे! या तुझ्या मूर्तीतील अंतर्दीप जर मीं समूळ मालविला तर त्यास पुनः प्रदीप्त करावयास संजीवनी विद्या मजपाशीं कोठें आहे? हें गुलाबाचें फूल जर मीं तोडलें तर त्याला पुनः जीव आणण्याची शक्ति माझ्या अंगांत नाहीं; तेव्हां अर्थातच यास कोमेजून गेलें पाहिजे. असो; झाडावर आहे तोंपर्यंत याचा उपभोग तरी घेऊं या (असें म्हणून तिचें मोठ्या प्रेमानें चुंबन करितो) अहाहा! काय मधुर चुंबन हें. या माधुर्याच्या योगानें प्रत्यक्ष न्यायदेवतेला देखील आपला खड्ग मोडून टाकण्याची बुद्धि निपजूं लागत्ये. (चुंबनाची तृप्ति न होऊन) आणखी एकदां, आणखी एकदां. प्रिये तूं मरून अशीच रहा म्हणजे मी तुजवर अत्यंत प्रीति करीन. पुनः आणखी एकदां आणि आतां हें शेव-

टचें. इतकें गोड असें प्राण घेणं कधीं नव्हतें गडें तर कांहीं आपल्याला आवरत नाहीं पण हे अश्रु महादुष्ट आहेत. हें दुःख मोठें अलौकिकच आहे! अहा ज्या ठिकाणीं प्रीति करावयाची त्याच ठिकाणीं घाव घालावयाचा! अँ ही जागी झाली.—"

प्रवेश ५ अंक २.

वाचन.

अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे। समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः।[1]

किरातार्जुनीय.

(१) विषयस्वरूप. (२) व्युत्पत्ति. (३) दोन लाभ. (४) पहिला–मनोरंजन. (५) इतर प्रकारांशीं तुलना. (६) दुसरा लाभ–ज्ञान (७) विशेषतः निरूपण. (८) मराठींतील ग्रंथसंग्रह. (९) हल्लींचा वाचनाचा प्रघात. (१०) त्याची खरी रीत.

१. प्रस्तुत निबंधांत वाचन म्हणजे वाचण्याची कला याविषयीं लिहावयाचें नाहीं. म्हणजे उत्कृष्ट वाचनाचे जे कांहीं नियम आहेत ते दाखल करून त्यांचा उपयोग सांगणे हा याचा उद्देश नाहीं. तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणे हें किती हितावह आहे, तो प्रघात आपल्या लोकांत कितपत आहे, वाचावयाचे ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे, वगैरे गोष्टींविषयीं या निबंधांत विचार करूं.

२. येथे पहिल्यानें ' वाचन ' या शब्दाची व्युत्पत्ति अंमळ चमत्कारिक आहे ती सांगतों. हा शब्द अर्थातच ' वच् ' (बोलणें) या धातूपासून निघाला आहे; आणि हें रूप प्रयोजक रूपावरून साधलेलें क्रियावाचक नाम होय. तेव्हां ' वाचन ' म्हणजे ' बोलवणें '; 'पुस्तक वाच' म्हणजे ' पुस्तकास बोलव ' असा अर्थ ! यावरून कागदास–किंवा कागद तरी कसचा ! वृक्ष-

---

१, याप्रमाणें तत्त्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले डोळे जणों काय एकदम उघडले

त्वचांस वगैरे बोलतें करण्याची लेखनकला जेव्हां पाहिल्यानें निघाली, तेव्हां आपल्या पूर्वजांस जें आश्चर्य वाटलें तें वरील शब्दांत गर्भित होतें.

३. असो; आतां मुख्य विषयाविषयीं विचार करूं. वाचनापासून लाभ कोणकोणते आहेत ते सर्वांस विदितच आहेत. ते मुख्यतः दोनः — एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान. आतां यांविषयीं अनुक्रमेंकरून लिहूं.

४. पहिलें मनोरंजन. याचा अनुभव थोडाबहुत बहुधा सर्वांस असेल. लहान वयांत तर ही गोष्ट विशेषतः अनुभवास येते. लहान मुलांस प्रथमतः वाचतां येऊं लागलें म्हणजे पुस्तकें वाचण्याची त्यांस केवढी हौस वाटत असते हें सर्वांनीं पाहिलेंच असेल. अक्षरओळख होऊन आपणास वाचतां येऊं लागलें हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी वाटून तिजबद्दल त्यांस मोठाच हर्ष व अभिमान वाटूं लागतो. त्या भरांत त्यांस जी उमेद व हौस वाटत असते ती त्यांच्या विद्याभ्यासास फार उपयोगी पडते. त्या मौजेच्या काळीं मनोरंजन व ज्ञान हीं दोन्ही एकरूपच असतात. म्हणजे पुढील वयांत ज्ञानसंपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्रास येतो तसा त्या वेळेस मुळींच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणें हें मनास केवळ रंजन करणारेंच होतें. शरीरानें तीं जशीं चपळ असतात, सुस्त असणें बिलकूल न आवडून कांहींनां कांहीं तरी त्यांस करीत असल्यावांचून चैनच पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मनाची स्थिति असते. ज्ञानग्रहण करण्यास त्यांचें कोंवळें मन तेव्हां इतकें प्रवीण असतें कीं, व्याकरण, भूगोल,

---

१. 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणेंच ऐतिहासिक म्हणजे पूर्वस्थितिसूचक होय, 'लिख' म्हणजे 'ओरखडणें' यावरून लिहिण्याचा प्रघात पहिल्यानें झाडांच्या साली वगैरे कठीण पदार्थांवर झाला हें उघड दिसतें.

गणित वगैरे जे नीरस शुष्कप्राय विषय तेही त्यांस मोठ्या मजेचे वाटून मनोरंजक गोष्टी प्रमाणेंच त्याविषयींही त्यांस जी हौस वाटत असते ती कांहीं पराकाष्ठेची! वरील दोन्ही गोष्टी जगन्नि-यंत्या परमेश्वराचें, त्यानें निर्माण केलेला क्षुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या कल्याणाकडे केवढें लक्ष आहे याविषयीं प्रमाणभूत होत. मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो स्वतःविषयीं खबरदार होईपर्यंत मध्यंतरी पुष्कळ काळ जातो. हा काळ लहानपण होय. यांत ईश्व-राचा असा संकेत उघड दिसतो कीं, मनुष्याच्या पुढील संसारास उपयोगी असें शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्यानें या काळांत संपा-दन करून ठेवावें. असो; तर ज्या प्रमाणें मुलांस उडण्याबागड-ण्याची अतोनात हौस असते, त्याप्रमाणेंच त्याच्या मनासही त्या वेळेस स्वभावतःच मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते. ह्या दोहोंचा नीट उपयोग करून घेणे हें सुजाण मातापितरांचें व शिक्षकांचें काम आहे. असो, तर वाचनापासून मनोरंजन केवढें होतें हा लहानपणचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकांस अर्थात् आहेच पण इतकेंच नव्हे, ती लहानपणची संवय नीट वाढविली असतां अगदीं शेवटपर्यंत ती मनुष्यास सारखी खिळून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जब्बर वाचणारे होते असें आढळेल. यांत वस्तुतः पाहतां कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण कोणाची बुद्धि केवढीही उज्वल असली, तरी खाणींतल्या हिऱ्याप्रमाणे तीवर कांहींच संस्कार घडला नाहीं तर तिचें तेज कधींहीं प्रगट होणार नाहीं. किंवा दुसरा दृष्टांत घ्या. जमीन मोठी पिकाऊ आहे पण तिची नीट मशागत करून जर तींत कांहींच पेरलें नाहीं, तर अर्थातच नुसतीं रानझाडें किंवा काटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील! तर याप्रमाणेंच विशाल बुद्धिचे महान् ग्रंथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यांस वरील गोष्ट पुरतेपणीं अनुभवास येऊन आपल्या मनास ज्ञानाचा संस्कार अधिकाधिक करतांना ते कधीं थांबले नाहींत. ग्रंथवाचन

हेंच त्यांस परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यांस चैनच पडूं नये. इटाली देशांत सुमारें पांचशें वर्षांपूर्वी पेट्रार्क नामेंकरुन एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. त्याविषयीं अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं तो एकदां आपल्यां एका मित्राच्या येथें राहिला असतां त्याची प्रकृति अंमळ बिघडलीशीं पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, " तुम्हाला बरें वाटत नाहीं, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमचीं बुकें, कागद, लेखणी, शाई हीं मला अडकवून ठेवूं द्या. " पेट्रार्क बरें म्हणाला. मग त्यानें तसें केलें असतां पहिला दिवस पेट्रार्कचा मोठा कंटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशीं डोकें भारी दुखूं लागलें; आणि तिसऱ्या दिवशीं तर बारीक ताप भरूं लागला. हीं अधिकाधिक चिन्हें पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला आणि त्यानें मुकाट्यानें त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुनः स्वाधीन केली. दुसऱ्या दिवशीं तो कवि पुनः पहिल्यासारखा हुशार झाला. असो; तर याप्रमाणें विद्याप्रिय लोकांचा वाचनाविषयीं अतोनात हव्यास असतो.

५. आतां मनोरंजनाच्या या प्रकारांत व जे इतर प्रकार लोकांत चालू आहेत त्यांत किती भेद आहे तो पाहूं. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनांचे कोणते व तदितरजनांचे कोणते याविषयीं एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहेः—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

" बुद्धिमान् जे आहेत त्यांचा काळ काव्य किंवा शास्त्र यांचे अध्ययन, अथवा विनोद या तिहींत जातो; आणि मूर्खांचा म्हटला म्हणजे व्यसनांत, निद्रेंत किंवा कलहांत ! " हें वचन अगदीं यथार्थ आहे यांत संशय नाहीं. अज्ञ किंवा अल्पज्ञ जे लोक असतात त्यांचें नेहमींचें वर्तन जर पाहिलें, तर वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धांत त्यांचा बहुधा समावेश होईल. आणि एकंदर जगांत पाहिलें असतां, अशांचीच कोटी फार मोठी

आहे. वरील श्लोकाचें पूर्वार्ध ज्यांस खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे ! त्यांतून आमच्या हिंदुस्थानांत तर कांहीं विचारूंच नये. यूरोपखंडांत वगैरे अलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलावा झाला असल्यामुळें काळाचा वर सांगितल्याप्रमाणें सद्व्यय करणारे तिकडेच काय सांपडतील ते सांपडतील. बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागांत दुसऱ्या चरणाचेंच फार करून प्राबल्य आढळेल. आमच्या देशाच्या जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांचा एकंदरींत पाहतां वाईटच काळ जातो असे म्हणतां येणार नाहीं, तरी त्यांचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळें ज्ञानापासून होणारा जो परमानंद त्याचा अनुभव त्यांस कधींही घडत नाहीं. विद्येचें स्वरूप कांहीं थोडें ज्यांस कळतें म्हणायाचें असे जे शास्त्री, पंडित वगैरे त्यांचीही शिकण्याची पद्धति कांहीं विलक्षणच असल्यामुळें वरील आनंद त्यांच्याही म्हणण्यासारखा अनुभवास येत असेलसें वाटत नाहीं. ही साधारण एकंदर लोकांची स्थिति झाली. श्रीमंतांची व विशेषतः संस्थानिकांची जर आमच्या देशांतली स्थिति पाहिली तर, ती फारच शोकास्पद वाटेल. सगळ्या देशभर जी लहान मोठ्या राजेरजवाड्यांची रांग लागत गेली आहे त्यांत चांगले हुशार तर काय, पण सरासरी समजूत तरी ज्यांस आहे असेही फारच थोडे निघतील ! मागें त्यांस मोठ्या जोखमीचीं सरकारी कामें करायाचीं पडत, शत्रूचें निरंतर भय असे, त्यामुळें त्यांस सतत हुशारीनें रहावें लागे. पण सध्यांच्या काळीं वरील दोन्हीं प्रकार बिलकूल नाहींसे झाल्यामुळें पोरासोरांची व अज्ञान लोकांची जी कल्पना कीं, राजाला म्हणजे करायाला नको, जेथें तेथें चाकर, निरंतर पक्वान्नें खावीं, खालीखुशाली करावी, इतकेंच त्याचें काम, ती दिवसेंदिवस पूर्णपणें खरी होत चालली आहे ! ‘ तुम्ही काय राजे आहां ’ या वाक्यांत ‘ राजे ’ शब्दाचा जो अर्थ तो दिवसेंदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालला आहे. असें झाल्यावर मग राज्यांतील

व्यवस्था किती उत्तम असेल, व दरबारांतलीं मनुष्यें कशा प्रकारचीं असतील, याची कल्पना सहजच करतां येईल; व वर्तमानपत्रद्वारें ते बहुतेक प्रकार सर्वांस विदित होतातच. असो; तर मग अशा ठिकाणीं वरील श्लोकांचे कोणते अर्थ लागतात ते आमच्या वाचकांस फोडून सांगावयास नकोच !

वरील लेखावरून हें ध्यानांत येईलच कीं, खरें जे विद्यासुख ते जुन्या पद्धतीच्या लोकांस बहुतकरून मुळींच माहीत नाहीं. यास्तव मनोरंजनाचें हें मोठें साधन त्यांस अगदीं अंतरतें. आमच्या मराठींत वाचण्याचे ग्रंथ मुळींच नव्हते असें नाहीं, पण ते अगदीं थोडे, आणि त्यांतून दुर्मिळ. गद्यग्रंथ म्हटलें म्हणजे इतिहासाच्या किंवा पौराणिक विषयांच्या बखरी, आणि पंचोपाख्यान, विदुरनीति वगैरे तीन चार पुस्तकें इतकींच काय तीं. पद्यग्रंथ वरच्यांहून पुष्कळ होते खरे, पण त्यांचा संग्रह म्हटला तर हरदास वगैरे लोकांपाशींच काय तो. छापखान्याचें उत्कृष्ट साधन अनुकूल नसल्यामुळें जे आपणांस हवें असेल तें हातानें उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे. पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण म्हटली म्हणजे लोकशिक्षणाचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळे लोकांत विद्याभिरुचीचा जो मुळींच अभाव होता तो होय. सरासरी काव्यव्युत्पत्ति पुष्कळांस असल्यामुळें पुराणादि ग्रंथ, तसेच ज्ञानेश्वरी आदिकरून प्राकृत ग्रंथ, हजारों लोक वाचीत, व अजूनही वाचतात; पण तें केवळ पारमार्थिक बुद्धीनें. म्हणजे तसें करणें हें पुण्यकर्म आहे येवढेंच समजून तें करायाचें. अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचणारे फारच थोडे. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथवाचनरूप जो करमणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकांस मुळींच अनुकूल नसल्यामुळें सोंगट्या, बुदबळें वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्यभिचार अशींच पोरकट, निंद्य, व लज्जास्पद साधनें त्यांस जवळ करावी लागत. फार तर काय, पण अजूनही नेटिव संस्थानांतून बहुतेकांत वरील प्रकार भरपूर

आढळून येतात. त्यांचें केवळ दिग्दर्शन करणें हें सुद्धां एतद्देशीय मनुष्यांस अत्यंत लज्जेचें व खेदाचें काम होईल.

तर याप्रमाणें वाचनाचा पहिला मोठा उपयोग म्हटला म्हणजे त्याच्या योगानें चित्ताचें उत्कृष्ट रंजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकांचें शेंकडों करमणुकीचे उपाय त्यांची बिलकूल गरज राहत नाहीं. भर्तृहरीनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.—

' सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् । '

म्हणजे ' उत्कृष्ट कविता जर आहे तर तीपुढें राज्य काय ? ' हेंच वचन बाकीच्याही सर्व प्रकारच्या ग्रंथांस लागेल. खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां त्यास त्या वेळेस जें सुख होत असेल, तें मोठ्या सार्वभौम राजास भर दरबारांत राज्यासनावर बसल्यापासूनही नसेल ! आणि खरोखरच नुसत्या सुखाच्या संबंधानेंही पाहतां तें विद्येपासून जितकें साध्य होतें तितकें राज्यापासून होणें नाहीं. रोमन लोकांचें लोकसत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अंमल सुरू झाल्यावर पुढें जे कित्येक बादशाहा झाले त्यांची हकीकत वाचली असतां वरील उल्लेखाची प्रचीति कळून येईल. त्यांची सत्ता त्या वेळच्या बहुधा साऱ्या जगावर असतांही त्यांस रात्रंदिवस चैन पडूं नये. शेंकडों राजोपचार निरंतर चालले असतां त्यांचा त्यांस अगदीं वीट येऊन त्यांनीं नानातऱ्हेचे फंद व चाळे करावे. झर्सीज् नामेंकरून जो पारसीकांचा राजा होऊन गेला, ज्यानें वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस देशावर स्वारी केली, त्याविषयीं अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे, कीं जो कोणी एकादा नवा करमणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठें बक्षीस मिळे. असो; तेव्हां एकंदरींत स्पष्ट काय दिसतें कीं, केवळ शारीरसुखें स्वभावतःच अल्पकालिक होत; त्यांचा तेव्हांच वीट येऊन मन लवकरच उदास होतें. मौजेच्या खेळांचीही गोष्ट तीच. व्यसनें तर याहूनही भयंकर; त्यांच्या योगानें शरीरास बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरं-

तर जिवास खाण्याचें मात्र साधन पैदा होतें. तेव्हां वरील कोणताही दोष नसून उलट अत्यंत शुद्ध, अत्यंत प्रतिष्ठादायक, आणि अत्यंत मनोरंजनावह असें कर्मणुकेचें साधन एक वाचन मात्र होय.

६. दुसरा लाभ ज्ञान. हे संपादन करण्याचा ग्रंथवाचन एक मोठें साधन आहे हें उघडच आहे. मिसरोंनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, लेखनकला जर नसती, तर मुळारंभीं जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतेंच ना. उघडच आहे. सांप्रतकाळीं मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षास पोंचली आहे त्या सर्वांचा मूळ पाया पाहिला तर बावन्न मातृकाच होत! हल्लींच्या काळाच्या आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती असंख्य कारागिरांच्या श्रमाचें फळ होय! मागल्यानें रचलेले थर पुढच्याच्या उपयोगीं पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परंपरा चालत आली आहे. व हीस एक कारण काय ती लिहिण्याची अमोलिक कलाच होय. ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान् लोकांचे अत्यंत परिपक्व विचार आपणांस नाहींसे झाले असते! प्रख्यात ग्रंथकार लॉर्ड बेकन यानें एके ठिकाणीं या मुळाक्षरांस जहाजांशीं तुलिलें आहे; आणि तो म्हणतो कीं, या जाहजांनीं कालरूप समुद्राच्या फार दूर दूरच्या बंदरांवरून आपणांकडे माल आणून यापुढेंही तशाच अत्यंत दूरच्या बंदरांत तो तीं पोंचवितील! असो, तर याप्रमाणें सर्व काळच्या व सर्व देशाच्या महान् महान् लोकांची आपणास हवी तेव्हां, हवी तेथें, हवी तेवढी वेळ परमानंदकारक संगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वांस झाली आहे तिचें मोल किती म्हणून सांगावें! त्यांतून अलीकडे त[illegible] मुद्रणकला, अग्निरथ वगैरे अनेक साधनांनीं वरील सुख तर चोहोंकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेत असणाऱ्या मनुष्यासही तें अनुकूल झालें आहे. तसेंच विद्येच्या सर्व शास्त्रांवरही अलीकडे ग्रंथ होऊन कांहीं अमुक शास्त्राच पढल्याच्या योगानें पूर्वीच्या काळीं बुद्धीवर जो संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडत असे

तोंही हल्लींच्या काळीं नाहींसा करण्याची सोय होऊन अलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोंख तोच आहे. आपल्याच देशांतील पूर्वीची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षे होती. तितका काळ पावेतों गुरुच्या घरीं राहून एक-निष्ठेनें जेव्हां अध्ययन करावें तेव्हां कांहीं म्हणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायीं यावी. आणि इतकेंही करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रांत त्याची गति! न्याय आहे तर व्याकरण नाहीं, व्याकरण आहे तर मीमांसा नाहीं, असा प्रकार अर्थातच होत असे कारण जें शास्त्र हातीं धरावयाचें ते शेवटास पोंचविल्यावां-चून थांबायाचेंच नाहीं. ही त्यांची शिक्षणपद्धति पुष्कळ तऱ्हेवा-ईकच होती यांत संशय नाहीं. तिचा एक मोठा गुण होता खरा, कीं जेवढें म्हणून कोणी शिकेल तेवढें अगदीं ठाम; एकदां त्याचें पठण झालें म्हणजे त्यांत लेचेपेचेपणा बिलकूल राहायाचा नाहीं. कोणतेंही शास्त्र घेतलें कीं, त्यावरील मुख्य ग्रंथ, उपग्रंथ, टीका प्रतिटीका, वगैरे जेवढे म्हणून ग्रंथ असतील तेवढे पार मुखोद्गत केल्यावांचून प्रायः सोडायाचे नाहींत! मुळीं परंपरेनेंच तशी वहि-वाट चालत आलेली! गुरु आपल्या आसनावर बसून पंक्ति सांगायला लागले म्हणजे शिष्याच्या हातांत जेवढं पुस्तक असेल तेवढेंच काय तें; गुरूंनीं म्हणून पाठ सांगतांना पोथी हातीं धरा-याचीच नाहीं. तसें करावें लागलें तर तो गुरु कसचा? असो; तर असाच बाणा पूर्वीपासून चालत आलेला असल्यामुळें पुढें जे शिष्य गुरुस्थानापन्न होतात तेही तो तसाच पुढें अबाधित चाल-वीत. याप्रमाणें आलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वी मुळींच थारा न मिळून जे कोणी पंडित होत ते आपआपल्या शास्त्रांत केवळ निष्णात असेच होत. आलीकडील इंग्रजी युनिवर्सिटीच्या पद्धतीनें ह्मटलें ह्मणजे हवा तो विषय ज्यांस अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे. हमालांचे जसे टप्पे असतात त्याप्रमाणें आधींच निःशक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्षे

अधिकच विषयांचे ओझे लादून त्यांनीं अमुक दिवसांत अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो. मग विद्यार्थीही निरुपायास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात; पण एकदां सुटले म्हणजे बुकांना जी एकदां रजा मिळते ती मिळते. त्यांच्या कृपाळू युनिव्हरसिटी-मातेनं एवढा खटाटोप करून जें नाना विषयांचें ज्ञान त्यांच्या ठायीं सांठविलें असतें तें लवकरच चालवून ते बहुधा पहिल्या सारखेच पुनः लखलखीत होऊन बसतात! असो, तर या मानानें पाहतां पहिली एकधोरणी रीतच कांहीं अंशी बरी होती असें आम्हांस वाटतें. तरी आलीकडे जे सर्व विषयांवर उत्कृष्ट रीतीनें लिहिलेले ग्रंथ युरोपांतील भाषांत झालेले आहेत त्यांच्या योगानें फार काळ व श्रम न पडतां मनुष्याचें मन विशाल व बहुश्रुत होतें; व पूर्वीच्या पद्धतीनें मनास जडणारे जे वेडेपणाचे ग्रह व दुष्कल्पना त्या यामुळे बहुतेक नाहींशा होऊन जातात, हा लाभ लहानसान म्हणतां येत नाहीं.

७. याप्रमाणें प्रकृत विषयाविषयीं सामान्यतः कांहीं विचार प्रदर्शित केले. आतां खुद्द आपल्या स्वतःच्या स्थितीविषयीं कांहीं लिहून हा विषय संपवितों.

८. आतां पहिल्यानें हें उघडच आहे कीं, वाचन म्हटलें म्हणजे अगोदर भाषेंत ग्रंथसंग्रह पाहिजे. आमच्या मराठींत तो मुळचा कोणत्या प्रकारचा होता हें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे. तसेंच अलीकडे तो कोणत्या प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयींही प्रस्तुत निबंधांत मागें कांहीं लिहिलें आहे. आतां हा ग्रंथसंग्रह सगळा एकंदरींत धरला तरी अर्वाचीन युरोपियन भाषांशीं किंवा संस्कृतादि प्राचीन भाषांशीं त्या संबंधानें आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारतां येईल हें अगदीं संभवत नाहीं खरें; तरी मध्यांच्या स्थितींत सुद्धां तीस आपल्या दारिद्र्यास्तव केवळ खालींच पहावयास व्हावें असें आम्हांस अगदीं वाटत नाहीं. एतद्देशीय इतर भाषांत तर तिच्याहून कोणच्याही संबंधें वरचढ अशी भाषा एकही

नाहीं असें आम्हांस वाटतें; तसेंच सुमारें तीन चारशें वर्षांपूर्वी इंग्लिश वगैरे युरोपियन भाषांची जी स्थिति होती तीपेक्षांही मध्यां देखील तिची स्थिति बरी आहे. सारांश केवळ अज्ञानास्तव, दुराग्रहास्तव, व आळसामुळें मराठीचा जे तिरस्कार करूं पाहतात व तिची ज्यांस मोठी लाज वाटते, त्यांस तसें करण्यास वरच्याशिवाय दुसरें कोणतेंही समर्पक कारण नाहीं हें त्यांनी पक्कें समजावें. तसेंच जे फाकडे नवीन विद्वान् जुन्या शालजोडीवाल्या शास्त्र्यांप्रमाणें मराठी भाषेवर नाक मुरडतात त्यांवर दोन प्रकारचा दोष येतो. एक तर जिचें ज्ञान आपण पुरतेपणीं कधींही संपादन केलें नाहीं तीस विनाकारण दूषण देणें हें; आणि दुसरें असें कीं जी न्यूनता त्यांनीं पूर्ण करायाची ती न केली हें तर एकीकडेच राहिलें, पण पुनः तीबद्दल भाषेसच दोष! भाषेच्या अंगीं रानांतील जमिनीप्रमाणें तर शक्ति नाहींना! कीं तींत जसे गगनचुंबित वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात त्याप्रमाणें मोठमोठे ग्रंथ भाषेंत आपले आपोआप व्हावेत! काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ हे केवळ स्वतःच उत्पन्न व्हावे; मनुष्याच्या श्रमाची म्हणून त्यांस बिलकूल गरज लागूं नये, असा जर सृष्टीचा नियम असता, तर वरील मराठीवरचीं वरील दूषणें ठीक होतीं! पण अशी स्थिति मुळींच नाहीं, हें स्पष्ट आहे. ग्रंथसंग्रह होणें हें मुख्यतः उद्योगाचें फळ होय. मोठमोठे कवी, कादंबरीकार, किंवा शास्त्रकार, वगैरे निपजणें ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय; ती येथें धरावयाची नाहीं. पण एकंदर लोकांच्या हितार्थ इतर भाषांतील ग्रंथांचीं भाषांतरें करणें किंवा त्यांच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेंत तसे ग्रंथ उतरणें असल्या सामान्य कृत्याकरतां ईश्वराचें लालच निर्माण झाले पाहिजेत असें नाहीं! सुताराचें शिंप्याचें, वगैरे काम जसें त्यांत कांहीं दिवस पडलें म्हणजे सर्वांस येण्यासारखें आहे तशाच सामर्थ्याचीं वरील कामें होत. इंग्लिश भाषेंत जे आज लाखों ग्रंथ झाले

आहेत व होत आहेत त्या सर्वांचेच कर्ते प्रतिमिल्टन्, प्रतिन्यूटन् असे आहेत काय ? कांहीं नाहीं. पुष्कळ अंशीं त्या लोकांच्या अचाट उद्योगानेंच केवळ तें फळ होय. पण आमच्यांत बहादर पहा कसे आहेत ! नांव लिहावयाचें झालें तर पुढें हात सव्वा हात किताब, देशाभिमानाविषयीं तर पहिल्या प्रतीचा बाणा, देशकल्याणाचें कोणतेंही काम निघो, त्यांत प्रमुख मंडळींत नांव, पण देशभाषेंत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग आला, तर बहुधा प्राणसंकटच ! असो; तर जेथें स्वभाषेचें येवढें ज्ञान व तीविषयीं येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सांगावी ? ती सर्व प्रकारें अत्यंत शोचनीय असून तिच्या संबंधें येथवर अनेक वेळां मागें आम्हीं लिहिलेच आहे; यास्तव ज्यास्त पुनः लिहिण्याची गरज दिसत नाहीं. असो; एकंदरींत मराठींतील ग्रंथसंग्रहाविषयीं आम्हांस असें वाटतें कीं, सध्यां तो जितपत आहे त्याची इतरांच्या मानानें पाहतां फार मोठी योग्यता जरी नाहीं, तरी आम्हीं सध्यां जितपत स्थितीस येऊन पोंचलों आहों तितक्या स्थितीला तो चांगला उपयोगी पडण्यासारखा आहे; व आमचें पाऊल जसजसें पुढें पडत जाईल त्या त्याप्रमाणें आमच्या भाषेची अंगची योग्यता व लोकांचें कर्तृत्व पाहतां तो वाढत जाण्याचेंही आम्हांस अगदीं कठीण वाटत नाहीं.

९. आतां वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकांत सध्यां कितपत आहे तो पाहूं. पूर्वींच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांच्या वाचनाचा वर एक प्रकार सांगितलाच आहे,—कीं ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता आशांसारखे ग्रंथ ते नियमानें वाचतात; पण तें केवळ भाविकपणानें; म्हणजे आपण जें वाचतों त्याचा अर्थ आपणास कळावा इतकी सुद्धां थोड्यांचीच इच्छा असते ! हें असलें वाचन विद्येच्या दृष्टीनें केवळ निरर्थक होय हें उघड आहे. आतां नव्या पद्धतीचे लोक पाहूं. यांपैकीं फार करून सगळ्यांचें मुख्य वाचन म्हटलें म्हणजे वर्तमानपत्रेंच होत. सांजसकाळ लावब्रराति लेप

घालून आलें म्हणजे त्या दिवसाचें कर्तव्य आपण बजाविलें असा पुष्कळांचा समज दिसतो. पण खरोखरीची जी लायब्ररी तिजकडे बहुधा कोणी महिन्याचे महिने ढुंकूनही पाहत नाहीं. तेथें खरा अक्षय वास म्हटला म्हणजे अंधाराचा व केराचा. पुस्तकांचा खरा चालक म्हटला म्हणजे दोन महिन्यांनीं त्यांवर सांचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्यांचे खरे उपभोक्ते म्हटले म्हणजे कृमिकीटक ! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथें तेथें दृष्टीस पडत असेल यांत संशय नाहीं. पण याबद्दल कोणासही कधीं कांहीं चमत्कार वाटला आहे, किंवा तो मोडायाचें मनांत आलें आहे, असें बिलकूल आढळत नाही ! याचें कारण काय असावें बरें ? एकंदर लोकांत एकाएकीं ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रंथही त्यांस एकदम नादान वाटूं लागले; किंवा देशांत विद्येची अगदीं रेलचेल होऊन गेल्यामुळें अधिक शिकण्यास आतां जागाच उरली नाहीं; अथवा सर्व लोक एकंदर लोककल्याणाच्या कामास लागून मार्ग तयार करण्याच्या किंवा कलाकौशल्य वाढवण्याच्या कामास तर गुंतले नाहींत ना ! काय असेल तें असो. याचें कारण आम्हांस एक सुचतें. ते हें कीं, वरच्यासारखे प्रकार केवळ लोकाचाराचे होत. सुधारलेलें शहर म्हटलें म्हणजे जशी त्यांत म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेही अवश्य आलींच; त्याचप्रमाणें पुस्तकालय. त्याची एकदां स्थापना होऊन गेली पाहिजे; मग पुढें त्याची व्यवस्था कांहीं कां होईना ? त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, कीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें त्यांत ठेवून तीं लोकांनीं वाचावीं, व तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभाषेंत तसे ग्रंथ रचण्याची त्यांस उमेद यावी; व पहिल्या पहिल्यानें हा त्यांचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला. पण त्याचें आतां काय ? जें पहिल्यानें खरोखर उपयोगाकरितां होतें तें आतां केवळ शोभेचें कलम झालें आहे. सारांश, आमच्या राजेरजवाड्यांस

कमरेस रेशमी म्यानांत लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किंवा कित्येक शौकी गृहस्थांच्या बंड्यांच्या कप्यांत टिकटिक करणाऱ्या घड्याळांचा त्यांस जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यांत सुंदर सोनेरी पुठे करवून नीट बेतावातानें ठेवलेल्या लायब्ररींतील बुकांचा ! असो; एकंदरींत सांगावयाचें काय की, याप्रमाणें ग्रंथवाचनाचा प्रघात बहुतेक सोडून नुसतीं वर्तमानपत्रेंच वाचण्याकडे आमच्या लोकांचा दिवसेंदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रें वाचणें अगदीं निरर्थक, त्यांस लोकांनीं आश्रय देणें अगदीं गैर आहे, असें ह्मणण्याचा आमचा बिलकूल रोख नाहीं. तीं वाढणें हें भाषेच्या संबंधानें व सरकारच्या संबंधानें लोकांस फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे. पण त्यांपलीकडे ज्ञानाचें साधनच नाहीं, ही जी लोकांची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे, हें आम्हांस दाखविणें आहे. वर्तमानपत्रें वांचणें हें इंग्रेज लोक सकाळीं जसा चहा घेतात त्यासारखेंच पुष्कळ अंशीं होय. म्हणजे अर्धे पोषण, अर्धी करमणूक, असाच दोहोंचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचें यथास्थित पोषण होण्यास जसें चांगलें जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेंच खरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास संपादन करणें असेल त्यानें मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रंथांचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासंगच केला पाहिजे. हे परिश्रम केल्यानें आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगांत काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्रांचा आदर करणें बरोबर आहे; पण त्यांस विद्येच्या शिखरावर बसवून ठेवणें हें अगदीं शोभत नाहीं. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें असेंही मत आहे की, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, इत्यादिकांनी सद्बुद्धि लोकांस अपायकारक होय. कां कीं हींच चाळून पाळून वरवर वाचण्याची सवय एकदां मनास लागून गेली म्हणजे विचारपूर्वक

व शोधकबुद्धीनें मोठमोठे ग्रंथ सावकाश वाचण्याचा मनास कंटाळा येऊं लागतो. व यामुळें वरवरचें शुष्क पांडित्य मात्र चोहोंकडे गाजून खऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो.

१०. प्रस्तुत विषयांवर निरनिराळ्या संबंधानें आणखी पुष्कळ लिहितां येईल. पण सरते शेवटीं एका मात्र गोष्टीविषयीं कांहीं लिहून हा निबंध आटपतों. ज्यास ग्रंथ वाचण्याचा नाद असतो, किंवा डौलाकरतां जे तसा आव घालतात, ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानांच्या संख्येवर लेखतात. म्हणजे जितकीं पानें आपण वाचलीं तितक्या मानानें आपले ठायीं अधिक ज्ञान आलें असें ते समजतात. पण हा केवढा भ्रम आहे हें हवें त्यास अंमळ विचार केला असतां कळण्यासारखे आहे. जितकें जितकें ज्यानें वाचलें तितका तितका तो विशेष ज्ञानसंपन्न व शहाणा असें जर असतें, तर सध्यांचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळांपेक्षां ज्ञानांत व शहाणपणांत श्रेष्ठ असता; कारण हल्लीं जितके ग्रंथ झाले आहेत व होताहेत, व लोकांत वाचनाचा सध्यां जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षांशही प्राचीन काळीं नव्हता. पण चमत्कार पहा काय आहे, कीं अत्यंत प्राचीन काळाचेच महान् महान् ग्रंथकार कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदांवर जे एकदां अढळ बसले आहेत ते आहेत ! हल्लींच्या काळीं ज्ञानाचा केवढाही फैलावा झाला तरी त्यांची सर कोणासही येत नाहीं ! तेव्हां यावरून स्पष्टच दिसतें कीं, वाचलेल्या ग्रंथांच्या संख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणें हें नेहमीं बरोबरच असतें असा नेम नाहीं. ज्यानें दहाच ग्रंथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधकबुद्धीनें वाचले त्यांचें ज्ञान, आणि ज्यानें शेंकडों भराभर वाचून फेंकून दिले त्याचें ज्ञान, या दोहोंत कांहींच साम्य धरतां येणार नाहीं. पारसीकांचें मोठ्या डामडौलाचें अफाट सैन्य आणि शिकंदराचें थोडकेंच पण कसलेलें सैन्य या दोहोंचा सामना झाला असतां जो परीणाम झाला तोच वरील दोन पंडितांचें वाग्युद्ध झालें असतां

व्हावयाचा. पण इतकेंच नव्हे. असें ' भराभर केलेलं पाठांतर ' सर्वथा ' व्यर्थ ' होय इतकेंच नव्हे, तर तें अत्यंत अनर्थ कारक होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टांत घेऊन पहा. त्यांत कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायांत नसल्यामुळें व जो तो आपल्याच थाटांत असल्यामुळें ऐन गर्दीच्या वेळस सगळा घोंटाळाच घोंटाळा होऊन सैन्याची संख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रंथसंख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहींच, पण उलटी गर्वोत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रसंगीं गोत्यांत आणण्यास मात्र खाशी उपयोगीं पडते ! अथवा सर्वांच्या अतिशय परिचयांतला जो व्यापार भोजन त्यांचा दाखला घ्या. अन्न जसें शरीरास तसें वाचन, श्रवण वगैरे जीं ज्ञानाचीं साधनें तीं मनास होत. एकानें जसें शरीराचें पोषण होतें तसेंच दुसऱ्यानें मनाचें होतें. या दोन्ही व्यापारांत पुष्कळ प्रकारचें मोठें चमत्कारिक साम्य आहे. तें असें; जेवण जसें सावकाश नेमस्तपणाचें व नियमानें असेंच केलें असतां अंगीं लागून शरीरास हितावह होतें, त्याप्रमाणेंच वाचावयाचें ग्रंथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मननपूर्वक असे बेताबातानें वाचले तरच त्यापासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ती वृद्धिंगत होत जातील. नाहीं तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाचीं गांठ पडली असतां आकंठ तृप्ति करून घेऊन पुढें मग अमांशाच्या योगानें होणारी पीडा भोगीत बसतो त्याप्रमाणेच वाचणाराचीही स्थिति होते. म्हणजे सगळेंच अर्धेमुर्धे माहीत, पक्कें निश्चित असें कांहींच नाहीं, असें असल्यामुळें भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळ मतें त्याच्या मनांत शिरून तीं अभिमानास्तव त्यास कधींही टाकावींशीं वाटत नाहींत. तेव्हां अन्नाचा परिपाक होऊन तें रक्तरूपानें शरीरास मिळालें म्हणजे जसें त्याचें सार्थक झालें, त्याप्रमाणेंच आपण जें वाचलें त्याचें पुरतेपणीं विवेचन करून त्यांतलें ग्राह्य कोणतें त्याज्य कोणतें वगैरेची नीट व्यवस्था झाली म्हणजे तो मजकूर

ज्ञानरूपानें आपल्या मनाशीं मिळून तो आपला झाला असें समजावें. या ठिकाणीं मांसाहाराचा दृष्टांत फार समर्पक होय. पशुपक्ष्यादिकांचें मांस खाल्लें म्हणजे ते जसें तत्क्षणींच शरीराच्या मासाशीं मिळत नाहीं, तर जठराग्नीनें त्याचें पुनः पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार क्रमाक्रमानें होऊन शेवटीं जेव्हां त्याचें रक्त बनतें व रक्ताचें मांस होतें तेव्हांच तें जसें खाणाराच्या मांसाशीं मिळतें, तशीच गोष्ट ग्रंथवाचनाची होय. शेंकडों जाडे मोठमोठाले ग्रंथ जरी घोकून टाकले, तरी जोपर्यंत त्यांचें विवेचन करण्यास वाचणारानें आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाहीं, तोंपर्यंत तितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच राहिली. त्याचा लवलेशही याच्या मनात शिरला नाहीं. इसापनीतींतील उंटाप्रमाणें त्याच्या पाठीवर मात्र अन्नसामग्री पुष्कळ झाली, पण पोटांत कांहीं नाहीं ! त्या खाशा ओझ्यानें यास वाहण्याचें मात्र श्रम होतील, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा त्यास मोठा गर्वही वाटेल; पण उपयोग म्हटला तर जो कोणी शहाणा त्यांतील अन्न काढून करून घेईल त्यासच !

असो; वरील अर्ध्याकडच्या विद्वत्तेचें अनर्थ फार प्राचीन काळापासून सर्व देशांतल्या पंडितांनीं पाहून ठेविले आहेत. ते सर्व भाषांतील म्हणींत व सुभाषितांत बहुधा सांपडतील. त्यांपैकीं आम्हांस अवगत असलेल्या तीन भाषांतले तीन चुटके येथें लिहून हा लेख पुरा करतों.

आपल्या मराठींतील म्हण आमच्या सर्व वाचकांस माहीत असेलच—

‘ उथळ पाण्याला खळखळाट फार. ’

पोप कवीनें आपल्या एका लहानशा काव्यांत (Essay on Criticism] म्हटलें आहेः—

A little learning is a dangerous thing;

Drink deep, or taste not the Pierian spring,
There shallow draughts intoxicate the brain
But drinking largely sobers us again.'

" चुटपुटती विद्या ही फार भयंकर आहे. विद्यारूप झऱ्याशीं तोंड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाहीं तर एक बिंदुही घेऊं नको. कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे कीं, थोडेच घोट घेतले असतां त्यांनीं माथें फिरून जातें; पण तेच पुष्कळ जसजसे घ्यावे तसतसा मद उतरत जातो ! ! "

भर्तृहरि ' नीतिशतका ' च्या आरंभी म्हणतोः—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापिच तं नरं न रंजयति ॥

" जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देतां येते; किंवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहीपेक्षां लवकर करतां येते. पण ज्ञानाचा अर्धामुर्धाच संस्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो ! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेही त्याचें समाधान करवणार नाहीं !

---

१ वामनानें वरील आर्येचें असें भाषांतर केलें आहे:—
करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें, धरूं ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें,
न जाणे न नेणे अशा पामराला बुझावूं शकेना विधाता तयाला.

भाषांतर.

सानुमति—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता ।
जाने सखी अग्रतो मे वर्तत इति[१] ।

शाकुंतल— ६.

(१) 'भाषांतर' शब्दाचा इतिहास व व्याख्या (२) पूर्वींचा भाषांतराचा प्रघात (३) अलीकडील भाषांतरें (४)–(५) भाषांतरकर्त्यास लागणारीं साधनें (६) भाषांतराचे प्रकार (७) आणखी दोन विभाग (८) गोष्टींचीं वगैरे भाषांतरें (९) शास्त्रीय ग्रंथांचीं (१०) कविता ग्रंथांचीं (११) भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाचें प्रमाण (१२) एका अक्षेपाचें निवारण.

१. 'भाषांतर' हा शब्द अलीकडे इंग्रजींतून नवीन बनलेल्या शब्दांपैकीं दिसतो. प्राचीन संस्कृतांत तर हा शब्द आढळत नाहींच; कारण त्याच्या प्रयोगाचें कधीं कारणच पडलें नसावें. भोंवतालचीं राष्ट्रें त्या काळीं आमच्या आर्य लोकांपेक्षां फार कमी ज्ञानसंपन्न असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें संस्कृतांत व्हावीं असा कधींच योग आला नाहीं. उलटी संस्कृताचीं मात्र त्या वेळीं व पुढें जवळच्या लोकांनीं भाषांतरें केलीं ही गोष्ट कांहीं अनुमानावरून व कांहीं प्रत्यक्ष प्रमाणांवरून सिद्ध आहे. असो; पुढें संस्कृत माजी पडून प्राकृत किंवा बालभाषा यांचा जेव्हां प्रचार झाला, तेव्हां त्यांचें संस्कृतांत व संस्कृताचें त्यांत भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला. पण यास 'भाषांतर' ही संज्ञा नसून 'छाया' हें

---

१ " सानुमती (नामें अप्सरा गुप्तरूपें दुष्यंतामागें आकाशांत उभी असतां शकुंतलेची तसबीर पाहून) म्हणतेः—" अहो या राजर्षीची (दुष्यंताची) चित्रकर्मांतसुद्धां काय निपुणता ही ! माझी सखी (शकुंतला) माझ्यापुढें जणूं काय उभीच आहे काय असे मला वाटतें ! "

नांव आजपर्यंत चालत आलें आहे. 'छाया' म्हणजे 'प्रतिबिंब,' आपल्या मराठींतही जुने लोक वरील शब्द म्हणत नाहींत. तर त्याच्या जागीं 'प्राकृतांत अर्थ करणें' असें म्हणतात. अथवा 'टीका,' 'व्याख्या,' हे शब्द घालतात. तेव्हां प्रस्तुत शब्द शुद्ध इंग्रजीतला आहे असें वाटतें.

या शब्दाचा मूळ अर्थ 'दुसरी भाषा' असा होय. हा कर्मधारय समास असून संस्कृत रीतीनें 'अन्या भाषेति भाषांतरम्' ((दुसरी भाषा म्हणजे भाषांतर), असा याचा विग्रह करतात. तेव्हां भाषांतर करणें म्हणजे जो अर्थ एखाद्या विवक्षित भाषेंत असेल तो दुसऱ्या भाषेंत उतरणें.

२. आतां हा प्रघात मराठी भाषेंत कसकसा पडत गेला तो पाहूं. पूर्वी गद्यग्रंथच मागे सांगितल्याप्रमाणें अगोदर थोडे होते, व आतांप्रमाणें परभाषेचा अभ्यासही लोकांत होत नव्हता, तेव्हां हल्लीं जशीं इंग्रजींतून अनेक भाषांतरें मराठींत झालीं आहेत तशीं त्या वेळेस फारशींतून किंवा आरबींतून होत नव्हतीं; एका संस्कृतांतून मात्र होत होतीं खरीं; पण तीं काव्यांतील किंवा शास्त्रीय ग्रंथांतील मुळींच नसून केवळ पुराणांतून प्राकृत कवींनीं देशभाषेंत छंदोबद्ध रचलेलीं होतीं. या म्हणण्याचा अर्थ असा अर्थातच नाहीं कीं, मराठी कविता जेवढी म्हणून आहे तेवढी सर्व संस्कृतांचें शुद्ध भाषांतर आहे. हें मत बहुतेकांचें, किंबहुना मोठे ज्ञाते म्हणविणारांचेंही आहे. यांच्या मते मराठी भाषा तर एकंदरींत निर्जीवच; आणि त्यांतून मराठी कविता तर कांहीं पुसूंच नये. तींत भाकड कथा, वेदांतांचीं, वेडगळ मतें, वेडगळ धर्म हींच काय तीं भरलीं आहेत. पदलालित्य, अर्थगांभीर्य,

---

[1]या अर्थीं

'तथापि भाषांतरलोलुपोऽहं'

हा चरण आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस आठवेलच.

सुदंर अलंकार वगैरे प्रकार तींत बिलकूल नाहींत. एकंदरींत तीस ' कविता ' हें नांव तरी कितपत शोभेल याची शंकाच आहे ! असो; या सर्व मतांचा विचार येथें करावयाचा नाहीं. तो सविस्तर केल्यास एक बराच मोठा स्वतंत्र ग्रंथ होईल. प्रस्तुत स्थलीं इतकेंच सांगावयाचें कीं, मराठी कविता संस्कृतांचें केवळ भाषांतरच आहे किंवा निराळी स्वतंत्र आहे याचा पुरतेपणीं क्षणभरही कधीं विचार न करतां जे खुशालपणें आपलें निश्चून मत तिच्या प्रतिकूल देतात, त्यांची सत्यावर निष्ठा केवढी असेल किंवा आपले अभिप्राय किती तारतम्य विचार करून ते देत असतील हें स्पष्ट दिसतें ! तुकारामाचे निरनिराळ्या प्रसंगीं यदृच्छेनें निघालेले हजारों उद्गार; वामनानें, आनंदतनयानें वगैरे रचलेलीं स्फुट प्रकरणें; महीपतीनें रचलेला ' संतविजय, ' ' भक्तविजय; ' इत्यादि; मोरोपंतांचे ' केकावली, ' ' सन्मणिमाला, ' ' संशयरत्नमाला, ' ' अष्टोत्तरशत रामायणें, ' ' भीष्मभक्तिभाग्य, ' इत्यादि ग्रंथ; रामजोशांच्या लावण्या; अमृतरायाचे कटाव—हीं सर्व जर संस्कृतांचीं शुद्ध भाषांतरेंच होत, तर शेक सादीचें ' गुलिस्तान, ' किंवा मिलटनचें ' प्याराडैजलास्ट, ' हींहीं तशीच कां नव्हत ? बरें, हेंही सोडून दिलें, मुक्तेश्वरांचें किंवा मोरोपंतांचें ' भारत ' घ्या. हे ग्रंथ तरी व्यासकृत ' महाभारता ' चीं भाषांतरें आहेत काय ? ' महाभारत ' हा केवढा तरी प्रचंड ग्रंथ आहे. यावरूनच नुसतें पाहतां कळून येईल कीं, त्याचें शुद्ध भाषांतर म्हटलें म्हणजे त्याहूनही प्रचंड होणार ! पण वरील ग्रंथ पाहिले तर तीं त्यांचीं लहान पिलींशींच शोभतील. बरें दोन्हीं भाषांतरें संक्षेपानें केलीं असतील म्हणावे, तरी मोरोपंतानें येवढालीं लांब लांब यमकें, मधून मधून चमत्कारीक प्रास वगैरे जे साधले आहेत ते सर्व असूनही त्याच्या ग्रंथांचें भाषांतरत्व राहणें म्हणजे लहानसान आश्चर्य नव्हे ! तेव्हां वरच्यामारलीं आपल्या विद्वत्तेच्या भरांत

जे निःशंकपणें मतें देतात त्यांनीं यावरून अंमळ सुविचार शिकावा कीं अभिप्रायाला खरेपण जें येतें तें तो सप्रमाण असल्यानेंच येतें, तो मोठा डौलदार शब्दांनीं एकदम झोंकून दिला असतां अज्ञान व भोळे असे श्रोते किंवा वाचक मोठ्या पूज्यभावानें त्यास झेलतील खरे, पण तसें करणें ठीक नव्हे. एक तर तें पंडितत्वास कलंकभूत होय; शिवाय त्याच्या योगानें असत्याचा प्रसार होऊन जो कोणी अंमळ शोधकबुद्धीनें त्यांच्या मतांचा विचार करूं जातो, त्यास तेव्हांच त्यांचा पोकळपणा कळून येऊन त्यांची पत मात्र नाहींशी होते !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ आमच्या वाचकांपैकीं जे कोणी संस्कृतज्ञ असतील त्यांनीं आदिपर्वांतील शकुंतलोपाख्यानाशीं मुक्तेश्वराच्या ओंव्या व मोरोपंतांच्या आर्या ताडून पहाव्या. तसें केलें असतां मराठी कवितेचें भाषांतरत्व कितपत उरतें तें त्यांस तेव्हांच कळून येईल. तितकें करूनही जे वरील ओंव्यांस व आर्यांस भाषांतरच म्हणतील, त्यांनीं मग कालिदासाच्या जगद्विख्यात 'शाकुंतल' नाटकांस, तसेंच भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'स वगैरेही तोच दोष ठेवल्यास तितकेंच साजणार आहे !

३. हें मागील काळाविषयीं झालें. आतां गेल्या पांचपन्नास वर्षांत ह्मणजे इकडे इंग्रजी झाल्यापासून जो प्रघात पडला तो पाहूं. आमची भाषा अव्वल इंग्रजींत कशी होती, तिजकडे लक्ष देऊन तिच्या नियमार्थ व अभिवृद्ध्यर्थ आमच्या प्रस्तुतच्या सरकारानें केवढा उद्योग केला, वगैरे गोष्टींचें संक्षेपतः निरूपण आम्हीं निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अंकांत केलें आहे; तें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. ही भाषेची अभिवृद्धि मुख्यत्वेंकरून भाषांतरांनीं झाली. हीं भाषांतरें मुख्यतः इंग्रजींतून आणि त्याच्या खालोखाल संस्कृतांतून झालीं. इंग्रजींतील भाषांतरें नानाप्रकारच्या विषयांवर झालीं. भूगोलविद्या, ज्योतिषशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणि-

ताच्या शाखा वगैरे शास्त्रीय विषयांवर; व चरित्रें, देशवर्णनें, गोष्टींचीं पुस्तकें, इत्यादिकांवरही तीं झालीं. या पुस्तकांपैकीं अजून दृष्टीस पडणारीं अशीं थोडींच उरलीं आहेत. असो; दुसरा प्रकार संस्कृताचीं भाषांतरें. हीं बहुतेक सर्व दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्य-मानें झालीं, कालिदास, भवभूति, श्रीहर्ष, इत्यादि संस्कृत कवींचीं नाटकें बहुतेक मराठींत होऊन कित्येक छापून प्रसिद्धही झालीं आहेत. हे भाषांतरकार सर्व जुने पंडित असून सगळ्या देशाची भिस्त ज्यांवर असे आमचे नवीन विद्वान् मग त्यांत कोणीच नाहींत ! ही गोष्ट चांगली ध्यानांत ठेवण्यासारखी असून तींत अर्थही थोडा आहे असें नाहीं ! असो; वरील भाषांतरकार कैला-सवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले, वे० शा० सं० कृष्णशास्त्री राजवाडे, व गणेश शास्त्री लेले हे होत. त्यांत रा० लेले यांचीं भाषांतरें तर मूळार्थास धरून असून पुनः अत्यंत सरस व शुद्ध असल्याबद्दल त्या त्या वेळच्या चिटणीसांनीं त्यांच्या रिपोर्टांत विशेष तारीफ केलेली आढळते. असो; पण वर सांगितल्याप्रमाणे संस्कृत नाटकांचीं जशीं भाषांतरें झालीं, तशीं त्या भाषेंतील 'रघु-वंशा' दि अत्यंत प्रसिद्ध काव्यांचीं कांहींच झाली नाहींत ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! याचें कारण काय असेल तें असो !

४. याप्रमाणें आजवर भाषांतररूपानें जो ग्रंथसंग्रह आमच्या भाषेंत झाला त्याविषयीं लिहिलें. आतां भाषांतर कसें असावें, त्यांच्या उत्कृष्टतेचें प्रमाण कोणतें, वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

५. उत्कृष्ट भाषांतरकार म्हटला म्हणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेतः—एक तर ज्या भाषेंतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी. म्हणजे व्याकरण, रचना, अर्थस्वारस्य वगैरे त्यास यथास्थित कळलें पाहिजे,—दुसऱ्याच्या भाषांतरावर, सांगण्यावर वगैरे त्यानें आतां कामा नये. याप्रमाणें त्यानें मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित आपल्या मनांत भरून घेऊन मग

तो भाषांतरद्वारा दुसऱ्या भाषेंत त्यानें ओतूं लागावें. दुसरें ज्या भाषेंत भाषांतर उतरायाचें तिचेंही पहिल्यासारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. तरच पहिल्या भाषेंतील अर्थ दुसरींत नीट ठाकठिकीनें बसवतां येईल. हें काम पहिल्यापेक्षां किती कठीण आहे हें सांगावयास नकोच ! पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून त्याची प्रचीति आली असेलच. मूळ भाषेचा अर्थ चांगला पक्का समजणंही तादृश कठीण नाहीं. पण तोच दुसऱ्या भाषेनें यथास्थित व्यक्त करणें म्हणजे पुष्कळ वेळां मोठी मारामार पडते. ज्याच्या त्याच भाषेत तो अर्थ व्हावा तर अनेक प्रकारांनीं व्यक्त करतांही येईल, पण त्याची कल्पना परभाषेंत बरोबर ठेवून देणें म्हणजे परम दुर्घट ! उघडच आहे. भाषाभाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह अगदीं थोडा, कित्येकांत पुष्कळ; कित्येकांत संस्कृताप्रमाणें शद्बसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते, म्हणजे एका शद्बावरून निरनिराळ्या अर्थाचे वाचक असे शद्ब लगेहात हावे तितके करतां येतात; कित्येकांत ही सोय फारच थोडी असते; कित्येकांत अशा कांहीं कल्पना असतात कीं दुसऱ्या भाषेनें त्या व्यक्त करतांच येत नाहींत; किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करतां येतात; या खेरीज शद्बांचे मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार, वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हां या अडचणींतून बरेंपणीं निभावून जाणें लहानसान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या अंगीं समंजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटलेलाही असला पाहिजे. असो; तिसरी गोष्ट ज्याचें भाषांतर करायाचें तें. तें भाषांतर होण्यासारखें पाहिजे. याचा आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् मोठा अचंबा वाटेल ! ते म्हणतील कीं, याचा काय अर्थ ! हवे त्याचें भाषांतर होण्यासारखें आहे. नाहीं असें काय आहे. ? पण याचें विवरण अंमळ पुढें सविस्तर करण्यांत येईल. असो तर याप्रमाणें दोहों भाषांची पुरी माहिती

भाषांतर करणारास असून ज्याचें भाषांतर करावयाचें त्याची तशी योग्यता हवी. हीं उत्कृष्ट भाषांतरास तीन साधनें मुख्यतः अनुकूल असलीं पाहिजेत. या खेरीज चौथी ही एक गोष्ट येथें सांगितलेली पाहिजे. ती ही कीं, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशीं समवृत्ति असला पाहिजे. म्हणजे मूळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थट्टेखोर, किंवा गंभीर, कडक वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असायास पाहिजे; किंबहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ती जसजशा त्यानें जागोजाग प्रगट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमानें भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत. पण हें काम हवें त्यास साधणार आहे असें नाहीं. कोणी स्वभावतः केवळ थट्टेखोरच असतात; कोणास थट्टा कशी तो बहुधा मुळींच भासतही नाहीं ! यास्तव जो तशा ग्रंथांचें भाषांतर करूं जाईल तो केवढाही बुद्धिमान् असला तरी तें काम त्याच्यानें निभावणार नाहीं. धर्माच्या किंवा वेदांताच्या विषयास भाषांतरकार तसाच पाहिजे; व ' डॉन् क्विग्झोट सारख्या ग्रंथास तसाच निराळा पाहिजे. असो; याचप्रमाणें मूळ ग्रंथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेही भाषांतर करणारानें लक्ष दिलें पाहिजे.

६. याप्रमाणें उत्कृष्ट भाषांतर होण्यास कोणकोणतें साहित्य पाहिजे तें सांगितलें. आता भाषांतराचे निरनिराळे प्रकार पाहूं. ग्रंथाचे एकंदर मोठे दोन विभाग आहेत; एक गद्यग्रंथ आणि दुसरें पद्यग्रंथ, म्हणजे कविता. आतां दोहोंविषयीं अनुक्रमानें लिहूं.

७. गद्यग्रंथांतही दोन प्रकार; एक शास्त्रीय; आणि दुसरें बाकीचे, —म्हणजे गोष्टी, कादंबऱ्या, चरित्रें, इतिहास वगैरे. आतां या दुसऱ्यांविषयीं प्रथमतः लिहून मग पहिल्याविषयीं विचार करूं.

८. गोष्टींची भाषांतरें करणें हें एकंदरीत जरी फार कठीण नाहीं, तरी तें उत्कृष्ट साधणें ही एकाद्याचीच हातोटी ! मनुष्य जसा कवि जन्मतःच निपजावा लागतो तसाच गोष्टी सांगणाराही

निपजायासच पाहिजे असें एका ग्रंथकाराचें वचन आहे. हें कोणास केवळ अत्युक्तिरूप वाटेल; पण तसें नव्हे. चित्तवेधक रीतीनें गोष्टीची रचना करायाची किंवा ती सांगायाची ही लहान कला आहे असें नाहीं. हें काम किती कठीण आहे याचा अनुभव ज्यास घेणें असेल त्यानें बुकांत वाचलेली एखादी मजेदार गोष्ट किंवा हरदासानें सांगितलेली नक्कल आपण होऊन दुसऱ्यास सांगूं लागावें, म्हणजे त्या ग्रंथकारांत किंवा हरदासांत आणि आपणांत केवढी तफावत पडते ती त्यास तेव्हांच दिसून येईल. एकेका मनुष्यास बोलण्याची छाप अशी साधून गेलेली असते कीं, तशी त्याशीं निरंतर सहवास केल्यानेंही दुसऱ्यास साधूंच नये. गोष्ट जुळण्याची खुबी, ज्या शब्दांनीं ती सांगायाची ते जसे काय अगदीं टाकलेले--त्यांत लेचापेचा शब्द पडायाचाच नाहीं, गोष्टीस ओघाओघानें एकदम आरंभ करायाचा तिचा शेवटही तसाच झोंकानें करायाचा; निरनिराळ्या पात्रांचें ज्याचे त्यास शोभेसें बोलणें; इत्यादि गोष्टी जो म्हणेल त्यास साधण्यासारख्या आहेत असें नाहीं! असो तर ज्याप्रमाणें वरील बोलणारास किंवा लिहिणारास रसवंती अनुकूल असावी लागते त्याचप्रमाणें ती खुबी व ती मजा परभाषेंत उतरण्यास भाषांतरकर्त्याच्याही अंगीं तो गुण असला पाहिजे. यास्तव अशीं भाषांतरें हवा तो करूं गेल्यास त्यास अगदीं साधणारी नव्हेत. आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, कौपरचा प्रसिद्ध चुटका ' जॉन् गिल्पिन् ' याचें कोणी मराठींत छंदोबद्ध भाषांतर केलें आहे. हें आम्हीं अजून पाहिलें नाहीं; पण न पाहताही वरील भाषांतराविषयीं अभिप्राय देण्यास आम्हांस कांहीं इतकेंही भय वाटत नाहीं. तें भाषांतर निवळ फसलें असें आम्ही खात्रीनें सांगतों. आणि याचें कारणही उघड आहे कीं, त्यांत जो नाजुक तऱ्हेचा विनोद आहे तो केवळ इंग्रेजी पद्धतीचाच आहे. तो मराठींत उतरणें केवळ अशक्य होय! दुसरें उदाहरण शेक्सस्पीयरकृत ' अथेल्लो ' या अत्यंत

प्रसिद्ध नाटकाचें भाषांतर कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं सुमारें दहा बारा वर्षांपूर्वी केलें तें एकंदरींत फार उत्कृष्ट साधलें आहे,— व तें इतकें मराठींत उतरेलसें आम्हांला वाटलेंही नव्हतें ! पण याचें कारण अर्थात्च भाषांतरकर्त्याचा रंगेल स्वभाव हें एक; आणि दुसरें त्या नाटकांची निवड. असो; पण याविषयीं पुढें आणखी विशेषतः लिहिण्यांत येईल. तेव्हां गोष्टींचीं, कादंबऱ्यांचीं, नाटकांचीं, वगैरे भाषांतरें करतांना त्यांची मराठींत उतरतां येण्याची योग्यता व त्या कामास आपली स्वतःची योग्यता हीं नीट पाहून मग त्या उद्योगास घालणारानें हात घालावा. इतिहास व चरित्रें यांच्या भाषांतराची गोष्ट मात्र तशीच केवळ म्हणतां येत नाहीं. दोहीं भाषांचें पूर्ण ज्ञान व वाकबगारी मनुष्यास असली म्हणजे तें होण्यास विशेष अडचण पडणार नाहीं.

९. दुसरें कलम शास्त्रीय ग्रंथ. यांचें भाषांतर एरवीं पाहतां सगळ्यांत सोपें आहे; कारण त्या त्या शास्त्रांतील सिद्धांत वगैरे जसे असतील तसे या दुसऱ्या भाषेंत ठेवून दिले म्हणजे झालें. मुळच्या ग्रंथांतील रस भाषांतरांत उतरला पाहिजे वगैरे संबंध यांत बिलकूल नसल्यामुळें केवळ व्याकरणशुद्ध व रूढीशुद्ध असा साध्या, सोप्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला म्हणजे पुरे होतें. पण एक मात्र मोठी जबरदस्त अडचण वरचेवर येऊन पडते. ती अर्थातच परिभाषिक शब्दांची. प्रत्येक शास्त्राला त्याचे त्याचे असे ठरलेले कांहीं शब्द असतात; त्यांस संस्कृतांत परिभाषा म्हणतात. या परिभाषेला दुसऱ्या भाषेंत प्रतिपरिभाषा बनवणें हें मोठ्या चातुर्याचें व श्रमाचें काम असतें. असे जे नवे शब्द बनवायाचे त्यांत इतके गुण असावे लागतात. एक तर या शब्दांचें वरचेवर काम लागणार, तेव्हां ते लांबलचक अवजड असे नसावे; तर जेवढे थोडक्यांत येतील तेवढे चांगले. जसें, ' भूगर्भशास्त्र ', ' पदार्थविज्ञान ', ' वक्रीभवन ' इत्यादि. दुसरें ते ओबड धोबड अगदी

कर्कश नसून कानास चांगले मृदु व मधुर लागावे. तिसरें, ते व्यवहारिक भाषेपेक्षां जितके निराळे असतील तितकें चांगलें; कारण जे शब्द नेहमीं बोलण्याचालण्यांत वगैरे आलेले ते शास्त्रीय ग्रंथांत शोभत नाहींत. असो; आतां या सर्व सोई संस्कृतामुळें मराठीस फार उत्कृष्ठ साध्य झाल्या आहेत हें मागें एक दोन वेळां आम्हीं लिहिलेंच आहे. एक तर तींत समासांची व संधींची अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळें नवा शब्द थोडक्यांत व बेमालूम असा बनवतां येतो. दुसरें, त्या भाषेंत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळें व भाषाच एकंदर मोठी डौलदार व सुंदर असल्यामुळ वर सांगितलेले गुण—मार्दव आणि माधुर्य—हेही सहज साधतां येतात. तिसरा गुण—अपरिचितत्व—हा तर ती भाषा निराळी पडल्यामुळें अर्थात् आहेच आहे. शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणें एक शब्द साधला असतां त्यापासून जवळ जवळच्या अर्थाचे शब्दही तेव्हांच साधतां येतात. जसे ' इतिहास ' शब्दापासून ' ऐतिहासिक ', ' इतिहासज्ञ ' इत्यादि. सारांश, सोन्यारुप्याच्या उंच नाण्यास जसे दोन गुण असतात तसेच परिभाषेंत असावे. म्हणजे रुप्याची किंवा मोहरेची जशी किंमत फार असून वजन मात्र थोडकें असतें, कीं त्यास बरोबर नेण्याची अगदीं अडचण पडूं नये, त्याप्रमाणेंच परिभाषेच्या शब्दांत अर्थ पुष्कळ असून ते टुमदारसे, लहान असावे, कीं उच्चारण्यास व वारंवार त्यांचा प्रयोग करण्यास श्रम पडूं नयेत. दुसरें, वरील नाणें ठाकठिकीनें पाडलें असून जसें दिसण्यांतही सुंदर दिसतें, तसेच वरील शब्दांत झोंकदारपणा व सुरेलपणा हे गुण असावे. तिसरें अपरिचितत्व. रुपये, मोहरा या सामान्य लोकांस म्हणजे गरीबगुरिबांस कशानें दृष्टीस पडावयाच्या आहेत ! हल्लीं आमच्या देशांत तर असे हजारों लोक आहेत कीं ज्यांनीं सोन्याचें नाणें तर काय, पण सबंध रुपयाही यावज्जन्म पाहिला नाहीं ! तर याप्रमाणेंच पारिभाषिक शब्दही अगदीं व्यवहारबाह्य असावे. चवथें साहृष्य

वरील नाण्याची मोड. म्हणजे मोहोरांच्या पुतळ्या, किंवा रुप-यांच्या अधेल्या पावल्या वगैरे जशा करतां येतात, तसेंच हें विभाजत्व परिभाषेंतील शब्दांत असावें म्हणजे ' ते जाणणारा, ' ' तत्संबंधी ' इत्यादिकांप्रमाणें शब्दांची साधनिका मूळ शब्दापासून सुलभतेनें होण्यासारखी असावी. सरते शेवटीं, देशाचें राज्य चालवणाऱ्या राजाचा शिक्का एकदां ठोकला, म्हणजे तें नाणें बनून सर्वांस जसें ग्राह्य होतें, त्याप्रमाणेंच इकडे मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं आपली बुद्धि व चातुर्य खर्चून एकदां परिभाषा ठरवून टाकली, कीं ती मग चालली ! असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें आमच्या देशाच्या व भाषांच्या भाग्यानें जेव्हां चोहोंकडे टांकसाळ सुरु होतील तेव्हां वरील गोष्टीकडे आमच्या पंडितांस अवश्य लक्ष पुरवावें लागेल.

१०. आतां एक मात्र सदर राहिलें,—पद्यग्रंथ म्हणजे कविता. याविषयींचा विचार वरच्याहूनही विशेष महत्वाचा आहे; कारण कवितेचें भाषांतर म्हणजे फारच कठीण ! हें म्हणणें आमच्या बहुतेक वाचकांस फार विलक्षण वाटेल. कारण इतर ग्रंथांचीं जशीं भाषांतरें झालीं आहेत तशींच आमच्या मराठींत कविताग्रंथांचींही बरींच झालीं आहेत, व तीं विशेष जड गेलीं असेंही पण कोणास वाटत नाहीं. याचें कारण पाहूं जातां कवितेच्या स्वरूपाचें एकंदर लोकांस थोडेंच ज्ञान आहे हें होय. कविता म्हणजे नुसत्या पद्यरचनेच्या पलीकडे कांहीं पदार्थ आहे ही कल्पनाही बहुतेकांच्या मनांत अजून आली नाहीं, व ज्यांस ती ऐकून माहीत आहे त्यांच्यापैकीं कितीकांस तिचा पूर्ण प्रत्यय मनास भासत असेल तो असो ! आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयीं जर पाहिलें, तर ती ज्यांनीं वाचली आहे व यास्तव तीविषयीं मत दिलें असतां ज्यांस कांहीं तरी शोभेल, अशा लोकांपेक्षां वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नांवानें तर पूज्य, पण तिजविषयीं रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य अशां-

चीच संख्या फार आहे. मराठी कवी एकंदर येथून तेथून अप्रयोजकें, त्यांतून मोरोपंतासारखा नादान कवि (अथवा ‘ कवि ’ तरी कसचा ? ‘ यमकें जुळणारा ’) तर आजपर्यंत कधींच झाला नसेल, अशीं मतें लेखनद्वारा व भाषणद्वारा ज्यांनीं अनेकश: प्रणीत केलीं आहेत अशा गृहस्थांपैकीं आम्हांस कित्येक असे माहीत आहेत कीं, ज्यांस ‘ केकावली ’ सारख्या अंमळ कठीण काव्याची तर काय, पण आर्येची, श्लोकाची सुद्धां भ्रांत ! हे श्लोक किंवा या आर्या त्यांस म्हणजे समजणार नाहींत असें आमचें बिलकुल म्हणणें नाहीं, पण त्या समजण्याच्या अगोदर त्याविषयीं मत देण्याचा पतकर जो ते खुशाल विनधोक आपणावर घेतात, तो पाहून मात्र हंसूं येतें. पण अंमळ ज्यास्ती नजर फांकविली असतां यांतही मोठेंसें आश्चर्य वाटणार नाहीं ! आलीकडील इंग्रेजी विद्वत्तेचा बहुतेक ठिकाणीं असाच कांहीं अद्भुत प्रभाव दिसण्यांत येतो कीं, आपणास जें माहित असेल त्याविषयीं कोणीही मत देईल, पण ज्याची आपली बापजन्मींही ओळख नाहीं, जें समजण्याविषयीं आपण कधीं यत्किंचितही प्रयत्न केला नाहीं, किंबहुना योग्यता नाहीं, त्याविषयीं फडकन् भर सभेंत मत झोंकून दिलें, तरच ती विद्वत्ता ! ही शक्कल इंग्रेज लोकांनीं प्रथम काढली असून त्यांचे पुरे शिष्य बनलेल्या आमच्या कित्येक विद्वानांनीं ती त्यांच्यापासून भरपूर उचलिली आहेशी दिसते ! असो, तर याप्रमाणें आमच्यांत आमच्या जुन्या कवितेविषयीं ज्ञान आहे ! आतां तीपेक्षां इंग्रेजी कवितेशीं पुष्कळांचा अधिक परिचय झाला असतो खरा,—कारण कीं बिचाऱ्या मराठी कवितेप्रमाणें तिजकडे तसें दुर्लक्ष

---

१ हो ! पण चुकलों ! वर सरसकट मराठी कवींस ओढलें तें बरोबर नाहीं. आलीकडे पांच सहा वर्षांत माजी डैरेक्टर ग्रांट साहेब यांच्या प्रसादानें तुकाराम मात्र एकटा चांगल्या कवींत मोडूं लागला आहे, यास्तव त्यास वरील पंक्तीस बसवतां येत नाहीं !

करतां येत नाहीं---तरी कवितेची अभिरुचि प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतील व विद्यालयांतील शिक्षण मोठेंसें उपयोगीं पडण्यासारखें असतें असें आम्हांस बिलकूल वाटत नाहीं. कारण शेंकडों विषयांचें सारखेंच अध्ययन करावयाचें, तेव्हां त्यांत कवितेचीच काय मातब्बरी ! वरील अभिरुचि प्राप्त करून घेण्यास विद्यार्थ्यांचा स्वतःचा व्यासंगच कारण होय यांत संशय नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सध्यांच्या स्थितींत कवितेची खरी अभिरुचि फारच थोड्यांस प्राप्त होते. त्यांतून मराठी कवितेची तर वर सांगितल्या प्रकारची दशा ! तेव्हां ती वाचणारे अगोदर थोडे, समजणारे तर त्याहून थोडे, आणि खरे उपभोक्ते तर विरळाच ! यास्तव वर जीं मराठींत कविताग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं म्हणून सांगितलीं त्यांविषयीं यथार्थ ज्ञान आमच्या लोकांस तितपतच आहे. अमुक अमुक भाषांतरें झालीं आहेत येवढें कित्येकांस माहीत आहे; पण तीं कशीं आहेत, त्यांत मूळच्या ग्रंथाचे गुण कितपत उतरले आहेत, हें समजणें पुष्कळांस अर्थातच अशक्य होय. कारण तसें होण्यास दोन्ही भाषांचें पूर्ण ज्ञान परीक्षकास असलें पाहिजे. ही स्थिति सध्यां फारच थोड्यांची आहे; ती पुष्कळ लोकांची होण्यास अजून पुष्कळच अवधि पाहिजे. असो; तर यास्तव कवितेचें भाषांतर करणें फारच कठीण म्हणून आम्हीं वर जें म्हटलें त्याचा अर्थ पुष्कळांच्या लक्षांत मुळींच येणार नाहीं यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

कवितेचें भाषांतर म्हणजे काय याची कल्पना अद्याप तर एकंदर लोकांची अशीच आहे कीं, मुळच्यांतील अर्थ पद्यरूपानें परभाषेंत उतरला म्हणजे झालें. ही कल्पना किती पोरकळ आहे याविषयीं निबंधमालेच्या तितऱ्या अंकांत आरंभीं आम्हीं बराच विस्तार केला आहे. केवळ छंदोबंध हा कवितेचा किती लहान भाग आहे याविषयीं आमच्या वाचकांस बहुधा संशय नसेलच. मूळच्या कविताग्रंथांचें भाषांतर केवळ वरच्या प्रकारा-

नेंच जर होत असेल तर भाषांतरा भाषांतरांत बिलकूल फरक राहणार नाहीं; व साऱ्या उत्कृष्ट कवितांचीं भराभर भाषांतरें होऊं शकतील. कारण सुताराच्या, लोहाराच्या वगैरे व्यावहारिक कामासारखेंच हें काम झालें ! एकदां पद्यें जुळण्याचें कसब साधलें म्हणजे झालें ! पण असें नव्हे. उत्तम कविता म्हटली म्हणजे तिचीं अनेक अंगें असतात. एक तर पद्यरचना. ही पद्यरचना म्हणजे ' ट ' ला ' ट ' व ' प ' ला ' प ' जुळवीत बसविण्याचें कसब नव्हे. हें तर हवें त्यास साधणारें आहे, व अशा कविता कितीही श्रम करून केल्या तरी त्यांचा निर्जीवपणा मार्मिक वाचकांस तेव्हांच भासतो. कविता दोन प्रकारची आहे. एक हठकविता, म्हणजे बळेंच ओढून ताणून ठाकठिकीनें जुळविलेली; आणि दुसरी प्रासादिक, म्हणजे सरस्वतीच्या कृपेचें फळ. आणि पहिल्या हठकवींची कविता म्हटली म्हणजे ' कुंभारानें घडलेल्या मडक्यासारखी ' किंवा फार बुद्धि खर्चून केली असली तर ' सोन्याच्या कमळासारखी ' च फारतर होईल ! याच्या पलीकडे तिची मजल कधीं पोंचणार नाहीं. प्राण्यांच्या शरीरांत जीवतत्त्व घालणें किंवा वनस्पतिवर्गास टवटवी, स्वाद, सुगंध वगैरे देणें हें जसें एका ब्रह्मदेवाच्याच हातीं; त्याचप्रमाणें कवितेच्या पदरचनेंत कवित्व ओतून देणें हें एक वरील प्रासादिक कवींनीं त्यांचें त्यांनींच करावें ! अथवा याही म्हणण्यांत अंमळ चूकच आहे. वरील कवित्व हें ते ओतून देतात असें नव्हे, तर तें स्वतः सिद्धच बाहेर पडतें असें म्हणायाला हवें ! अशा खऱ्या खऱ्या कवींस काव्यरचना करण्याचें कठीण पडत नाहीं हें तर काय, पण त्यांचे जे जे उद्गार निघतील ते ते कवित्वमय निघावे हा त्यांचा स्वभावधर्मच केवळ होय ! भवभूतीनें ' उत्तररामचरितां ' त म्हटलें आहेः—

१ विद्वत्त्व आणि कवित्व या निबंधावरील पद्यें पहा.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

" लोकांत वागणारे जे साधू असतात त्यांची वाणी अर्थास अनुसरते, म्हणजे अर्थास अनुलक्षून ते बोलतात; पण वाल्मीकि-प्रभृति जे पुरातन ऋषी त्यांच्या वाणीच्या पाठीमागें अर्थ धांवतो! —म्हणजे त्यांचें बोलणें वरच्यांच्या सारखे अर्थावर धोरण ठेवून झालेलें नसतें, तर आधींच होऊन मग अर्थ हा आपोआप त्यास येऊन मिळतो ! " ही उक्ति रामाची असून तेथें आशीर्वादाच्या संबंधानें केली आहे. पण तीच प्रकृत प्रसंगीं कवित्वाच्या-कडे लावली असतांही शोभणार आहे !

असो; तर याप्रमाणें पद्यरचनेची गोष्ट आहे. तींतील मृदुत्व, माधुर्य, लालित्य हे गुण फार श्रमानें कोणाकोणास कदाचित् साध्य होतील, पण कवित्वाच्या भरांत जी शब्दांची ठेवण प्रासादिक कवींस वरचेवर साधते, ती इतरांस कितीही श्रम केले तरी साधणारी नव्हे. फार तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या कवीसही तशी पुनः साधेल असा नेम नाहीं ! अशा अभूतयोगावर निर्माण झालेली आपली कृति पाहून कवीस स्वतःच जो विलक्षण विस्मय वाटत असेल तो पुढील श्लोकांत वर्णिल्यासारखाच ह्मणावयाचा—

" दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विष-
श्चतुर्भिरपि साधुसाध्विति मुखैः समं व्याहृतम्
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद्ध्रुवं वेधसो
विधाय ललनां जगज्जनललामभूतामिमाम् . "

" साऱ्या जगाचें केवळ नाक अशी ही स्त्री निर्माण झाली असतां ब्रह्मदेव खरोखर अगदीं चकित होऊन राहिला असेल ! आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांतून आपले डोळे मोठे करून तो हिजकडे टकमकां पाहूं लागला असेल; चारी मुखांनीं

१ विल्सन् साहेबानें वरील श्लोकाच्या पहिल्या चरणाचें भाषांतर

(पुढें चालू)

एकदम ‘ घाः ’ ‘ वाः ’ असें केलें असेल; आणि आश्चर्यांत बुडून जाऊन त्यानें आपलीं सारीं मस्तकें डोलविलीं असतील !’’ अशीं स्थलें मोठमोठ्या कवींच्या ग्रंथांतून रसिक वाचकांस हवीं तितकीं सांपडतील व अशी जेथें मूळ ग्रंथकर्त्यांची तल्लीनता झाली असते. तेथेंच वाचकांचीही होतें हें उघडच आहे ! ‘ प्याराडैज लॉस्ट ’ नांवाच्या मिल्टनकृत काव्याविषयीं लिहितांना मेकॉलेनें आपल्या पहिल्या प्रथमच्या निबंधांत काय लिहिलें आहे तें आमच्या इंग्रजी जाणणाऱ्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच. तो म्हणतो, ‘ मिल्टन्चा प्रत्येक शब्द कवित्वानें भारलेला आहे; त्यांतला एक अंमळ इकडच्या इकडे करा, कीं सगळें बिघडलें ! ’ शेक्सपीयर, ग्रे इत्यादि कवींच्या कित्येक पद्यांविषयींही कितीक पंडितांनीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांतील शब्दांत काय चेटुक करून ठेवलें असेल तें असो, त्यांनीं वाचकाला मोहनीच पडते ! आपल्याकडचे कालिदासाचें उदाहरण घ्या. ‘ शाकुंतल ’ नाटक निर्माण झालें असेल तेव्हां वरील ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच आमच्या महाकवीस आपल्या कृतीचा विस्मय वाटून त्यानें खरोखर मस्तक डोलविला असेल ! या आमच्या स्वारीनेंही त्यांतील चवथ्या अंकावर व विशेषतः

(मागील पृष्ठावरून)

निराळेंच केलें आहे. ते असें कीं, ‘आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांसारखे सुंदर असे तिचे डोळे पाहून—ब्रह्मदेव चकित झाला. ’ त्याप्रमाणेंच वरील चरणाचा पाठ ‘ निजातपत्रत्विषः ’ असाच दोन तीन पुस्तकांत आढळतो. पण हीं दोन्हीं आमच्या मतें बरोबर नाहींत.

१ ‘ रत्नावली ’ नाटक अंक २. नायिकेची तसबीर पाहिली असतां राजास आश्चर्य वाटून त्यानें केलेली ही उक्ति होय.

२ Essay on Milton.

त्यांतील श्लोकचतुष्टयावर काय फुक मारून ठेवली असेल ती असो ! सगळ्या जगाची त्यावर मुरकुंडी वळते ! आमच्या महाराष्ट्रकवीविषयीं बोलण्यास भय वाटतें; कारण आमच्या आलीकडील महाराष्ट्रपंडितांनी त्यांस केव्हांच नादान ठरवून ठेविले आहेत ! तरी येवढ्या पंडितांच्या मतविरोधास भीत भीतच आम्ही येथें असा अभिप्राय देतो कीं, आमच्या पंडितांसही 'केकावली' लिहितांना खुपच मट्टी साधली, त्यांतही शेवटल्या शेवटल्या पंधरा सोळा केका लिहितांना ! असो; तर अशा प्रकारचीं स्थलें हींच कवितेचें जीवप्राण होत. मनुष्याच्या जीवत्वाचा जसा आजपर्यंत कोणासही थांग लागला नाहीं, व बहुधा

---

१ जुन्या पंडितांत एक चुटका प्रसिद्ध आहे:—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुंतला ।
तत्रापि च चतुर्थोंकस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

"काव्यांत नाटक रम्य, नाटकांत 'शकुंतला' रम्य, 'शकुंतलें' त चवथा अंक, आणि चवथ्या अंकांत श्लोकचतुष्टय ' म्हणजे शकुंतला सासरीं जाण्यास निघाली असतां कण्वाचे निरनिराळया प्रसंगीं जे उद्गार निघाले ते चार श्लोक होत. "

२ खुद्द मिल्ल साहेबांसही एकंदर कवितेशीं व विशेषतः हिंदूविषयीं जो त्यांचा बळकट विरोध होता तो क्षणभर विसरून असें लिहावें लागलें:—

The Poem (!) has, indeed, some beautiful passages... The scene which takes place when Sacontala is abont to leave the peaceful hermitage where she had happily spent her youth, her expressions of tenderness to her friends, her affectionate parting with the domestie animals she had tended, and even with the flowers and trees in which she delighted, breathe more then pastoral sweetness"!

पुढेंही कधींच लागणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें होय. इकडे जसें बाहेरचें जड शरीर मात्र इंद्रियगोचर होतें, पण त्याचा चालक जो जीवात्मा तो केवळ अवाङ्मनसगोचर होय, म्हणजे वाणीच्या व मनाच्या टप्याबाहेर आहे, तसेंच तिकडे बाहेरचे शब्द मात्र कानावर पडतात व त्यांचा अल्हाद-जनक अर्थ मनास भासतो पण येवढा अपूर्वगुण त्यांत कशामुळें आला आहे हें मात्र कधीं समजायाचें नाहीं. एके पक्षीं मोठ्या उत्कृष्ठ व कुशल शस्त्रवैद्यांचीं शस्त्रें जशीं व्यर्थ होत, त्याप्रमाणेच दुसऱ्या पक्षीं शब्दविवेचकाचें पांडित्य तेथें अगदीं खुंटून जातें. पण इतकेंच नव्हे. वरील शस्त्रवैद्याच्या दृष्टांतांतच आणखी हेंही स्पष्ट होतें कीं,जीवतत्वाचा शोध लागण्याच्या हेतूनें त्यानें एखाद्या प्राण्याच्या शरीरावर जर शस्त्रप्रयोग केला तर तें जसें नाहींसें मात्र होऊन तो प्राणी त्यास पुनः शाबूद करतां यायचा नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें मर्म काढून तें परभाषेंत जो ठेवूं पाहील त्याचा प्रयत्नही तितकाच सफळ होईल ! अथवा झाडाचें उदाहरण घेतलें तरी चालणार आहे. झाड जसें उपटतांच अंम-ळशानें त्यावरची टवटवी नाहींशी होते,पानें सगळीं गळून जातात, त्याचप्रमाणें मुळच्या भाषेंत जी शब्दांची ठेवण वगैरे असते ती दुसऱ्या भाषेंत आणणें हें परम दुर्घट, किंबहुना अशक्यच म्हटलें असतां चालेल. सर विल्यम् जोन्स् यानें ‘ शाकुंतल ’ नाटकाचें जें इंग्रजींत भाषांतर केलें आहे, त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानें असाच अभिप्राय दर्शविला आहे. तेथें तो म्हणतो, कीं एका भाषें-तील कवित्व दुसऱ्या भाषेंत नेण्याचा जो प्रयत्न करतो, त्याचा उद्योग एका कुपींतील अत्तर दुसऱ्या कुपींत जो घालतो त्याच्या सारखाच होय. म्हणजे या अत्तरवाल्याची जशी फजीती होते तशीच भाषांतर कर्त्याची ! बूच उडाल्या बरोबर जो वास जायला लागतो तो दुसऱ्या कुपीला बूच पडे तोंपर्यंत बहुधा सगळा निघून जातो;आणि याप्रमाणें दुसऱ्या कुपींत निवळ पाणी मात्र राहतें !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेऊं. आपल्या देशचा आद्यकवि जसा वाल्मिकि तसा युरोपांतील कवींत होमर होय, हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. या कवीच्या ' इलियड ' नामक काव्याचीं नुसत्या इंग्रजींतच दहा बारा भाषांतरें झालीं आहेत. पण मूळच्याच्या बरोबरीला कांहीं तरी उतरलीं अशीं एक दोनच आहेत. एक चापमनचें, आणि दुसरें त्याहून विशेष प्रख्यात असें पोपचें. अजून सर्वत्र प्रसिद्ध व सर्वांस प्रिय असें पोपचेंच भाषांतर होय. पण या पोपचीच हें भाषांतर उतरतांना काय त्रेधा उडाली ती त्यानेंच स्वतः वर्णिली आहे. या भाषांतरास हात घालण्यापूर्वीच या कवीची फार कीर्ति झाली होती, व तिच्या भरावरच येवढा बोजा त्यानें आपल्या शिरावर घेतला असावा यांत संशय नाहीं. यानें आपला बेत वर्तमानपत्रद्वारा चोहोंकडे सर्वांस जाहीर करून शेंकडों बडे लोकांच्या वर्गण्या घेऊन टेवल्या; व असा संकल्प केला कीं, दररोज पन्नास ओळीप्रमाणे सुमारें वर्षां सव्वा वर्षांत सगळे चोवीस सर्ग संपवून टाकावयाचे. हे सर्व बेत होई तोंपर्यंत ठीक होतें; पण जेव्हां का भाषांतराला त्यानें प्रत्यक्ष आरंभ केला तेव्हां त्याचें सुख त्याला कळून आलें ! त्यास चैन पडेनासें झालें, रात्रीं झोंप येऊं नये,—येऊन जाऊन भाषांतराचा धोशा ! पुढें पुढें तर त्यास इतका त्रास आला कीं, मला कोणी फाशी देईल तर बरें असें त्यास होऊन गेलें ! शेवटीं अशा विपत्तींत रखडतां रखडतां जें काम तो वर्षां सव्वा वर्षांत आटपून टाकणार होता ते पांच वर्षांत त्यांस आटपतां आटपेना; व जर तो वर्गणीदारांचा पैसा घेऊन बसल्यामुळे अडकून न राहता तर हें ओझें तो केव्हांच झुगारूनही देतां यांत संशय नाहीं ! बरें इतकें करूनही भाषांतर तरी कितपत उतरलें आहे ? ज्यास मूळ काव्याची ओळख नाहीं त्यास तें फार मजेचें वाटतें खरें, पण मूळकाव्य जाणणारांच्या मतें त्याची योग्यता सुमाराचीच आहे. पोपच्या

वेळेसच बेंटली नामेंकरून ग्रीक व ल्याटीन भाषेंत अत्यंत निपुण असा एक महाविख्यात पंडित होता, त्यानें पोपच्या तोंडावरच त्यास सांगितलें कीं तुमचें भाषांतर म्हणजे मजेदारशी टुमदार कविता आहे खरी, पण तींत होमरचे गुण बिलकूल उतरले नाहींत ! आणि आलीकडे तर मेकॉलेनें एके ठिकाणीं या भाषांतराची खुशाल निवळ थट्टाच केली आहे[२]. असो; तर कवितेचें भाषांतर करणें म्हणजे येवढी जोखीम अंगावर घेणें आहे. स्वतंत्र निराळी कविता करणें हें एकापरी बरें; कारण आपल्या कवित्वाचा आपणास अजमास असून ती आपणास मानेल त्या विषयावर हव्या तेवढ्या विस्तारानें करतां येते. पण परभाषेंतील कविता आपल्या भाषेंत आणण्याची म्हणजे बारीक मोठी पंचाईत ! मूळ ग्रंथाचें संधान राखून मग आपलें राखायाचें, व शिवाय आपणांत नसणाऱ्या त्यांतील कल्पना वगैरे आपल्या भाषेने व्यक्त करायाच्या, शद्बसौष्ठवादि गुण साधायाचे, म्हणजे केवळ अचाटच काम ! असो; तेव्हां असें अंगावर घ्यावयाचें तें मोठ्या विचारानेंच घेणारानें घेतलें पाहिजे.

---

१ वरील अभिप्राय बेटलीनें ज्या प्रसंगीं दिला तो अंमळ विशेषतः सांगण्यासारखा आहे. हा ग्रीक व ल्याटिन पंडित पोपचा वर्गणीदार असून 'इलियडा'च्या भाषांतराचे जसजसे भाग तयार होत गेले तसतसे इतर वर्गणीदारांप्रमाणे यासही पोंचत गेले. एके समयीं असें झालें कीं, हे भाग नुकतेच चोहोंकडे वाटले असतां पोपची व बेंटलीची गांठ पडली. तेव्हां पोपनें सहजच विचारलें, 'कांहो तुमचीं बुकें तुम्हांस पोंचलीं ना ?' बेंटलीनें बळेंच न कळल्याचें सोंग करून परत पुसलें, 'अं, बुकें—कसलीं बुकें ?' पोपनें सांगितलें, 'माझ्या होमरचीं'—तेव्हा आठवलेंसें करुन त्या गर्विष्ठ पंडितानें कुरेबाजपणानें उत्तर दिलें, 'पोप, तीस तुम्ही टुमदार मौजेची कविता हवी तर म्हणा, तीस तुम्हांस मी होमर म्हणूं देणार नाहीं !'

२ Addison and his writings.

येथवर कवितेचें भाषांतर यथास्थित रीतीनें उतरणें हें किती कठीण आहे हें सांगितलें. तरी अशा कठिण कामांतही कित्येकांस यश आलें तें सांगितलें पाहिजे. इटालियन भाषेंत ड्यांटी नामक कवीचें जें प्रख्यांत काव्य आहे त्याचें इंग्रजींत भाषांतर केरी नामेंकरून एका पंडितानें केलें आहे, तें अशाचें एक नामांकित उदाहरण आहे. वर सांगितलेलें पोपचें 'इलियट' तरी सर्वांसच केवळ अमान्य आहे असें नाहीं. जॉन्सन्च्या मतें तर आजपर्यंत तसें भाषांतर झालेंच नाहीं, व बाकीच्या सर्वांहून त्याचीच जी आजपर्यंत प्रसिद्धि चालत आली आहे तीही तसेच गुण कांहीं असल्याखेरीज आली नाहीं हें खास आहे. असो; जॉन्सन्नेंही जुवेनल् नामक ल्याटिन कवीच्या धाटणीवर कांहीं उत्कृष्ट लहान काव्यें रचलीं आहेत. तसेंच पोपचें 'मेसाया' नांवाचें एक इंग्रेजी काव्य आहे त्याचें जॉन्सन् यानें ल्याटिन भाषेंत असें शानदार भाषांतर केलें आहे कीं, तें वाचून पोप यास फार विस्मय वाटून तो म्हणाला कीं हा नवा कवि सर्वांस लवकरच संदेहांत पाडील कीं, मूळचें काव्य कोणतें, व भाषांतर कोणतें कोण जाणें! आमच्या भाषेंत अशीं उदाहरणें देणें कठीण आहे. तरी पद्यरत्नावलींत जगन्नाथरायाच्या 'भामिनीविलासांतील एका चुटक्याचें जें मराठी भाषांतर केलें आहे तें प्रस्तुत प्रसंगीं घेतलें असतां चालेल.

पण असें होणें विरळा. त्यांतून हीही दुसरी गोष्ट येथें ध्यानांत आणली पाहिजे, कीं इटालियन अगर ल्याटिन आणि इंग्लिश, किंवा संस्कृत आणि मराठी या भाषा परस्पर पुष्कळ जवळ जवळ आहेत, यास्तव भाषांतराचें कठिणत्व यांत तितकें दिसून येणारें नव्हे. शिवाय वरील उदाहरणांत मूळ ग्रंथकाराचा आणि भाषांतर करणाराचा काळ, समजुती वगैरे गोष्टींतही म्हणण्यासारखा भेद नाहीं. पण संस्कृत अगर चिनी ग्रंथाचें इंग्रेजींत भाषांतर, किंवा इंग्रेजी कवितेचें अगर नाटकांचें मराठींत भाषां-

तर म्हणजे विलक्षणच काम आहे. यावर कोणी असा आक्षेप काढतील कीं, असें आहे तर मग इतकीं भाषांतरें झाली आहेत व होत आहेत तीं? पण या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. भाषांतरें झालीं आहेत खरीं; पण ज्यांच्या करतां तीं तयार केलीं त्यांपैकीं कितीकांस तीं गोड लागतात! माजी डायरेक्टर हवार्ड साहेब यांच्या दुसऱ्या बुकाच्या दुसऱ्या भागांत त्यांनीं म्हटलें आहे कीं, ज्यांस संस्कृत समजतें त्यांसच मात्र कालिदासाचे ग्रंथ समजतात. हें त्यांचें म्हणणें आम्हांस अगदीं यथार्थ वाटतें. फार तर काय, पण दोन तीन लोकोत्तर रसिकांखेरीज 'शाकुंतल' नाटकांत ज्यांस गोडी लागली असा संस्कृत न जाणणारा युरोपियन ग्रंथकार थोडाच सांपडेल! मिल्ल साहेबांचा एकंदर झोंक मागें एकदां दर्शविला आहेच; व मेकॉले साहेबांनींही एकाद्या ठिकाणीं तरी कालिदासावर वगैरे यथास्थित झोड उडविली असतीच ही आमची पक्की खात्री आहे; पण श्लेजेल्, हंबोल्ड, गेटी, जोन्स्, विल्सन्, अशांच्या पुढें त्यांचा दम निघाला असें वाटतें! अशींच आणखीही एक दोन विरुद्ध मतें आमच्या वाचण्यांत आलीं आहेत. एक क्यांपबेल् नामक प्रख्यात इंग्लिश कवीचें, आणि दुसरें फॉरेस्टर नामक एका नामांकित पाद्री ग्रंथकाराचें. पहिल्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, हिंदु लोकांची कविता फार विलक्षण आहे. तींत मदनाचें धनुष्य हें फुलांचें, धनुष्याची दोरी भ्रमरांची, बाण स्त्रियांचे कटाक्ष, साह्यकारी चंद्र वगैरे वर्णन असतें, त्याचा अर्थ काय असेल तो असो! दुसऱ्या ग्रंथकारानें रामायणा' वर हत्यार धरलें आहे, आणि म्हणतात:—' यांत शुद्ध येथून तेथून सारखी बडबड आहे दुसरें बिलकूल कांहीं सांपडावयाचें नाहीं! हा येवढ्या संस्कृतज्ञाचा अभिप्राय आमच्या ख्रिस्ती मित्रांस खूप मानवेल यांत संशय नाहीं; व कित्येकांनीं तो आपल्या हृत्पट्टिकेवर खोदूनही ठेविला असेल! असो; तर जोन्स्, विल्सन्, असे भाषांतर करणारे

असतांही संस्कृत भाषांतरांची ही दशा;तर यावरून काय स्पष्ट होतें? दुसरें, मागें एक दोन वेळां आलेलें कैलासवासी कोल्हटकर यांचें 'अथेल्लो' चें भाषांतर घ्या. हें फार चांगलें साधलें आहे म्हणून आम्हीं वर म्हटलें आहे. पण चांगलें कोणाला? जोन्स्‌चें, विल्सन्‌चें भाषांतर जसें संस्कृतज्ञांस चांगलें, तसें वरील भाषांतर ज्यांना इंग्रेजी समजतें आहे त्यांनाच चांगलें, ज्यास नुसतें मराठी कळतें तो मोठा रसिक असला तरी तें त्याला किती गोड लागेल? आम्हांस खचीत वाटतें कीं, मुळींच लागणार नाहीं. याच्या स्पष्टीकरणार्थ दोन तीन उदाहरणें घेतोंः—

(१) "अथेल्लो—सखे प्राणवल्लभे, तूं माझ्या अगोदर येथें येऊन पोंहचलीस हें पाहून मला पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटून अतिशय आनंद झाला आहे. आजच्या वादळाचा शेवट जसा गोड झाला तसाच जर प्रत्येक वादळाचा होऊं लागला तर साक्षात् मृत्यु जागा होई येवढ्या सपाट्यानें कां बापडा वारा वाहीना, आणि आलेंपस पर्वता येवढ्या समुद्रांतील लाटांच्या शिखरावर कां तारूं जाऊन बसेना, आणि तें पुनः असमानापासून जितकी जमिन खोल तितकें कां तळीं जाईना. आतां मरण जरी आलें तरी तें देखील मोठें सुखाचें; कारण, सांप्रत जीवात्म्यास जसें सुख झालें आहे तसें म्हणजे पुढें कधीं होईल असा मला भरंवसा वाटत नाहीं!"

अंक २.

(२) "यागो—महाराज, आपली बायको व्यभिचारिणी आहे अशी कल्पना एकदां मनुष्याच्या मनांत आली, कीं मग त्याला चैन म्हणून कधीं पडावयाचें नाहीं, याकरतां या गोष्टीविषयीं मात्र आपण फार जपा. कल्पनेसारखें द्वाड कोणी नाहीं. ती शुद्ध घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण आहे. नाहीं ते संशय घेऊनच घोळीत बसते. मग त्यांतले कांहीं टाकून देते, पुनः आणखी घेते. हा खेळ चाललेला असतो. अंक ३ प्रवेश ३.

(३) " अथेल्लो—अरे त्या गुलामाला चाळीस हजार देह पाहिजे होते, कारण मला सूड घेण्याकरितां एक देह काय अगदीं बापुडवाणा पासंगास देखील पुरावयाचा नाहीं. आतां मला पक्कें दिसूं लागलें कीं, हें सर्व खरें आहे—इकडे बघ, यागो, ही पहा मी आपली चट सारी प्रीति आकाशांत फुंकून दिली. आतां प्रीतीचे म्हणून नांव देखील नको घ्यायाला. साधेल तितका द्वेष उगविला पाहिजे. हे कृष्णवर्णा वैराग्या, आपल्या नरकदरींतून निघून तूं असा बाहेर ये. हे प्रेमा, तूं आपला मुगुट व माझ्या हृदयांत जें तुझें सिंहासन आहे तेंही त्या जुलमी द्वेषाच्या स्वाधीन कर. अंतःकरणा, आतां तुझे विषतुल्य तरंग चालून तूं उलून जा. कारण द्वेष हा काळसर्प आहे. "

किता.

वरील स्थळें म्हटलीं ह्मणजे प्रस्तुत नाटकांतील अत्युत्कृष्टांपैकीं होत. पण हीं वाचून ज्यास आनंद होईल असे मराठी वाचक किती सांपडतील ! हें नाटक असें जर रंगभूमीवर करून दाखविलें तर लोकांस एक दोन अंकपर्यंत तरी दम निघेल कीं नाहीं कोण जाणें ! उघडच आहे. अगोदर ही तऱ्हाच मुळीं अगदीं निराळी;—विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी, सगळेंच अपरिचित ! ' ओलेंपस पर्वत ' म्हणजे काय, ' घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण ' काय, आणि 'कृष्णवर्ण वैराग्य' तरी काय ? मूळ ग्रंथांत या शब्दांचा अर्थ जसा तेव्हांच समजला जातो व गोड दिसतो, तसें मराठींत काय होणार ? अशा ठिकाणीं भाषांतरकर्त्यास निरुपायास्तव हातच टेकणें येतें.

दुसरें उदाहरण पहा—

" हाय हाय ! काय हा अनर्थ ! कोण अंदाधुंदी ? शिव शिव ! हे स्वतंत्रते, कोणीकडे गेलीस ? पूर्वी स्वतंत्रता हा शब्द हरएक रोमन गृहस्थाच्या कानास कसा अमृतासारखा गोड लागत

होता ! ' रोमन गृहस्थ ' ह्या पदवीचा मान मागें केवढा होता ! पण हाय हाय ! आतां मातीपेक्षांही कमी मोलाची ती पदवी झाली ! अहो, सभासदहो पण पुढें काय ! काय हा असा काळ आला काय ? अरे, काय रोमन लोकांनीं नेमलेल्या क्षुल्लक सुभेदारानें रोमन प्रांतांत इटालीच्या शेजारीं, रोमन गृहस्थास विनाकारण बांधावें, कोरड्यांनीं मारावें, तापलेल्या लोखंडाच्या पत्र्यांनीं भाजून हाल करावें, आणि शेवटीं आपमान करून गुलामासारखें क्रूसानें जिवें मारावें ! आणि काय, त्या निरपराध मनुष्यानें दुःखानें कळवळून केलेला आक्रोश, पाहाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यास आलेले अश्रू, रोमन लोकांचा प्रभाव, न्याय होऊन शिक्षा होण्याचें भय, ह्यापैकीं एकाही गोष्टीनें किंवा एकंदर ह्या सर्व गोष्टींनीं त्या राक्षसाच्या क्रूरतेचा व दुष्टपणाचा प्रतिबंध होऊं नये ! तो आपल्या संपत्तीच्या मदानें व बलानें सर्वांस तुच्छ मानून स्वातंत्र्याच्या मुळावर निर्भयपणें कुऱ्हाड घालीत असतां आम्हीं सर्वांनीं उगीच बसावें असा समय आला काय ! "

अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रह.

वरील उतारा सिसरोनें वेरिसच्या विरुद्ध जे भाषण केलें त्याच्या भाषांतरांतील होय हें आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच. हें भाषण त्याच्या सर्व भाषणांत उत्तम गणिलें आहे, आणि यांतच सिसरोचा नामांकित सारालंकार[1] आहे. वरील भाषांतर कसें उतरलें आहे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. असो; पण हा उतारा येथें देण्याचें कारण उघडच आहे कीं, त्यांत ' स्वतंत्रते ' विषयीं जो उल्लेख आहे तो इंग्रेजी न कळणाऱ्या वाचकांस बिलकूल कळणार नाहीं; तसेंच ' रोमन गृहस्थ '

---

1 या अलंकाराचें इंग्रेजी नांव Climax आहे. एकापेक्षां एक वरचढ अशी मालिका रचिली असतां वरील अलंकार होतो.

या शब्दांवर जो त्यांत रोख आहे तोही त्यांत मुळींच भासणार नाहीं. हे शब्द ‘ रोमन सिटिझन् ’ याचें भाषांतर होत; पण ‘ भाषांतर ’ या शब्दाचा अर्थ जर असा घेतला कीं, मूळ शब्दांनीं जितका व जसा अर्थ मनांत बिंबतो तितका व तसा त्या दुसऱ्या शब्दांनीं बिंबावा, तर वरील भाषांतर अगदीं व्यर्थ आहे यांत कांहीं संशय नाहीं. असो; तर याप्रमाणें देशादेशाचे आचार, रीतभात, विचार, समजुती, वगैरे अगदीं भिन्न असल्यामुळें तसला संबंध जेथें असतो तेथें भाषांतर होणें केवळ अशक्य होय. आणि असले संबंध काव्यांतून, नाटकांतून, कादंबऱ्यांतून वगैरे भरपूर असावयाचे; तेव्हां त्यांचीं भाषांतरें अन्य भाषांत—त्यांतून विशेषतः फार दूर देशांच्या भाषांत—होणें केवळ अशक्य होय.

वरील प्रतिपादनावरून सर्वांच्या ध्यानांत येईलच कीं, मिल्टन्, शेक्सपीयर, स्कॉट यांचे ग्रंथ इंग्रजींत फार रमणीय आहेत म्हणून मराठींत ते तसे होणार नाहींत, उलटे कंटाळवाणें होऊन हास्यास्पद मात्र होतील. ते वाचून व त्यांतील खुब्या नीट ध्यानांत ठेवून त्यांतील इकडे उतरण्यासारख्या ज्या असतील त्या मात्र आपल्या भाषेंत आणल्या असतां साजणार आहे.

१०. असो; याप्रमाणें तिन्ही सदरांचा विचार झाला. आतां भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाविषयीं अगदीं बरोबर असें एक प्रमाण सांगतों. तें हें कीं, ज्या ग्रंथाचें दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करायाचें त्याचा कर्ता तो ग्रंथ या दुसऱ्या भाषेंत आपण स्वतः कसा लिहिता हें मनांत आणावें; व त्या सारखें जेव्हां भाषांतर उतरेल तेव्हां तें अत्युत्तम झालें. हें प्रमाण बरोबर सांपडणें अर्थात्च अशक्य आहे; तरी मूळ ग्रंथकाराची स्थितीरीति, स्वभाव, समजुती, विचारांचा झोंक, भाषापद्धति, या सर्वांशीं दृढ परिचय झाला असतां भाषांतरांत त्याची धाटणी बरीच उतरतां येईल यांत संदेह नाहीं.

१२. आतां सरते शेवटीं एका गोष्टीविषयीं लिहून हा लांबलचक निबंध पुरा करतों. निबंधमालेच्या पहिल्या अंकांत आरंभीं आम्हीं म्हटलें होतें कीं, इंग्रेजीचें मराठींत भाषांतर करतांना कित्येकांस मोठी मुसकील पडून ते मराठी भाषेसच दोष लावतात कीं, तींत प्रौढ व खोल अर्थ व्यक्त करण्यास शब्दच नाहींत. आतां हें म्हणणें कितपत खरें आहे याविषयीं विचार करूं. यांत पहिल्यानें हें एक लक्ष्यांत आणलें पाहिजेच कीं, वरील मत जे देतात त्यांपैकीं या संबंधानें मत देण्यास खरोखर लायक असे किती. ही शंका मूळारंभींच येण्याचें कारण उघडच आहे कीं, हल्लीं मराठीचा अभ्यास म्हणजे मोठ्या आस्थेनें होत असतो असें नाहीं. मुलास लिहितां वाचतां येऊन व्याकरण, भूगोल, वगैरे समजूं लागतांच इंग्रेजीचा अभ्यास जो सुरू होतो तो शेवटपर्यंत; मराठीकडे तादृश लक्ष्य देण्यास त्यांस फावतच नाहीं. व तसें करण्याचें मोठेंसें अगत्यही कधीं त्यांस पडत नाहीं. तर अशी स्थिति असल्यास मराठी भाषेची पोंच कोठपर्यंत आहे, प्रौढ, सरस, किंवा खोल अर्थ तिच्यानें कोठपर्यंत झेपला जाईल याची त्यांस वास्तविक कल्पना होणें अंमळ दुरापास्तच खरें! पण जेथें प्रत्युक्तीचें भय नाहीं तेथें हवी तशी वल्गना चालली जाते; व हेंच समजून वरील अभिप्राय चोहोंकडे हवा तो देतों. हें मत शिक्षकांस व भाषांतरकारांस तर खासें पथ्यावरच पडतें. कारण इंग्रजींतील अर्थ वर्गांत समजून देतांना किंवा एखाद्या अवघड ग्रंथाचें पैशाच्या अगर लौकिकाच्या लोभानें भाषांतर करण्याचें पतकरलें असतां, जेथें जड जाऊं लागेल, तेथें आपली आयती सबब तयार आहे,—'काय करावें हो! आपली भाषा पडली फार भिकार, यापुढें इलाज नाहीं; नाहीं तर भाषांतर कर- ण्यास काय कठीण आहे!' असो; तर याप्रमाणें वरील मत कांहीं अज्ञानास्तव व कांहीं आपमतलबीपणामुळें चोहोंकडे पस-

रलें आहे. आमची भाषा इतक्यांतच इंग्रेजी सारख्या भाषांशीं टक्कर मारील असें आम्ही म्हणत नाहीं,—व तितक्या उजगारीस ती कधीं तरी पोंचेल कीं नाहीं याचा संशय आहे,—पण अर्थ-व्यंजकता वगैरे गुण तिच्यांत फारच नेमस्तपणाचे आहेत, किंवा मुळींच नाहींत, असें जे पुष्कळ मानतात त्यांची समजूत अगदीं गैर आहे. खरोखरी पाहिलें, तर मराठीस सोयी काय थोड्या आहेत ! व्यावहारिक बोलण्याच्या वगैरे भाषेस आमची साधारण भाषा पुरे आहेच; शास्त्रीय भाषेस तर संस्कृताचें अत्युत्कृष्ट साहाय्य; दरबारी, लष्करी वगैरे भाषेस फारशी व आरबी यांची मदत आहेच. इंग्लिश लोकांचा इकडे संचार होण्यापूर्वीच आमचें राष्ट्र सर्व प्रकारें पूर्णावस्थेस येऊन पोहोंचलें असल्या-मुळें कावितेची भाषा, नेहमींच्या व्यवहाराची भाषा, दरबारी भाषा, लष्करी भाषा, व्यापाराची भाषा, न्यायमनसुब्याची भाषा, धर्मोपदेशाची भाषा, कलाकौशल्याची भाषा, इत्यादि सर्व येथें केव्हांच ठरून गेल्या होत्या. कोणत्याही ठिकाणीं म्हणजे आतां नवे शब्द शोधून काढले पाहिजेत असें नव्हतें. एक मात्र मोठी उणीव होती खरी. ती ही कीं, गद्यग्रंथांचा मुळींच प्रघात नस-ल्यामुळें भाषेचा तो प्रकार इकडे बिलकूल नव्हता; व भाषेकडेही शास्त्रदृष्ट्या कोणीं लक्ष दिलें नव्हतें. म्हणजे व्याकरण कोश वगैरेची रचना संस्कृतांत जशी आहे तसें इकडे मुळींच कधीं झालें नाहीं. ही उणीव प्रस्तुत सरकारानें आपल्या उदार आश्र-यानें भरून टाकली ही मोठी गोष्ट केली खरी; कारण तिच्या शिवाय आमच्या भाषेच्या पूर्वीच्या अभिवृद्धीचा कांहींच उपयोग होताना. पण गद्यग्रंथांची पद्धति आतां चांगली बसून गेल्यामुळें

---

१ आम्हांस एका मित्राच्या सांगण्यावरुन कळलें आहे कीं, कानडी भाषेंत संस्कृतासारखीं व्याकरणें व कोश मागेंच रचलेले आहेत. हिंदु-स्थानांतील विद्यमान भाषांत असा प्रकार दुसरीकडे कोठेंही असेलसा वाटत नाहीं.

लोकशिक्षणाचा उत्कृष्ठ मार्ग तींतून निष्पन्न झाला, व भाषेच्या अभिवृद्धीसही ती पुष्कळ कारणभूत झाली. असो; तर येवढ्या स्थितींस जी भाषा अगोदरच येऊन पोंचली होती ती केवळ रानटी अवस्थेंत होती असें म्हणतां येणार नाहीं; पण आमचे लोक स्वतःस अज्ञान व रानटी म्हणून घेण्यास जसे अगदीं खूष आहेत, तद्वतच भाषेचीही मानहानि केल्याचें ते बिलकूल दुःख मानीत नाहींत. मराठी भाषेंत अद्याप ग्रंथसंख्या फार झाली नाहीं; तरी गोष्टी, कादंबऱ्या, नाटकें, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ असे प्रकार बरेच झाले आहेत; व कोण्या ग्रंथकाराची लेखणी अमुक विषयावर लिहितांना भाषेच्या कोतेपणामुळें म्हणजे थांबली अशी हाकाक अजून कोणाच्या कानीं आली नाहीं! असो; तेव्हां वरील आक्षेप केवळ व्यर्थ होय असें आह्मांस वाटतें.

तरी आमची भाषा इतक्यांतच पूर्णतेच्या शिखरास पोंचली आहे, किंवा कोणत्याही भाषेतील कोणताही अर्थ मराठी भाषेंत चांगला हवा तसा नियमानें व्यक्त करतां येईलच असा व्यर्थ अभिमान तिजबद्दल आम्ही वहात नाहीं. आमचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं, ती सध्यां ही बऱ्याच पक्वदशेस आली असून इंग्लिश वगैरे भाषा जशा क्रमाक्रमानें वाढत गेल्या तशी वाढत जाण्यास तीस पुष्कळ हवी तशी सोय आहे. हीमुळें कालगत्या हवा तो अर्थ त्या भाषेनें लिहितां व बोलतां येईल. आतां येवढें खरें आहे कीं, जे प्रकार इकडे कधींच नव्हते त्यांच्या संबंधाचे शब्द आमच्या भाषेंत मिळणार नाहींत. उदाहरणार्थ आलीकडील ग्रंथांचे वाचक शब्द, किंवा रसायनादि ज्या शास्त्रांचा आलीकडे प्रादुर्भाव झाला त्यांची परिभाषा, हीं नवींच बनवावीं लागतात. तसेंच 'लोकसत्तात्मक राज्य', 'सार्वजनिक सभा', 'विद्यालय', 'पुस्तकालय', 'देखावा', 'देशाभिमानी', 'मुद्रणकला', 'बेअब्रूची फिर्याद', वगैरेही सर्व नव्याच अर्थांचे वाचक शब्द मराठींत आणावे

लागले. यांत आमच्या भाषेची कमताई आहे खरी; पण हीबद्दल मराठी भाषेस दोष कोण लावील ? ज्या कल्पना लोकांच्या कधीं मनांतच आल्या नाहींत त्यांचे वाचक शब्द किंवा वाक्यें त्या भाषेंत असावीं कशीं ? कांहीं दिवसांपूर्वी आमच्या एका मित्रानें आम्हांस एक इंग्रजी वाक्य देऊन त्याचें भाषांतर करण्यास सांगितलें. तें वाक्य हें:—' He sympathises with me fully in this movement ' याचें भाषांतर आम्हीं कांहीं तरी सरासरी केलें; पण तें आमच्याही मनास आलें नाहीं, व त्याच्याही आलें नाहीं. पण यांत दोष कोणाचा ? अर्थात्च कोणाचाच नाहीं. ' Hearth, ' ' Oak ' ' Skating, ' 'Aurora Borealis, ' Swallow ' वगैरे शब्दांस मराठींत प्रतिशब्द जसे सांपडणें नाहींत, तसेच ' Parliament ' ' Limited Monarchy, ' Whig,' 'Tory'' Representation,' Popular Movement' वगैरेंस तरी कसे सांपडतील ? बरें, अशानें मराठीवर दरिद्रतेचें दूषण येईल काय ? तिकडे कांहीं जिन्नस होतात ते इकडे होत नाहींत म्हणून आमचा देश जसा भिकारी होत नाहीं त्याप्रमाणेंच तिकडील कांहीं कल्पना व विचार इकडच्या भाषांस मुळींच माहीत नसले म्हणून या भिकारच ठरल्या असेंही पण होत नाहीं. असो; तर अशा आक्षेपांत कांहीं जीव नाहीं; व ज्यांस आपल्या भाषेचा अजून अभिमान वाटत असेल व तिचें हित करण्याची बुद्धि असेल त्यांनीं असल्या पोकळ पांडित्यास अगदीं जुमानूं नये. शिवाय आमच्या मित्रांनींही मोठी गोष्ट ही ध्यानांत वागविली पाहिजे की, भाषा जी प्रगल्भ दशेस चढते ती केवळ सृष्टिनियमानुसारानेंच चढते असें नाहीं: म्हणजे प्राणी किंवा वनस्पति यांची वाढ जशी नेमानें व्हावयाचीच, तशी कांहीं भाषेची गोष्ट नाहीं. तिची

अभिवृद्धि मुख्यतः मनुष्यप्रयत्नाधीनच आहे. तर ग्रंथकारांनीं भाषेच्या भिकारपणाचें रडगाणें गाणें म्हणजे त्यांसच पुष्कळ अंशीं लज्जास्पद आहे. याखेरीज दुसरी उत्साह येण्यासारखीही ही गोष्ट आहे कीं, भाषा भिकार असतां तींत चांगली ग्रंथरचना करण्यांत जितकें भूषण आहे, तितकें ती अगोदरच चांगली असतां करण्यांत मुळींच नाहीं. यास्तव आमच्या भाषेच्या सध्यांच्या वाईट मानलेल्या स्थितींतही जे ग्रंथकार परिश्रम करून मनोरम ग्रंथ रचतील त्यांची वाहवा आलीकडील मोठे नामांकित म्हणून मोडले जाणारे जे इंग्रेज ग्रंथकार त्यांच्याहूनही अधिक होईल हें उघडच आहे !

विद्वत्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं संति शिल्पिनः ।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥[1]

(१) काव्यविवेचनशास्त्र ; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव. (२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरणें (५) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणें . (६) अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७)—

१. काव्यविवेचनविषयक ग्रंथ इंग्रेजी भाषेप्रमाणें संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व ही ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केलेलें त्या भाषेंत कोठें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतांत मुळींच कोठें कांहींच लिहिलेलें नाहीं असा म्हणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्य ग्रंथातून, तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रगट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचें भाषावैभव मुख्य कविताच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्क दशेस येऊन पोंचलेली दृष्टीस पडते, त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागीं दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलही नाहीं;—तसा तो नसता म्हणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती ! असो; तरी या विषयाचें विवेचन अलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—म्हणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशां-

---

१ " सोन्याचीं कमलें कारागिरांच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रम्हदेवाचीच ! "

तही झालें नसेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचनशास्त्राचा आलीकडे मुळींच लय झाला आहे असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हें त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगीं मोठमोठ्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारचीं सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येतें. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांसही अगदींच समजत नाहींत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आम्हांस न शिकवते तर तो आम्हांस कधींही समजता ना यांतही अगदीं संशय नाहीं ! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यांस करून घेणें असेल त्यानें या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केलें असतां काव्यांचे मर्म जाणण्याची त्याच्या अंगीं उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचें एक मोठें साधन त्यानें अक्षयीं आपलेंसें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयीं सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाहीं. यांत येवढ्याच गोष्टीचा विचार करणें आहे कीं, कवित्व आणि विद्वत्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं;—म्हणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि असला कीं तो विद्वान् असावयाचाच असा कांहीं नित्यसंबंध आहे किंवा काय ? याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरतां अद्याप कोठें कांहींही लिहिलेलें आढळत नाहीं; यास्तव हा विषय त्यांस अगदीं नवा व त्यामुळें विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं येथें लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता म्हणजे काय याविषयीं विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनही फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयीं कधींही नीट विचार

केला नसल्यामुळें, व हा विचार करण्याची योग्यताही बहुतेकांस नसल्यामुळें, कवितेविषयीं त्यांच्या निरनिराळ्या समजुती असतात. जे अगदींच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते कीं छंदोबद्ध पदरचना म्हणजे पद्य, हीच कविता. मग त्या पद्यांत कांहीं का असेना ! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, अलीकडे मुलांकरतां केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मतें कवितेच्या वर्गांतच मोडतात. उद्यां बाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासही 'रघुवंशा-'बरोबर व शेक्सपियर कवींच्या नाटकांबरोबर ते काव्याच्या वर्गांत सामील करतील ! सारांश ते कवितेचें स्वरूप तिच्या नेहमींच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यानें तिचा वेष घेतला, तर दोहों ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्यामते ज्या पद्यांत यमकांची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अंगावरच्या डाग-दागिन्यावर लेखण्यासारखी होय. या लोकांच्या मतें अर्थातच मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला नाहीं व पुढें होणार नाहीं ! पण यांस येवढें समजत नाहीं कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धी व कवित्व हीं एक नव्हत. अष्टावधानी, अठरा अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिवान् असतोच असा नेम नाहीं; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला कीं, तो मोठा शूर असून सैनाधिपत्यास नेहेमीं योग्य असेलच असाही नेम सांगतां येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं यमकें, चमत्कारिक प्रास, हीं साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शक होय असें म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल

यांत संशय नाहीं; पण तो चमत्कार वरच्या दोघां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच. त्यांपासून खरा उपयोग फार थोडा आहे. म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच ! याहूनही वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गात सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचें मुग्धविलास अगदींच कळत नाहींत ! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोट्यांत घटून पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत नेहमीं झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मल्लांचें उग्ररूप पाहतांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो ! अशा दांडगाईची तीस संवय कधीं नसल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते ! मग पुढची गोष्ट कशाला हावी ? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार; म्हणजे कोट्यांवर कोट्या लढवून जसें त्यांचें पीठन्‌पीठ करून सोडायाचें तशीच कवितेचीही दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नानातऱ्हेचे चित्र विचित्र अर्थ बसवायाचे, शृंगाराचा वैराग्यपर, वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवीच्या स्वप्नींहि आली नसेल अशी त्याच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडायाची. शंकराचार्यांच्या नांवावर ‘ आनंदलहरी ’ व ‘ अमरुशतक ’ म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्यें संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे. पण आमच्या पंडितांस शब्दांचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधींही सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें ‘ शाकुंतल ’ नाटकांतील आरंभींच्या श्लोकाशीं केला आहे असेंही ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठें भाग्यच मोजलें पाहिजे ! कां कीं न जाणों, त्याचें तें

सगळें नाटकाचें नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थानेंही बांधलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनीं त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर येवढें नाटक रचूनही त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आपल्या महाकवीच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्याचें आणखीही एक आलीकडचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पाहतां येईल. आमचे मराठीचे वैय्याकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग यांनीं 'केकावली' वर सुमारें आठ दहा वर्षांपूर्वीं एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वांस माहीत असेलच. त्यांत त्यांनीं बुद्ध्या आडरानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वीं पुष्कळ चर्चा झाली आहे; व तींत येवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाही झाली हेंही येथें लिहिणें आम्हांस बाजवी वाटतें. असो; त्या टीकेच्या संबंधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेंच कीं, तींत पहिल्या केकेवर व्याख्यान देतांना दादोबांनीं वरील अप्रयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्यान देऊन तिचा अर्थ वेदांतपर लावला आहे ! असो; तेव्हां श्लेष म्हणजे कवितेचा जीवप्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष, आणि चार वर्षांच्या पोराच्या बोलण्यांतही निरनिराळे अर्थ काढितां येतील, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनही वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा. यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असले कीं झाली उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्या-

सारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचें एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे. याप्रमाणें निरनिराळे लोकांचीं कवित्वाविषयीं भिन्न भिन्न मतें सांगितलीं. पण येवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविषयींच आग्रह नसतो. त्यांचा अभिप्राय नेहमीं चारचौघां विद्वानांसारखा पडायाचा,—म्हणजे ते जें म्हणतील त्याचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत ! ते स्वतः म्हणून कधीं विचार करायाचे नाहींत. ढालीसारखी पागोटीं जाऊन चंबूंचा प्रघात पडला, गजरेदार आंगरखे जाऊन पोंकळ आंगरख्यांची चाल पडली, हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याचप्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टीविषयीं मतें वरचेवर फिरत असतात. तीं अशीं बेमूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला; तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची ! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष्य नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्याच्या तोंडावर जसे रुचिभेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याही तोंडावर ते उठवितील,—म्हणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याही पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एखादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून त्याचा स्वाद वाखाणतील ! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत; व यामुळें काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

४. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठीण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील ' रसात्मकं काव्यम् ' म्हणजे ' रसयुक्त तें काव्य ' हें लक्षण सध्यांच्या पक्षीं आपणास पुरे आहे. हें

लक्षण ध्यानांत धरलें असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील, म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य हावींच असा कांहीं नेम नाहीं हें तेव्हांच लक्ष्यांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्यें आपल्या मराठींतही नाहींतशीं नाहींत. हीं उदाहरणें पहाः—

''कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगातीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय! किंवा हे डोंगर सोन्याचेंच आहेत काय! अशा कल्पनाच करीत ते सुख घेत बसले असतां तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, ते त्या बापलेकांच्या कानीं पडून ते तिकडे पाहूं लागले.'' बाळामित्र—कांटेझाड.

ऋतूचें वर्णन. '' बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता, आणि म्हणतो 'अहाहा! असा सदां हिंवाळाच असता तर बरें होतें! याचें सुख काय सांगू! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट! लोंकरी वस्त्रें काय सुख देतात! पोटांत, भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती!' तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास म्हणाला, 'बरें तर म्हणतोस असेंच स्मरणवहींत लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वाहत आहे; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत. बागांमध्यें

कारंजीं उडविताहेत; त्यांचे तुषार आंगास लागून अत्यंत सुखी करताहेत; तसेंच पिकलेलीं फळें, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादिक जिव्हेस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा म्हणतो, ' अहाहा ! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें.' गोविंदशेट म्हणाला, ' मुला, म्हणतोस असेंच स्मरणवहीवर लिहून ठेव. ' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्यासमयीं जिकडे तिकडे हिरवींचार गवतें व नानाप्रकारचीं झाडें उगवलीं आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यातुन कागदांचीं तारवें करून मुलें पोंहवितात; डोईवर छत्र्या, सखलादीच्या टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बाळा म्हणाला, ' बाबा काय चमत्कार हा ! हा पावसाळा सदां असाच असता तर बरें होतें ! ' बाप म्हणाला, ' मुला, हें त्या वहींत लिहून ठेव ! ' बाळानें तसें केलें.

किस्ता—तीन काळ.

अशीं काव्यें या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हें सगळें पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मुळचें एका फ्रेंच बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हे भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे कीं, तें परभाषेंतलें असेलशी शंकासुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें. व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें ! असो; या प्रसंगीं आमच्या भाषेच्या हितचिंतकास हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहवत नाहीं ! "

असेच उतारे ' इसापनीति ', आरबी भाषेतील गोष्टी ' ' मुक्तमाला, ' ' थोरले माधवराव, ' ' जयपाळ, ' अशा ग्रंथांतूनही आणखी हावे तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित असमंजसपणाने हंसू येईल, पण त्यांनी पक्कें समजावें कीं, असें जोंपर्यंत होईल, व त्यांत त्यांस अंतःकरणास लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे ! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांसही वरील गोष्टीचा मोठाच चमत्कार वाटेल ! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतींत वाचीत आहो, किंवा हें लिहिणारानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतींत लिहिलें असावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील ! पण दोघांपैकीं भ्रांतींत कोणीच नाहीं हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथें घेतोंः—

" तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम ॥
अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नंच सज्जनानां मनो यथा ॥
इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥ "

बालकांड—सर्ग २.

हें आद्यकविचें काव्य कोणास ' रमणीय ' वाटत नाहीं ? व कोणाचें चित्त ' प्रसन्न ' व ' सौम्य ' करीत नाहीं ? वास्तविक पाहतां यांत येवढें काय आहे बरें ? गांवढळ कुणब्यांसही ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्यें येवढीं रमणीय झालीं आहेत ! तीं समजण्यास यत्किंचितही श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भासतात त्याच येथें कवीनें अगदीं

साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे म्हणण्यापेक्षां आला आहे हेंच म्हणणें बरोबर आहे. कां कीं, तो इतका सहज आला आहे,—व म्हणूनच त्या ठिकाणीं इतका शोभतो—कीं, तो आणण्यास कवीस यत्किंचित्‌ही प्रयत्न पडला नसावा. असो; एकंदरींत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे! ज्यानें आजपर्यंत कोट्यावधि मनुष्यांचें रंजन करून जें त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तब जसें काय काळास दाखवीत आहे, त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार!

याचप्रमाणें पुढें क्रौंच पक्ष्याचा वृत्तांत लिहिला आहे तोही किती हृदयंगम आहे! तो वाचूनही ज्याची वृत्ति पहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहील त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाहीं,—एक त्या निषादाची (कोळ्याची) च साजेल!

तेव्हां एकंदर सांगयाचें काय कीं, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यही, यांपैकीं कोणाचीमुद्धां बिलकूल गरज नाहीं! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ती प्रसन्न होऊन तो तो रस अंतःकरणांत सहज ठिंबून जातो त्यास काव्य म्हणावें. पण हें जर होत नाहीं, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ!

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल कीं कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हें; तें ईश्वराचेंच देणें होय, यास्तव सौंदर्य, सुस्वर इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बळेंच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नास जितपत यश येतें, तितपत अशा दांडगाईनें कवि होऊं पाहणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; म्हणजे नुस्या छानछुकींत व सुरेखपणांत जितकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या कवित्वांत! आणि ज्यांप्रमाणें छानछूक ही बहुधा इषे त्यास प्रयत्नांनीं साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणें

कवितेचा बाह्यवेष म्हणजे मृदुरचना इत्यादिही सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधीक कोणास कमी, असें साधेल खरें;पण तें फार फार उत्कृष्ठ साधलें तरी त्यच्या रसिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाहीं; कीं जशी अगदीं साध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल ! उदाहरणः—

" वर्षावावीण सागर जैसा जळें निर्भर ।
तैसाचि निरुपचार संतोषी जो ॥
व्यापक आणि उदास जैसें कां आकाश ।
तैसें जयाचें मानस सर्वत्र गा ॥
संसारव्यथे फिटला जो नैराश्यें निवटला ।
व्याधाहातोनि सुटला विहंग जैसा ॥
घरींचियां उजेड करावा परांकियां अंधार पाडावा ।
हें नेणांचि गा पाडवा दीप जैसा ॥
जो खांडावया घाव घाली कां लावणी जेणें केली ।
दोघां एकचि सावली दे वृक्ष जैसा ॥
जो निंदेतें नेघे स्तुतीनें न श्लाघे ।
आकाशा न लागे लेप जैसा " ॥

ज्ञानेश्वरी.

हें भगवद्भक्तांचे वर्णन केवढें उदात्त आहे ! व यांत छंद, पद-रचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळें तर हें फारच शोभतें. अशा ठिकाणीं संस्कृतांतलें शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोठाले छंद, किंवा मराठींतली साकी, दिंडी इत्यादि मंजूळ वृत्तें अगदींच कामास पडतीं ना ! दुसरें:—

"कांरे नाटविसी कृपाळु देवासी । पोशीतो जगासी एकलाची ॥
फुटे तरूवर उष्णकाळमासीं । जीवन तयासीं कोण घाली ॥
बाळा दुग्ध कोणीं केलेंसें उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सवें दोन्हीं ॥
तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें " ॥

" ऐसे संत झाले कळीं । तोंडीं तमाखुची नळी ।
स्नान संध्या बुडवीली । पुढें भांग ओढवली ॥
भांगभुर्का हें साधन । पचनी पडे मद्यपान ॥
तुका म्हणे अवघें ढोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥ "

" आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटां झाली धणी ॥
अंतरीं पापाच्या कोडी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥
जे बोडिलें तें निघालें । सांग काय पालटलें ॥
पाप गेल्याची खुण । नाहीं पालटले अवगुण ॥
भक्ति भावें वीण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥ "

" अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्मा अनुभवीं चोखळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥
परस्त्रीचे ठायीं जो कां नपुंसक । त्याचे अंगा राख असो नसो ॥
परद्रव्या अंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥
आणखी एक:—

(वनाचें वर्णन)

देखे प्रचंड महागिरी विशाळ पर्वताचिया दरी ।
जळें तुंबलीं सरितासरीं समुद्रतुल्य अगाध ॥
नाना वृक्षांची अचाट डांगें लागलीं घनदाट ।
माजीं निर्झरोदकाचे पाट सैरावैरा धांवती ॥
माथां उचलूनी दिनकर छायें रक्षिला अंधकार ।
माजीं श्वापदगणांचे भार सुखावले सुखवस्ती ॥

(नदीचें वर्णन)

नदी मालिनी पवित्रजीवनीं वाहे जैशी देवतटिनी ।
तरंगालिंगें सुफेनसुमनीं सुपूजितें शोभतीं ॥

(पुढील वृत्तांत)

मन गर्जूनि नराधीशें म्हणितलें आश्रमीं कोण असे ।
हें परिसोनि इंदिरावेशें लावण्यकलिका प्रगटली ॥

कनकलांछना गौरांगी की चंद्रकलिका तनुधारिणी ।
सुवर्णकेतकीगर्भाषी सुवर्णवाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६. येवढे उतारे पुरेत. यावरून त्यांच्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच की, इतर कोणत्याही गोष्टीचें साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्व्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीसही सांगतां येणार नाहीं ! व म्हणूनच या शक्तीस कवी व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा म्हणतात ! सामान्य मनुष्याची अक्कल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगापर्यंत मात्र पोंचेल; व म्हणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोठालीं वृत्तें, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत सहाय्य घेतल्याखेरीज त्याचें कधींही चालणार नाहीं. पण वरील उतारे पहा बरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रही लागलें नाहीं. छंद, ओवी व अभंग —ज्यांत इतर छंदाप्रमाणें मोठेसें माधुर्य आहे असें नाहीं ; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळें गद्यांत व जींत फारसा फेर नाहीं; शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक येवढाच; आणि अर्थालंकारही मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेंही नाहीं. बरें अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय ? कांहीं नाहीं; ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहमींच्या माहीत असतात त्याच प्रायः तींत असतात ! पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या की पुरे; जादूगिराच्या कांडीनें त्याच पदार्थास जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेहमींच्या गोष्टींसही कांहीं अपूर्व शोभा येते ! पूर्वींची पद्यें कितीही उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एक दोनदां

वाचतांच कंटाळा येऊन जातो; पण अशाचें साधें सौंदर्य शेंकडोंदा वाचल्यानेंही कमी न भासतां वाचकांस

'प्रतिक्षण नवीच दे रुचि——'.

७. असो; याप्रमाणें स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरुन आमच्या वाचकांच्या मनांत बरेंच आलें असेल असें वाटतें. येथवर हातीं घेतलेल्या विषयाचा भाग —म्हणजे कवित्व म्हणजे काय याविषयीं बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यासारखा नव्हे, म्हणून सध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा ।
भवेदद्य श्वोवा किमिह बहुना पापिनि कलौ
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥[1]

भवभूति.

(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्व अनुकूल होय हा लोकभ्रम. (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशीं अत्यंत विरोध; कवीचें मन आणि तत्वज्ञाचें मन: उदाहरण—चंद्र (४) कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास (५) कवित्वास आवश्यक गुण. (६) 'कवि' शब्दाची व्याख्या. (७) कवीचा मुख्य गुण—सहृदयता—(८) स्वभाव वर्णन (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाचीं कारणें (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोंचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत ? (१३) एकंदर सिद्धांत.

---

१ "ओढून ताणून शब्दाची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यास प्रसन्न आहे अशा महाकवीशीं जर स्पर्धा करूं लागला; तर आज उद्यां मडकीं घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रम्हदेवाचाही कलह लागेल ! कोणीं सांगावें !"

१. मागें अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—म्हणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्याचें—निरूपण करितों.

२. या विषयाच्या संबंधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ ' शहाणा ' असाही पुढें होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असें जर कोणी विचारील तर तेंही सांगणें कठीण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता कीं, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय रहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरींचा म्हणून मुळींच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थात्च या दुसऱ्या वर्गांतलेच असत. पण गुरुच्या घरीं बारा किंवा याहूनही अधिक वर्षें राहून त्यांनीं नुसतीं काव्येंच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत—कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकही होत, त्यांतही त्यांस पारंगत व्हावें लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला कीं तो विद्वान् असायाचाच असें लोकांच्या नहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास केला—म्हणजे विद्वान् कवि असतात असें म्हटलें—तर नेहमीं चालेलच असें नाहीं; या गोष्टीचा त्यांनीं नीट विचार केला नाहीं! असो; पुढें पुढें तर म्हणजे माघ, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाही संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां अलीकडे

तर ' रंडागतानि काव्यानि ' येथपर्यंत येऊन मजल ठेपली! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी विद्येचा. ही विद्याही मागील संस्कृत विद्येप्रमाणेंच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे. किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय, असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसें काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधिष्ठान इंग्रजी विद्वत्ता होय, असा या अप्रबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो! त्याच्या मतें ही नवी विद्वत्ता म्हणजे कांहीं मोठी अजब चीज होय! ही जवळ असली कीं, त्या मनुष्यानें सभाप्रसंगीं उभें राहून बृहस्पतीप्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावें, कालिदासाप्रमाणें जगास चिरकाल मोहणारी कविता करावी, शाक्य मुनीप्रमाणें मानसिक व्यापारांची उत्पत्ति काढावी, इत्यादि अनंत परस्पर विरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असे हे समजतात फार तर काय, पण चार पांच वर्षे विद्यालयांत घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत, किंबहुना युद्धकलादिकांतही निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, किंवा उत्कृष्ट पाकसिद्धि करायाची असली, तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ घेईल! सारांश,

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः॥

" सर्व गुण एके ठिकाणीं ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत

१ शास्त्रीय कोट्यांत घरून त्यांखेरीज दुसरें ज्यास कांहीं रुचेनासेंच झालें असे आपल्या दशांतील जुने पंडित वरील वाक्यानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पहातात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते!

नाहीं,तर याच्या उलट दिसते; " असें सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी जें कालिदासास वाटलें, व अगदीं आलीकडे पर्यंत लोकांस वाटत असे, तें सध्यांच्या काळी एकाएकीं खोटें ठरत चाललें की काय कोण जाणे, असें एखाद्यास वाटेल ! मागील काळीं होमर, थुसिडिडीस्, आरिस्टॉटल्, असें नामांकित पुरुष निपजावयास फार दीर्घकाळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासानें वास करी; पण इंग्रजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तों सगळेंच मान एकदम फिरले ! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन अलीकडे जसे अद्भुत चमत्कार चोहोंकडे दृष्टीस पडतात, त्याहीपेक्षां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणाचा सहज समावेश व्हावा असें झालें आहे. असो; ईश्वरकृपेकरून येवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो म्हणजे झालें !

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आम्ही जाणतो. तरी त्या सर्वांचें निराकरण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासही उचित नाहीं असें समजून त्यासंबंधें येथें कांहीं लिहीत नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेची अगदीं गरज नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणं हें कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं. हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें तर कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाहीं !

---

१ हा कालिदासाचा काळ अगदीं निश्चित म्हणून आम्हीं येथें लिहिलें नाहीं. पण ज्याअर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणीं पक्केपणीं केली नाहीं, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादास अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

३. हें वाचून आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस मोठें आश्चर्य वाटेल; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आम्हीं हें लिहिलें आहे असेंही कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतें:--

" नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चंद्रिकाचंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः—क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।
यैः कांताकुचमंडले कररुहाः सानंदमारोपिता—
स्तैः किं मत्तकरींद्रकुंभशिखरे नारोपणीयाः शराः " ॥

प्रसन्नराघव नाटक.

" नट—हा कवि तर्कशास्त्रांतही मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असावीं त्याप्रमाणें त्याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो !

" सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार ! अरे, ज्याची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तींतूनच तर्कशास्त्राची तीक्ष्ण वचनेंही निघालीं असतां कोणती हानि झाली ?—ज्यांनीं कांताकुचमंडलीं आनंदेंकरून नखें रोंवलीं, त्यांसच मनोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरही बाण हाणण्यास कांहीं कठीण आहे काय ?

याप्रमाणें सुमारें सात आठशें वर्षांपूर्वींच जयदेवासही ' कवितेचा व तार्किकत्वाचा ' विरोध भासला. तेव्हां हें मत आम्हीं बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं, अशी आमच्या सूज्ञ वाचकांची खचित खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो

अंमळ बारकाईनें विचार करील त्यास खचित कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात, व ते अर्थात्च बहुधा भासमय असतात. तत्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक रूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनवण्याचें असतें. तत्वज्ञाचें रसायनवेत्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचें असतें. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक उदाहरण येथें घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती यथाः—ग्रीक व रोमन लोकांनीं चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ती वनांत पशूंमागें धांवते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो म्हणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न; तो उगवतांच कुमुदिनी (जणों काय हर्षानें) विकसतात म्हणून त्यांचा पति; रात्रींच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात म्हणून रात्रीचा नवरा; त्याच्या बिंबावर हरणाची आकृति दिसते म्हणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जसें काय आनंदाचें) भरतें येतें, म्हणून (दुसऱ्या कल्पनेने) त्याचा मित्र, याचप्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य, इत्यादि संबंधही त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रांस व शरीरास सुखद होत म्हणून शीतकर, चंद्रकांतास द्रवविणारा, इत्यादि कल्पनाही त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पहा ! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून तो समुद्रोत्थ रत्न

नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास ही आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांची फलें होत; हरण दिसतें ती चंद्रावरील पर्वतांची छाया; राहु म्हणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटीं, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवही त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो ! !—झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्भिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो ! वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचार शक्तीस कडक उन्हाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीही मोठी सरस व समर्पक होय. एक तर चांदणें शांत रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें खरें, पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तसेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरही त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होता उलटी क्षुब्धच होते. हें एक सादृश्य. दुसरें सादृश्य हें कीं, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पना शक्तीस आवकाश सांपडून अवास्तव भासांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपादानावरून दुसरी अशीही गोष्ट आमच्या सूज्ञ वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल कीं, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पना विकासाच्या पुढली मनाची दशा होय—म्हणजे आरंभीं कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या

गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणीं मुलांस खुळखुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्यावेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भुताखेताच्या, राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, काळोखांत जाण्यास तीं भितात, याचें तरी कारण हेंच,—कीं त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधा निद्रिस्त असते. पण पुढें जसजसें त्यांस कळूं लागतें, तसतसा हा गोष्टीवेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासार विचार म्हणजे तथ्य कशांत आहे कशांत नाहीं वगैरे विवेचन तीं करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं, लहानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे; पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्यामुळें हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव येतो; म्हणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांस जसा आढळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतही आढळतो. पहा, सर्व लोकांत अगदी पहिले ग्रंथ[1] म्हटले म्हणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेंही अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी उद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधींही असत नाहीं. विद्वत्ता म्हणजे सर्व गुणांचें निधान असें मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि, व्यास, यांसारखे पुढें कवी झाले नाहींत या गोष्टीचें

१. हा शब्द येथें 'पुस्तक' या अर्थी योजला नाहीं; तर त्याचा मुळचा अर्थ–'जुळलेला मजकूर' हाच येथें घ्यावयाचा. वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाहीं, या भानगडींत पडण्याची येथें जरूर नाहीं.

मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असें होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा राहणार नाहीं. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्यावेळीं निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचन शक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेलें; आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतरालांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे, मनोवृत्तींचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे गोष्टींच्या शोधाकडे अलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पहिला काळ वसंतमासाप्रमाणें पालवीचा, मोहोराचा व फुलांचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासाप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व म्हणजे एके ठिकाणीं असणें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे !

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां 'सुधारणा कवितेस प्रतिकूळ होय,' 'तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते' वगैरे सकृद्दर्शनीं विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांस नीट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवीचें लक्षण काय, त्यांच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्यें करून पाहिजेत, कोणते गौणत्वें करून हवेत, याविषयीं विचार करूं. तेणेंकरून प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. 'कवि' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर 'गाणारा' (कु—धातु, अर्थ गायन करणें) असा आहे. हा अलीकडच्या काळीं अर्थातच नेहमीं लागू पडेल असें नाहीं; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीन काळीं सर्व देशांत, व अजूनही तशी स्थिति जेथें असेल तेथें, कवि हेच

गाणारे व वाजवणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजांपाशीं स्तुतिपाठक असत, त्यांस नाटकाच्या परिभाषेंत 'वैतालिक' म्हणत, आणि एरवी 'बंदिजन' ही म्हणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांस याच कारणास्तव 'कवि' 'काव्य' हीं नांवें होतीं. ग्रीक लोकांत 'ऱ्हापसोडिस्टस्' (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत; त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींचीं काव्यें गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावीं हा असे. हे काव्यपटक कोणी कोणी स्वतःही काव्यें रचीत. असो; याप्रमाणें लेखनकला त्या वेळीं नसतांही आपल्या वेदांप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेंही लांब जाण्याची गरज नाहीं. हा प्रकार मध्यांही इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदांवर शाईर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्या वेळीं त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनही पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुडूं न देणें हे देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल, आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरही लहान उपकार होईलसें नाहीं. असो; तेव्हां या रीतीनें 'कवि' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली. इंग्रेजी भाषेंत एतदर्थ वाचक जो शब्द आहे[१] त्याचा अर्थ 'करणारा' असा होतो. यास्तव कवी म्हणजे कल्पनासृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेंतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण येवढा खोल अर्थ तेव्हांच्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तर आपल्या 'कवि' शब्दाप्रमा-

---

१ Poet—poeo 'I make.'

णेंच ‘ करणारा ’ म्हणज ‘ पद्यें जुळणारा ’ इतकाच अर्थ त्यावेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मतें अधिक सयुक्तिक होय. असो; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

७. कवीच्या अंगीं मुख्य गुण सहृदयता पाहिजे:—म्हणजे हृदयाच्या शृंगारवीरकरुणादि ज्या नानाविध वृत्ती त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरनिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन क्षुब्ध होऊन जातें. आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होते. याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवीचा क्रौंचवधनिमित्तक करुणोद्गार हे होय हें आमच्या वाचकांस मागील निबंधावरून आठवेलच! तसेंच मराठी कवितेंत पहातां असे उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेच अभंग होत हेंही सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळें कोणत्याही प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत, त्यांत तो तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो; व म्हणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोन अडीचशें वर्षे येवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहील तोंपर्यंत आपल्या नावांप्रमाणें ते खरोखरच ‘ अभंग ’ राहणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ती पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असायास पाहिजे; म्हणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हे ज्याच्या ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीही प्रचंड असली तरी ती त्यास या

१ वर्ड्स्वर्थ नामक इंग्रजी कवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहे:— “Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings.”

ठिकाणीं अगदीं कामास पडायाची नाहीं. अशाविषयींचीं उदाहरणें आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशीं मुळींच नाहीं म्हटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत सिसरो म्हणून एक महान्वक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांसही बहुधा विदित असेलच. हा सिसरो सास्थानिक कामांतही मोठा हुशार असून शिवाय महाविद्वान्‌ही होता; याने क्याटिलैन्‌च्या बंडाचा मोड करून रोम शहर बचावलें, व एकंदर राज्यही त्यानें त्या संकटसमयीं वांचविलें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तसेंच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडों मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्याचा विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो, पण सांगायाचें काय कीं हा एवढा नामांकित विद्वान व शिवाय वक्ता असतांही याची कविता इतकी भिकार आहे कीं तिला ते नांव सुद्धां शोभत नाहीं! त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण बाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे! हें उदाहरण मोठें म्हणून आम्हीं येथें एकच घेतलें; दुसरींही अशीं पुष्कळ आहेत, पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. आतां दुसऱ्या प्रकारचीं कांहीं थोडीं सांगतों. जॉन्सन्, पोप, ड्रायडन्, हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिघेही आपआपल्या काळीं बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाहीं; कोणी कोणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां म्हणावयास भीत नाहींत! बरें तर. हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं—किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं—झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनही चमत्का-

राची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते. ती ही कीं, समय-विशेषेंकरून खऱ्या कवीचें सुद्धां कवित्व कमज्यास्त होतें—म्हणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं कांहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिल्टन् कवानें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, माझी प्रतिभा वर्षाच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्ज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोपविषयीं जॉन्सन यानें असें लिहिले आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेंच बायरन यानेंही पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाहीं इत केंच नव्हे, तर पुढली कविता पाहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय खरें स्पष्ट दिसतें? अर्थात हेंच कीं, कवित्वाचें तत्त्व सहृदयता हें होय. ही ग्रंथांत जशी कमज्यास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथांस काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय; पण ती आपले ठायीं असतांही नेहमीं आटोक्यांत राहणारी नव्हे!

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष म्हणून हाच कीं, कवीच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत असते. ही येवढी मुद्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वांस अगदीं उघड होईल. पहा कीं, ही सहृदयता म्हणजे अंतःकरणाचा कोमळपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतही फार असतो. म्हणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो, आणि राष्ट्राच्याही आद्यावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्य वृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं

लागून शेवटीं बहुधा अगदींच नाहींशा होतात; व त्या त्याप्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मुळच्या माध्या काळांत झालेल्या कवीस दुसरी सोयही ही होती कीं, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशीं त्यांचा नेहमीं परिचय असे; आतांप्रमाणें दोहोंवर त्याकाळीं कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थात्च पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळें स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यासारखें साधलें नाहीं. असें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाव-वर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कले-प्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेंच काम होऊन बसली. पहिले कवी स्वानुभूत गोष्टींचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काव्यें रच-ण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा एक धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवींस नकोसाच झाला, कवितेस सहृदयत्वा-पेक्षां बुद्धीची व मेहेनतीचीच विशेष गरज लागूं लागली. म्हणज आर्षीच्या कवितेचें जें साधें अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्तें, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थाटमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कधीं यावजन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ती किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींही साक्षात् अनुभवास आले नाहींत, किंबहुना येण्याची योग्यताही नाहीं, यांवरही या पुढील कवींनी धाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो, पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय कीं, जे सृष्टीतील पदार्थ सहज पाहण्यासारखें असतात त्यांचेंही वर्णन त्यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या 'इलियड' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप कवीनें इंग्रजींत भाषांतर केलें. त्यांतील

आठव्या सर्गाच्या शेवटीं चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे. तें इंग्रजींत इतकें नकललें आहे कीं, मेकॉलेच्या मतें, ' त्यांत जितक्या चुका आहेत तितक्या साऱ्या ' इलियडां ' त सांपडावयाच्या नाहींत ! तसेंच ड्रायडन यानें एका नाटकांत एके प्रसंगीं रात्रीचें वर्णन केलें आहे. त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याही कवीस साधलें नाहीं असें जॉनसन् सारख्या महारसिकांचेंही मत होतें. पण तेंच आतां ' अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य ' असें ठरलें आहे. पुढील संस्कृत कवींचीं वर्णनेंही जीं इतकीं नीरस उतरलीं आहेत त्याचें तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविसंकेत एकदांचे कायम असून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावांकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनीं त्यांच्या कृती भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टीचें अवलोकन म्हणजे काय हें या बिचाऱ्यांच्या कधीं स्वप्नींही आलें नसेल ! जुन्या कवींनीं केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपलीं वर्णनें बनवायाचीं, मग तीं कशीं चांगलीं उतरावीं ? अगोदर मोठमोठ्या कवींनीं केलेलीं वर्णनेंही हुबेहुब उतरत नाहींत,—म्हणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधींही भरत नाहीं. मग त्या वर्णनावरूनच जीं प्रतिवर्णनें उतरावयाचीं त्याच्यांत तथ्य व रस कितपत राहील ! अर्थात् छायेच्या प्रतिच्छायेंत व मूळच्या रूपांत

---

१ तें वर्णन येणें प्रमाणें:—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O' er heaven's clear azure spreads her sacred light.
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o' ercasts the solemn scene,

(पुढें चालू)

जितपत अंतर तितपतच्च या दोहोंत ! अशा प्रतिकवींचीं वर्णनें म्हणजे जन्मांधानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, किंवा एका विशेष तऱ्हेच्या मनुष्यानें शृंगार वर्णावा त्याप्रमाणेंच सर्वथा हास्यास्पद होत !

९. तेव्हां जुन्या कवींचीं काव्यें येवढीं उत्कृष्ट उतरण्याचीं हीं कारणें होत. एक तर त्या काळीं कल्पनेचें प्राबल्य असल्यामुळें ते त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिमसंस्काररहित शुद्ध मनावर ' रंगः शुक्लपटे यथा ' (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें

(मागील पृष्ठावरून)

Around her throne the vivid planets roll,
And stars unnumbered glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head;
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies;
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

२ तें हें:—

All things are hushed as Nature's self lay dead:
The mountains seem to nod their drowsy head.
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

Indian Emperor

(These lines are vague, bombastic and senseless:
WORDSWORTH.)

१ छायेच्या प्रतिच्छायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे;—तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो

त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंही कारण अर्थात् हें कीं त्या कवींच्या मनोवृत्ती व हृदयवृत्ती केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीतच असेल कीं, ते जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तींसही लागतो. ज्या वृत्ती हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचें वाग्द्वारा वर्णनही अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल ? ज्यानें वियोगदुःख कधीं अनुभाविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषआरामांत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतलीं गार झुळूक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणीं सांगेल ! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्याने हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळा-मुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगा-यमुनासारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें, म्हणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना बांधणें होय ! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टींचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—म्हणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें

(मागील पृष्ठावरून)
अंधक प्रकाश दिसतो तो होय सुर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तन पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो —हा दृष्टांत मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगीं पडेल.

काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंही नाहीं. दुसरें असें कीं, अगदीं सुमारखट बुद्धीच्या मनुष्यासही हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील गुणांचें तसें नव्हे. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेंच अंगीं वसले पाहिजेत व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभींच्या मोटमोठ्या कवींची वाक्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सापडणार नाहींत. 'रामायणा'चा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप् आहे, व शब्दांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष्य अगदींच दिलेलें आढळत नाहीं. 'महाभारतां'तही तोच प्रकार. त्यांत मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हावे तितके आहेत. तिसरें प्रसिद्ध पुराण जें 'भागवत' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम स्थान होऊन बसलेला जो शेक्सपीयर,—कीं जो इंग्लंडचाच कवि नव्हे, तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय, असें युरोपांतील पंडित म्हणतात—त्याचे ग्रंथही याच सदराखालीं मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास म्हणजे आपल्या अजरामर कृतींत थारा दिला नाहीं असें प्रायः आढळणार नाहीं!—एकवचनी क्रियापद बहुवचनांत कर्त्याशीं जोडलें तर आहे, बोहेमिया देशास बेट मानून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; ट्रोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून

१ या म्हणण्याचा अर्थ असा कीं असे पुरुष फारच विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिक गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्व वाढण्याचें कारण नाहीं; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजायाचें.

शेंकडों वर्षें पुढें झालेल्या आरिस्टॉटलचें एके प्रसंगीं वचन तर ह्मणविलें आहे;– याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाची थोडीशीच लीला वर्णन केली[1]! बरें, माधुर्य, मार्दव प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर या संबंधेंही शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलसें आम्हांस वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्या काळीं---म्हणजे ड्रायडन्, पोप, जॉनसन् यांच्या वेळीं---तर वरच्या उलट गुण म्हणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यास्तव यास कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवी येवढा लोकप्रिय होऊन गेला आहे तरी दुर्बोध अर्थाची याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळें आहेत हें हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण येवढ्यानेंच झालें नाहीं. आणखीही दोन मोठाले दोष या कविशिरोमणीच्या माथीं मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतोनात होस; आणि, दुसरा दोष अश्लीलत्व. जॉनसन् यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, 'श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कधीं फुकट दवडवत नाहीं[2]'. तसेंच अश्लीलत्व म्हणजे चावटपणा. हा शेक्सपीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनही खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनीं सुद्धां केलेला असतो.त्याचा प्रत्यय आमच्या मराठी

---

१ व्याकरणदोषाचें फार प्रसिद्ध उदाहरण 'जुलियस् सीझर' नाटकांत आहे:—'There is tears for his love.'—प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं जॉनसन् एके ठिकाणीं टिपेंत म्हणतो:—'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography!' (आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत आडकले असतां बहुधा बरेपणीं निभावत नाहींत!')—आरिस्टॉटल् शिकंदर बादशाहाचा गुरु होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेत्त्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणणें म्हणजे भीमानें कालिदासाचा श्लोक म्हणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे!"

2 'Our author can never resist the temptation of a pun.'

वाचकांस घेणें असेल तर त्यांनीं कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं केलेलें 'अथेल्लो 'चें भाषांतर पाहावें. तें पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें अंगावर शहारा आणणाऱ्या डॉक्टर हाल् प्रभृति सोंवळ्या साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं! असो; या वादाच्या संबंधानें एका थोर निष्पक्षपात इंग्रज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितों. शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येंही लिहिलीं आहेत; त्यांस उद्देशून हालम साहेबांनीं म्हटलें आहे कीं, हे ग्रंथ कवीच्या विशाल कीर्तीस कलंकरूप होत. हें यानें लिहिलें नसते तर बरें होतें. असो; पण या सर्वांपेक्षांही अधिक सदोष कविता पहाणें असल्यास आमची मराठी होय. तींतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदांची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको! प्रमाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाही नेम नाहीं. या सर्व कवींत वामनपंडित मोठा विद्वान् होता म्हणून लौकिक आहे; पण या कवीचेंही पांडित्य त्याच्या काव्यांत चांगलेंसें दिसत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पदरचनेविषयींही पंडितांनीं मोठीशी खटपट केलेली कोठेंही नजरेस येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध करायाचें कीं हे पदलालित्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचें सर्वस्व नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांही जगास ज्यांचे ग्रंथ चिरकाल मान्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींचीं वर उदाहरणें

१ हे साहेब दहा पंधरां वर्षांमागे कलकत्त्याकडे विद्यागुरू होते. यांनीं सूबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते ' चे प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संकृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा कडाका उडाविला आहे.—या संबंधे माजी शालापत्रक, पुस्तक १३ अंक ८ वाचकांनीं पहावा

सांगितलीं. त्यावरून पूर्वोक्त गुण केवळ गौण होत हे आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

११. पण ते गौण आहेत म्हणून त्यांची गरज नाहीं असा अर्थ समजावयाचा नाहीं. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाहीं हे खरें, पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्याचें रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रही संदेह नाहीं. याशिवायही काव्याचें सौंदर्य भासणें, किंबहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं ग्रस्त झालेल्या ग्रंथांतही कवित्वाची लकेर उमगणें, हें महारसिकाशिवाय दुसऱ्यांचें सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनास जर रसविणें असेल तर रत्न जसें कोंदणांत बसवावयाचें, तसेंच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. हाच प्रकार व्हर्जिल वगैरे ल्याटिन व कालिदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे व म्हणूनच त्यांचीं काव्यें मोठ्या मार्मिक रसिकांस जशीं रिझवितात तशीच सामान्यजनांसही आज पर्यंत आनंद देत आलीं आहेत.

१२. याप्रमाणें कवीस प्राधान्येंकरून कोणते व गौणत्वेंकरून कोणते गुण अवश्य हावेत याविषयीं बरेंच लांब विवरण झालें. हें यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यांस प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगडा पाडतां येईल तो असा कीं, प्रधान जे गुण आहेत—म्हणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाववर्णन करण्याची शक्ति, ते शेंकडों ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व जो मोठा वादचंचु किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास मुद्धां त्याच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेशमात्रही येणार नाहींत. मोठा विद्वान् झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेत किंवा गायन अथवा वादनकलेंत निपुण झालाच असें होत नाहीं, तशीच गोष्ट कवित्वाची होय. रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर असते, ती शिकवून येणारी नव्हे, व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एखाद्याचेंच ठायीं ईश्वरानें

ठेविली असते; तशाचि कवितेचीही गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाहीं हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंही त्यांस नियमानें शक्य असेलच असेंही म्हणवणार नाहीं. याचें उदाहरण इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जॉनसन् हा कांहीं अंशीं होय व इकडे आलीकडील आपले जुने शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्यसृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशांवरून किंवा वर्णनांवरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंही येणारी नव्हे, त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीची-ही गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जे स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंही आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश कवित्वास किंबहुना रसिकतेसही विद्वत्ता अगदीं कारण नाहीं. उलटी ती मागें सांगितल्याप्रमाणें दोहींस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंही म्हटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झालाच तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगानें कदाचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच. पण तिच्या तत्वापर्यंत तिची गति कदापि पोंचणार नाहीं!

१३. तेव्हां एकंदर सिद्धांत हा. जो जात्या कवि आहे तो कदाचित् विद्वान्ही असेल—जसे कालिदास, जगन्नाथराय, मिल्-टन, बैरन् इत्यादि; किंवा नसेलही—जसे शेक्सपीयर, बर्न्स[1], तुकाराम, इत्यादि पण जितकी जितकी विद्वत्ता अधिक तितकें तितकें कवित्व अधिक ही मात्र मोठी चूक. या पक्षांची कांहीं उदाहरणें मागें सांगितलीं आहेतच.—सिसरो, जॉनसन् आपले

१ हा आशिक्षित कवि स्कॉटलंड देशांत गेल्या शतकांत होऊन गेला. हा अगदीं गरीब असून याचा सारा जन्म शेतकी गेला

जुने जुने शास्त्री. पण हीं फार कां देतां येत नाहींत याचें कारण अंमळ विचार करील त्यांस तेव्हांच उमगेल;—तें विद्वत्तेस सर्व गुणाधिष्ठित मानणाऱ्या भोळ्या भाविकांस मोठें जाचेल यांत संशय नाहीं. तें आम्ही येथ उघड लिहित नाहीं; ते येवढ्यानेंच सुचवितो कीं, असें होणें हें त्या विद्वानांच्या गर्वास किंवा मूर्ख-पणास योग्य शासन झालें; व या योगानें त्यांनीं पुढील लोकांस चांगला शहाणपणाचा मार्ग दाखवून ठेवला !

ग्रंथांवर टीका.

नीरक्षीरविवेके हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत्।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

भामिनीविलास.

(१) ग्रंथसमृद्धि. (२) ग्रंथकारांची स्थिती. (३) ती सुधारण्यास उपाय (४) ग्रंथपरीक्षेचा हल्लींचा प्रकार. (५) त्याचे परिणाम (६) प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार. (७) त्याची हकीगत. (८) टीका करणारास अवश्यक गुण—मुळग्रंथाचे ज्ञान. (९) सत्यप्रीति. (१०) शांत स्वभाव. (११)सहृदयता (१२) टिकेचे सामान्य प्रकार. (१३) खराटीका कर्ता (१४) प्रस्तुत विषयाविषयों लोकांच्या गैरसमजुती. (१५) चांगले टीकाकार निपजल्यापासून उपयोग.

१. गेल्या पाचपंचवीस वर्षांत आमच्या भाषेंत बरीच ग्रंथसमृद्धि होऊन दिवसेंदिवस ती बरीच वाढतही चालली आहे. निदान पांच पंचवीस तरी लहान मोठीं, वाईट चांगली अशी नवीं पुस्तके निघाल्यावांचून वर्ष बहुधा सुनें जात नसेल. ही गोष्ट आम्हांस सर्व प्रकारे अभिनंदनीय वाटत. कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकांत जरी नांव घेण्यासारखी सगळींच नसलीं, किंबहुना मुळींच नसलीं, तरी निदान पक्षीं इतक्या ग्रंथकारांनीं आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाहीं व इतक्या छापखान्यांस काम मिळालें येवढें तरी निदान म्हणतां येईल ! पण ही कल्पना म्हणजे अगदीं कडेलोटची. इतक्या थरास ग्रंथ पोचणें हें बहुधा मुळींच संभवत

---

१ " हे हंसा ! पाणी आणि दुध वेगळे वेगळें करण्याचा जर तूंही आळस केलास, तर या जगीं हें तुझें कुलव्रत दुसरा कोण चालवील ! "

नाहीं. कारण एक तर ग्रंथ छापणें हें कोणी उगीच मौजेखातर करीत नाहीं, तो घेणारे कोणी तरी सांपडतील अशा समजुतीवरच कोणी ग्रंथकार आपलें पुस्तक छापतो, आणि दुसरें असें कीं, जो आपला ग्रंथ छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यांत छापण्यासारखें कांहीं तरी असल्याशिवाय तसें करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं; फजितीचें भय ज्याला त्याला आहेच.

२. पण ही ग्रंथांची संख्या जशी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, त्या मानानें त्यांस अत्यंत हितावह अशी गुणदोषविवेचकांची संख्याही वाढत जावी हें अत्यंत इष्ट होय. पण हें मात्र बहुधा मुळींच आढळत नाहीं. सध्यांची स्थिति पाहिली तर अशी आहे; ग्रंथ छापखान्यांतून बाहेर पडतात, आणि पुढें त्यांची कांहीं तरी यदृच्छेनें व्यवस्था होते. कांहींस लोकांचा आश्रय मिळतो; कांहीं शिफारशींनीं, वशिल्यांनीं वगैरे खपतात; आणि कांहीं तर पुष्कळ ग्रंथकारांच्याच अंगावर पडून ' मला ही कोठून बुद्धि सुचली' असें त्यास करून टाकतात! याप्रमाणें लोकांचा आश्रय हा केवळ अनिश्चित असल्यामुळें कोणीही ग्रंथ छापण्यास सहसा धजावत नाहीं. आमच्या देशांत, इंग्लंडांत वगैरे जसे बडेलोकही ग्रंथकारांच्या पंक्तींत सांपडतात. तसें अजून मुळींच झालें नाहीं व केव्हां होईल याचा सुमारही करवत नाहीं; तसेंच जे ग्रंथकार झाले असतां सारे लोक त्यास अवश्य आश्रय देतील, किंबहुना त्यांपासून अपेक्षित जी ज्ञानवृद्धि तिची सर्व चातकवत् प्रतीक्षा करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानांच्याही कधीं स्वप्नीं सुद्धां तो विचार येत नाहीं. तेव्हां ग्रंथरचना करणारे म्हटलें म्हणजे अर्थातच वरील दोहों प्रकारचे ज्यांच्या पदरीं बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य तेच काय ते. अशांनीं भीत भीत एकदां ग्रंथ लोकांपुढें आणला आणि त्यांस कोणीच विचारलें नाहीं, म्हणजे आटपलें ! आधींच तुटपुंजीचा व्यापार त्यांतून एकदां जबर टोकर लागून चांगले डोळे उघडले, म्हणजे मग तो

कशाला पुनः ह्या भानगडींत पडतो आहे! याप्रमाणे त्याची स्वतःची हिंमत पार खचून जाऊन दुसऱ्यांचेही त्यांची ती दशा पाहून हात पाय मोडतात. असो; तर याप्रमाणे ग्रंथकारांची सध्या स्थिति आहे. पुस्तक छापून त्याची छपणावळ मरामरी बाहेर पडली म्हणजे अगोदर निम्म मिळविली. मग पुढला विचार पुढें. त्यांतूनही यथा कथञ्चित सगळ्या प्रती खपून जाऊन सगळ्या कृत्यांत एकंदरींत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या आवृत्तीची गोष्टही नको! आजपर्यंत जे शेकडो ग्रंथ आमच्या भाषेत होऊन गेले, त्यांत सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील. पराकाष्ठा चार पांचावर निघणार नाहींत असें आम्हास खास वाटतें. तर ही केवढी विलक्षण स्थिति! ज्या आमच्या देशांत विद्याभिरुची चोहोंकडे येवढी फैलावली आहे; ज्यांत प्रतिवर्षी गांवोगांवी छापखाने, पत्रें, पुस्तकें, पुस्तकालय, सभा वगैरे नवे नवे प्रकार होत चालले आहेत; ज्यांत देशाभिमान, विद्वत्व, कवित्व, वक्तृत्व वगैरेची चोहोंकडे येवढी गर्दी दृष्टीस पडते; ज्यांत नवा धर्म स्थापणें, देशाचें गेलेलें कळाकौशल्य पुनः माघारी आणणें, कारागिरीच्या नव्या शाळा स्थापणे, नवीं यंत्रें तयार करून विलायतशीं व्यापारांत टक्कर मारणें, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथें व साऱ्या एशिया खंडांत कधीं कोणीं कानीं ऐकल्याही नाहींत अशा—म्हणजे प्रति डिमॉस्थेनीस, प्रति सिसरो, व प्रति पार्लमेंट येथें बनवणें,—इत्यादि अचाट कामें हातीं घेण्यासही लोक मागें पुढें पहात नाहींत;—त्यांतच इंग्लंडांतील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रंथकारांच्या योग्यतेचेही ग्रंथकार सांपडूं नयेत; व शपांचशांच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यांसही दुसरी आवृत्ती काढण्याची छाती होऊंच नये, हा केवढा चमत्कार आहे! आमच्या सार्वजनिक सभांतून गेलेले हिंदुस्थान तर्फेचे मुखत्यार हौस आफ कामन्समध्यें तेथील सभासदांशीं जेव्हां

खुर्चीशीं खुर्चा लावून बसतील, तेव्हां इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील सभासदांस केवढें आश्चर्य वाटेल! त्यांची समजूत जी कीं, देशास थोरपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या उर्जित दशेस आली पाहिजे, तींत सर्व प्रकाराच्या विषयांवर मोठे मोठे ग्रंथ असले पाहिजेत, लोकांच्या अंगांत विलक्षण हिंमत असून जेथें त्यांनीं एकदां पुढें पाऊल ठेवलें तेथें तें मागें सरतच नाहींत असा त्यांचा लौकिक व्हावयास हवा, हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रांस लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यांस मोठा अचंबा होईल! आणि खरोखरीच, जे लोक आपल्या देशभाषेची योग्यता केवळ हलकट, अविद्वान्, अशा लोकांस मात्र ती उपयोगी इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचें ज्यांच्या कधीं फारसें मनांतही आलें नाहीं, ती जगो कां मरो याविषयीं जे भोळा आणि बेफिकीर आहेत, ज्याच्यांत पांच पंचवीस वर्षे तरी वांचावी इतक्या प्रतीचीही कविता निपजत नाहीं, ज्यांच्यांतील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्यांचें भाषण एकवार ऐकतांनाही कंटाळा येतो, ज्यांच्या भाषेनें सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा बिलकूल संभव नाहीं, ज्यांचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ म्हटले म्हणजे पोरींच्या भातुकलींतील पदार्थांसारखे होत, ज्यांच्यांतील व्यापाराच्या मंडळ्या, कौशल्याशिक्षक गृहें, भजनसमाज, पुस्तकालयें वगैरेंचा थाट पाहिला तर युरोपांतून आलेल्या एकाद्या गृहस्थास पोट भरून हंसू मात्र येईल,—त्याच लोकांचा पार्लमेंटांत जागा मिळवण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोंडांत बोट घालून राहणार नाहीं? असो; एकंदरीत आमच्या भाषांची विद्यमान् स्थिति व ग्रंथकारांचा लोकांकडून आदर, या दोन्ही गोष्टी एकंदर देशाच्या स्थितीविषयीं उत्कृष्ट सूचक आहेत असें आम्हांस वाटतें; आणि हीं चिन्हें अशींच जोपर्यंत दृष्टीस पडतील

तोंपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयीं लोक कितीही भकले तरी तें सर्व व्यर्थ होय. यांत अगदीं संशय नाहीं.

३. देशभाषेची सुधारणा व तींत उत्कृष्ट ग्रंथांची समृद्धि होणें याचा देशाच्या हितार्शी केवढा निकट संबंध असतो याविषयीं जे निःसंशय असतील त्यांस वरचे लिहिणें केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे. आतां वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झाले पाहिजे याचा विचार करूं. निबंधमालेच्या पहिल्या दोन अंकांत आम्ही वाचकांस कळविलें आहेच कीं, ग्रंथाचे यथार्थ परीक्षक असणे हें फार अवश्य आहे, व असे असले म्हणजे भाषेस अनेक प्रकारांनीं उपयोग होतो. हे प्रकार या निबंधांत पुढें सांगण्यांत येतील. आतां हें ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन सध्यां कितपत होतें तें पाहूं.

४. हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षांत असेलच कीं आमच्या मराठी वर्तमानपत्रांतील कित्येकांच्या आग्रभागीं इंग्रेजी पत्रांवरून उचललेली लांबलचक प्रतिज्ञा असते; ती ही कीं अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रांत येत जातील. आतां या विषयांत पहिल्यानें कोणता मांडलेला असतो म्हणाल तर Literature म्हणजे भाषेतील ग्रंथ! आणि पत्र जर उलटून सारें वाचून पाहिले तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हांच लक्षांत येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अंकांत नव्हे, तर महिन्यांचे महिने, किंबहुना वर्षाचीं वर्षे चाललेला दृष्टीस पडेल. आतां वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूंस नवीन पुस्तकांच्या ज्या जाहिराती दिल्या असतात त्या, किंवा 'तुला— होतं काय? रक्त शुद्ध कर' अशा प्रकारचे जे मजेदार चुटके दिले असतात ते असल्यास नकळे! एरवीं त्यांपासून त्यांच्या वाचकांस भाषेची किंवा तींतील ग्रंथांची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यास किंवा त्यांच्या वाचकांसच माहीत. बरें हें एक असो, वर्तमानपत्रांचा तो मुख्यतः विषय नसल्यामुळें, व दर खेपेस वरील सदराचा मज-

क्रूर लिहिण्यास सांपडणें अशक्य म्हणून तो वरचेवर येत नाहीं असे म्हटलें, पण महिन्या दोन महिन्यांनीं कोणी नवीन ग्रंथकार आपलें पुस्तक त्यांच्या परिक्षेकरितां जेव्हां त्यांजकडे नजर करतो तेव्हां तर वरील सदर जागवण्यास चांगली संधि असतेना ! पण अशा प्रसंगीं आमचे वर्तमानपत्रकर्ते कशी हिकमत लढवतात ती पुष्कळांस माहीत असेलच. कोणी 'पोंच ' या सदराखालीं त्या ग्रंथकाराच्या नांवाचा यथास्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्या-बद्दल त्यांचे फार फार आभार मानतात. एवढीच त्याच्या ग्रंथा-वर टीका ! दुसरे कित्येक वरील छापील आभार प्रदर्शित करून नंतर ग्रंथाची छापणी फार सुरेख आहे, बांधणी मोठी मनोवधक आहे, कागद तर कांहीं पुसूंच नये, अशा प्रकारच्या गोड गोड शिफारशी करतात. केवढे नामी गुणदोषविवेचन करण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यांस केवढे श्रम पडत असतील बरें ! व बिचाऱ्या ग्रंथकर्त्यांस आपली शिफारस सगळी कागदांच्या कारखानदाराकडे, छापणाराकडे व बुकें बांधणाराकडेच खपली जाऊन स्वतःच्या वाट्याला एक शब्दही उरला नाहींसे पाहून केवढा संतोष वाटत असेल ! असो; तर अशा दोन तऱ्हांनीं प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केलें जातें. पण याहूनही खुबीची एक तिसरी तऱ्हा सांगावयाची राहिली आहे. ती हीः—' अमुक बुक आम्हांस पावलें; आम्ही ग्रंथकर्त्यांचे याबद्दल फार आभारी आहों. आमचें मत पुढील खेपेस देण्यांत येईल. ' किंवा इतकेंही आपणास बांधून घ्यावयाचें मनांत नसल्यास ' मत सवडीप्रमाणे प्रगट करूं ' असें लिहावें म्हणजे आटपलें. पुढील खेप किंवा सवड यायला नको, आणि मत द्यायाला नको. ही पुढील खेप येणे म्हणजे नारदमुनीची उलट फेरीच म्हणावयाची ! त्या भोळ्या स्वारीनें विंध्याद्रीकडून दंडवत घालवून त्यास जशी थाप दिली, कीं बारे, असाच अंमळ राहा, मी आतां रामेश्वराहून परत आलों पहा ! आणि मग परत कसचें आणि काय कसचें—याप्रमाणेंच वरील

पत्रकारांचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मतलब असतो! असो; तर नवीन ग्रंथ करून तो अभिप्रायाकरितां जो कोणी वर्तमानपत्रांकडे वगैरे पाठवतो, त्याची वासलात वरील तिन्ही प्रकारांतून बहुधा एकानें होते.

वरील विचित्र स्थिति पाहून काय बरें मनांत येतें? अर्थात हेंच कीं, असें होण्याचें कारण ग्रंथ वाचण्याचा एक आळस तरी असेल; किंवा गुणदोषपरीक्षेचें काम लोकांस अमळ जडच जातें. कांहींही असो; निदान येवढें खरें कीं, ग्रंथकारांची अशी हेळसांड होणें हें आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोटें लांच्छन असून त्यापासून भाषेची व तद्वारा एकदर लोकांची मोठीच हानि होते. ग्रंथाची शिफारस करतेसमयीं बहुतेक शिफारस, पुस्तकाच्या पुठ्यावरून व छापणीवरूनच करणें हें किती अप्रयोजक आहे! कसाई लोक जशी गुरांची परिक्षा त्याच्या अंगाच्या चांचपणीवरून करतात, तशीच गोष्ट ग्रंथांची असते काय? 'साधरण प्रार्थने' सारखें धर्मपुस्तक किंवा 'मंजुघोषे' सारखी कादंबरी मोठ्या शानदार पुठ्यांनीं बांधवून त्यावर मोठें नामी असे भिन्याचें कित्रहुना जडावाचें काम केलें म्हणजे तीं पुस्तकें खरोखरी वाचनीय झालीं काय? आणि 'बाळमित्र' किंवा 'पद्यरत्नावली' हीं अगदीं भिकार कागदावर भिकार टशांनीं छापून अगदीं भिकार रीतीनें बांधलीं म्हणजे त्यांची योग्यता कमी झाली काय? रद्दी घणाऱ्यानें किंवा आताऱ्यानें पुस्तकांची त्यांच्या बाह्य स्वरूपावरून जर पारख केली तर ती त्यास शोभणार आहे; पण स्वतः अर्थज्ञ व अत्यंत मार्मिक म्हणून जे लोकांस एकाद्या ग्रंथाची शिफारस करणार त्यांनीं ग्रंथांची पारख वाण्यासारखी किंवा अत्तरवाल्यासारखी करावी हें किती हास्यास्पद होय! अशी शिफारस म्हटली म्हणजे ग्रंथकारास आपली केवळ मानहानी केलीशीच वाटावी, व ती करणारासही त्याबद्दल मोठा संकोचच वाटावा. पण ही वृत्ति उभयपक्षींही बहुधा दिसत नाहीं; दोघां

सही बाह्यरूपाची प्रशंसाच पुरेशी होते. असो एकंदरींत वरील प्रकारच्या ग्रंथपरीक्षेनें भाषेचें फार अहित होतें. कारण खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळें कसाही ग्रंथ असला तरी 'टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाज्या' या न्यायानेंच त्याची प्रायः योग्यता ठरते. म्हणजे 'मुक्तमाला' सुरस आणि 'मंजुघोषा' ही सुरस; 'अथेल्लो' उत्कृष्ट भाषांतर, तसेंच वर्षादोन वर्षांमागें तयार होऊन लोळत पडलेलें 'जुलियस सीजर' चें एक भिकार भाषांतरही उत्कृष्टच; 'पुण्याच्या वर्णना' सारखा ग्रंथ पुस्तकालयीं असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच 'राणीच्या पुस्तका' सारखा केवळ राजमान्य ग्रंथही योग्यच! सगळे ग्रंथ अर्थातच सारख्या योग्यतेचे कधींही असणार नाहींत; पण अवसेच्या दाट काळोखांत जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानाचे, सारख्याच रंगाचे, आणि सारखेच सुरेख त्याप्रमाणेंच सत्परीक्षकांच्या अभावीं सगळे ग्रंथ येथून तेथून सारखेच. हा ब्रह्मघोटाळा होण्याचीं कारणें निबंमालेच्या पहिल्या अंकांत कांहीं सांगण्यांत आलीं आहेतच. ह्या सर्वांत आमच्या नवीन विद्वानांची स्वभाषेविषयींची उपेक्षाबुद्धि हीच मुख्य म्हटली असतां चालेल. कारण ग्रंथपरीक्षा करण्याचें सामर्थ्य ह्यांच्या अंगीं येण्याचा जितका संभव आहे तितका अर्थातच इतरांच्या नाहीं. याचें तरी कारण मुख्यतः हेंच आहे कीं, इंग्रजी भाषेंत जॉनसन् मेकॉले वगैरे नामांकित ग्रंथकारांचे ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मोठे उत्कृष्ट असून त्याचा परिचय कालेजांतील विद्यार्थ्यांस हरहमेश घडतो. शिवाय इतरही पुष्कळ माहिती त्यांस झाली असते. यामुळें एकाद्या ग्रंथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठींतच हुशार असा मनुष्य किंवा मोठा व्युत्पन्न शास्त्री याच्या हातूनही देणें होणार नाहीं. असो; पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली;—म्हणजे इतकें करण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे, किंवा निदान योग्यता तरी

आहे, इतकेंच. हें सर्व ते करतातच असा अर्थ नाहीं. शेक्सपीयर साहेबांची एक नायिका म्हणते:—

"if to do were as easy as to know what were good to, do, chapels had been churches and poor men's cottages prince's palaces![1]" हाच न्याय प्रस्तुत प्रसंगीं किंचित् फिरवून लावता येईल. असो; पण या हयगयीमुळें देशाचा तोटा किती होतो हें उघडच आहे. ग्रंथाचा खरा चाहता कोणी नसल्यामुळें चांगल्या ग्रंथकारांस वाइटांतच सामील होऊन बसावें हें तरी एक त्यांच्या कपाळीं येतें, किंवा आपली योग्यता जर प्रगट करणें असली तर आत्मश्लाघेचें अश्लाघ्य कृत्य करण्यावांचून त्यांस दुसरा मार्ग राहत नाहीं. पण हा मार्ग आचरणें हें नेहमींच फलदायक होतें असें नाहीं, पुष्कळदां त्याचे योगानें लोकांच्या मनावर वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो. असो; तर याप्रमाणें तिऱ्हाईतपणें निष्पक्षपातपणानें ग्रंथांची योग्य प्रशंसा करणारे असले, म्हणजे चांगल्या ग्रंथकारांस उमेद येते. व लोकांपासून त्यांस आश्रय मिळाल्याच्या योगानें भाषेंत चांगल्या ग्रंथांची संख्या उत्तरोत्तर वाढते. आणि त्याप्रमाणेंच वाईट तेवढे निवडले जाऊन त्यांचा क्रमाक्रमानें ऱ्हास होतो. पण असे जेव्हां असत नाहीं तेव्हां अर्थातच हल्लींप्रमाणें चांगलें काय आणि वाईट काय, दोन्ही एकच होऊन जाऊन भाषेची मोठीच हानि होते; आणि लोकांचे हातीं चांगलेच ग्रंथ पडून त्यांच्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जाव्या असें जें व्हावें तें मुळींच न होऊन त्यांस उलटा अपाय मात्र घडतो.

६. येथवर आमच्या भाषेंतील ग्रंथकारांच्या सांप्रतच्या स्थिती-

---

१ "अमुक अमुक करणें चांगलें हें समजणें जसें सोपें आहे त्याप्रमाणेंच तें करणेंही जर सोपें असतें, तर लहान देवळें हीं मोठीं देवालयें बनलीं असतीं आणि गरीबगुरीबांच्या खोपटांचे टोलेजंग राजवाडे झाले असते!"

विषयीं विशेषतः निरूपण झालें. आतां प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार करूं म्हणजे ग्रंथांवर टीका करण्याचें काम जो हातीं घेतो त्याच्या अंगीं कोणते गुण असले पाहिजेत, त्यास साधनें कोणतीं हावींत, हा टीका करण्याचा प्रकार केव्हां उद्भवला, त्यापासून हिताहित कोणतें, वगैरे.

७. पहिल्यानें या प्रकाराची हकीकत. हा प्रकार आपल्या देशांत प्राचीन काळीं म्हणण्यासारखा नव्हता, व अर्वाचीन काळीं तर अगदींच बुडून अलीकडे दहा पंधरा वर्षांतच इंग्रजी ग्रंथकारांच्या परिचयानें नुकता कोठें सुरू होत चालला आहे. या विषयाच्या संबंधानें ' विद्वत्व आणि कवित्व या निबंधांत ' आम्ही कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून या काळाच्या पूर्वींची स्थिति कांहीं लक्षांत येईलच; यास्तव तिजविषयीं आणखी येथें लिहिणें जरूर नाहीं. प्रस्तुत स्थलीं अलीकडच्या स्थितीस उद्देशून मात्र लिहितों. नुकतें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्रजी विद्येचा इकडे फैलाव होऊं लागल्यापासून ग्रंथांच्या गुणदोषांचें विवेचन करण्याचा इकडे प्रघात पडला. प्रतिवर्षी नवीं जीं पुस्तकें निघतात त्यावर वर्तमानपत्रांतून थोडीबहुत चर्चा होऊं लागली व त्याच उद्देशानें मासिक पुस्तकेंही सुरू झालीं. या मासिक पुस्तकांचा विषय भाषा व विद्या हाच केवळ होय, वर्तमानपत्राप्रमाणें आणखी दुसरी व्यवधानें त्यांस बिलकूल नाहींत, यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचें काम वस्तुतः पाहतां त्यांचेंच विशेषेंकरून होय. देशांत चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयीं व्यापाराविषयीं व इतर अनेक लौकिक गोष्टींविषयीं लोकांचीं मतें बरोबर करणें हें जसें वर्तमानपत्राचें काम, तसेंच मासिक पुस्तकांचें विद्येच्या संबंधानें होय. म्हणजे नानाविध विषयांविषयीं थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें वाचकांस माहिती जेणेंकरून होईल तें करणें हेंच त्याचें मुख्य काम होय; व या बरोबर विद्यावृद्ध्यर्थ सरकारचे किंवा लोकांचे जे प्रयत्न चालले असतील

त्यांची चर्चा करणें हेंही त्यांजकडेच येतें. वास्तवच नवीं पुस्तकें जेवढीं होतील त्यापैकीं खरोखरी उपयोगाचीं कोणतीं व नादान किंवा अपायकारक कोणतीं तींही लोकांस कळविणें त्यांचेंच कर्तव्य होय. हा प्रकार विलायतेंतील मासिक व त्रैमासिक पुस्तकें जीं आपल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांत आढळतो. कोणत्याही विषयांवर नवें बुक झालें न झालें कीं लागलीच चोहोकडे मासिक पुस्तकांतून त्याची वाटाघाट सुरू होते. हें तर काय, पण पुस्तकालयांतून, वादविवादाच्या सभांतून, चहा, काफी वगैरे पिण्याच्या ठिकाणीं, किंबहुना मेजवान्यांच्या प्रसंगीं सुद्धां वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते. असो तर नवीन पुस्तकांविषयीं मतें प्रदर्शित करून त्यांपैकीं लोकांच्या आश्रयांस पात्र कोणतीं व नाहींत कोणतीं हें ठरविणें हा अधिकार मुख्यतः मासिक पुस्तकांचा होय. पण आमच्या भाषेंत जीं मासिक पुस्तकें आहेत व मागें होतीं त्यांपैकीं वरील काम बरेच बजाविलेलें व बजावणारें आम्हांस एक मात्र दिसतें. तें 'विविधज्ञानविस्तार' हें होय, हें सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईलच. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथांवर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेंत अगदीं नवा सुरू झाला आहे, व अद्याप त्याचा प्रचारही फारच थोडा आहे. तो वाढणें हें आमच्या भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकांच्या हितास फार आवश्यक आहे.

८. वर प्रस्तुत प्रकाराचा कांहीं इतिहास झाला. आतां ग्रंथांवर टीका करणाराचे अंगीं अवश्य गुण कोणकोणते हवेत तें सांगतों. प्रथमतः अर्थात्च मूळ ग्रंथाचें ज्ञान. हें असल्याशिवाय टीकाकार एरवीं केवढाही विद्वान् असला तरी तें व्यर्थ होय, हें उघड आहे. ही गोष्ट वास्तविक पाहतां अगदीं स्पष्ट होय. कारण ज्या मनुष्यास एकाद्या वस्तूचें पूर्णज्ञान नाहीं, किंबहुना मुळींच नाहीं, त्यानें त्याविषयीं आपलें मत सांगणें हें मुळींच शोभत नाहीं हें अगदीं उघड आहे. पण मनुष्याच्या मनाचा असा कांहीं चम-

त्कार आहे कीं, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाही त्यास सहन होत नसते. आपणांस अमुक अमुक विषय अगदीं कळत नाहीं व यास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य अशी मनाची पक्की खात्री फारच थोड्या सुज्ञ लोकांची झाली असते; बाकी कोणास कोणत्याही विषयाविषयीं पुसा, बहुतकरून उत्तर 'नाहीं' असें यावयाचेंच नाहीं. ज्या त्यास बहुधा असें वाटत असतें कीं मला जितकें ज्ञान आहे त्यापेक्षां अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचें आहे ? व माझी जीं मतें आहेत त्यांत चुकीचा संभव असेल तरी कसा ? तर असा मूर्खपणाचा दुरभिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळें ह्व्या त्या गोष्टीवर हवें तसें मत झोंकून न देणारे फार थोडे. फार तर काय; पण जो विषय त्यांस अगोदर असलाच तर फार थोडा अवगत असण्याचा संभव, त्यावरही बरें वाईट म्हणण्यास मागे पुढें बिलकूल न पाहणारे शेंकडों गृहस्थ सांपडतात. बेकननें कोठेंसें एक मोठें मार्मिक वचन लिहिलें आहे कीं, असें कित्येकजण आढळतात कीं, ज्यांस आपणांस माहीत काय नाहीं तेंच माहीत नसतें ! असो तर ग्रंथांवर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहींत. आपण ज्याचे गुणदोष लोकांस दाखविणार तो ग्रंथ आपणांस पुरतेपणीं समजला आहे असा निश्चय झाल्यावरच टीका करणारानें त्या कामास हात घालावा. नाहीं तर तो अर्धामुर्धा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर तें करणाराच्या उपहासास मात्र कारण होईल; व लोकांत सत्याचा प्रसार होणें एकीकडेच राहून मूर्खपणांचीं मतें मात्र चोहोंकडे माजतील.

९. दुसरा गुण सत्यप्रीति. हाही गुण वरच्यासारखीच टीकाकर्त्याच्या अंगीं अवश्य असला पाहिजे. याची योग्यता तर वरच्याहूनही अधिक आहे; पण त्याच मानानें तो जगांत फारच विरळा आढळतो. दुसऱ्याच्या ग्रंथांवर जी टीका करावयाची ती

केवळ सत्यास अनुसरूनच करावयाची व ती करण्यांत सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणें येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सांपडेल. एरवीं टीका करणारांचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीनें, मत्सरानें किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो. किंवा इतकेंही नसलें तरी निदान आपलें नांव लोकांपुढें यावें, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी असतो. आतां हे खरें कीं, वरील दुष्ट मनोवृत्तीच्या प्रेरणेनेंच कोणी एकाद्या ग्रंथांवर चर्चा केली असूनही जर तींत असत्याचा लेशही नसला, तर ती केवळ दोषास पात्र होत नाहीं; तरी वरील वृत्तीचें अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय. सुविचाराचें योगानें ज्यांचें मन थोर झालें असतें तें त्यांस आपल्या निर्मल अंतःकरणांत कधीं थारा देत नमतात. असो; तर जो कोणी एकाद्या ग्रंथकाराचें गुणदोष जगास प्रगट करण्याकरितां हातीं लेखणी धरील त्यानें अगोदर सत्यास स्मरावें आणि त्यास धरूनच मी पुढील सगळा मजकूर लिहीन असा अगोदर निश्चय करावा. असें करणें केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असें नव्हे तर त्यानें निवळ स्वार्थ पाहिला तरी सुद्धां वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हें त्यांच्या लक्ष्यांत येईल; कारण जरी त्यांनीं आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटीच मतें लोकांच्या मनांत भरून देऊन त्यांस कांहीं वेळ फसाविलें, व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली, तरी कधीं ना कधीं तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल हें त्यांनें खूप समजून ठेवावें. याविषयीं ह्यूम, जान्सन्, मेकाले हीं सर्व उदाहरणें आहेत. पहिल्यानें आपल्या इंग्लंडच्या इतिहासांत पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळें त्याची पत आतां बहुतेक अगदीं बुडाल्यासारखीच आहे; व दुसरे दोघेही आपल्या हेकटपणाच्या लहरींत अनेक प्रसंगीं पुष्कळच भरकटलेले

असल्यामुळें त्यांचीं मतें ग्रहण करणें तीं लोक फार जपून करतात! असो; तर सत्यरूप दैवत असें कडक व जाज्वल आहे. त्याच्या क्षोभापुढें मोठमोठ्या प्रचंड ग्रंथकारांचाही चुराडा होऊन जातो, मग छोटेखानी लुटपुट्या ग्रंथकारांचा खुर्दा तर कोणीकडच्या कोणीकडे उसळून जात असेल कोण जाणे! असो; तर याप्रमाणें वर जी सत्यानुसरणाविषयीं आम्ही सूचना केली ती केवळ स्वार्थ-दृष्ट्याही यथार्थ होय. ग्रंथाविषयीं जो यथार्थ विवरण करील म्हणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील दोष जो यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाळ जगास मान्य होऊन राहील.

१०. तिसरा गुण शांत स्वभाव. हाही टीका करणारांच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असून तो वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो. याचें कारण वरील कलमांतच आलें आहे. तें अर्थात्च हें कीं, टीकाकर्त्याची प्रवृत्ति मुळींच वर सांगितलेल्या द्वेषमत्सरादिकांनीच प्रायः होत असल्यामुळें वरील गुणास जागाच राहत नाहीं. क्रोधास वश होऊन जेथें चित्ताचा क्षोभ झाला तेथें शांतता कशी राहावी? असो; पण या क्षोभाचाही उद्गार बाहेर पडण्यास मनास कांहींशी तरी शांति असावी लागते. ती मुळींच नसुन चित्तास अतिशयित क्षोभच जर केवळ झाला असला, तर मनाचे व्यापारही नीट चालण्यास कठीण पडेल. म्हणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कंठ दाटून येऊन शब्दही पुरता तोंटावाटें निघेनासा होतो, त्याप्रमाणेंच मनुष्य रागानें अगदीं देहभान विसरून गेला म्हणजे त्याची बुद्धिही गोंधळून जाते. काय बोलावयाचें किंवा लिहावयाचें तें त्यास एरवीं जेवढें सुचेल तेव-ढेंही त्या हातघाईच्या वेळीं न सुचून तो अगदीं बेफाम होऊन जातो, व वेड्यासारखें भलभलतेंच बरळूं सुद्धां लागतो; असें कीं, तोच मनुष्य पुढें कांहीं दिवसांनीं आपला वेडेपणा पाहून विस्मय पावेल. असो; तर मनाच्या शांततेची इतकी आवश्यकता आहे, कीं रागाचें बोलणें किंवा लिहिणें संगतवार होण्यास सुद्धां तीवां-

चून चालत नाहीं, मग हजारों वाचकांस मान्य होईशी ग्रंथरचना करावयाची असल्यास तर तिचें अगत्य केवढें आहे हें काय सांगावें ? कां कीं, ग्रंथ रचायाचा म्हणजे सगळा विषय अगोदर साद्यंत मनांत आणून त्याची यथास्थित मांडणी करायाची असते; व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते. तेव्हां हें सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्यापेक्षां शांत, स्थिर मनाच्या मनुष्यास ज्यास्त साधेल हें उघड आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, एकाद्या ग्रंथावर वगैरे जो अभिप्राय देणें तो शांत, गंभीर व सभ्य अशा रीतीनें दिला असतां त्याचें कांहीं निराळेंच वजन पडतें, आणि त्यानें जें काम होतें तें रागाच्या सपाट्यांत उगीच पुष्कळ गोंगाट केला, वेड्या वांकड्या शिव्या आंसडल्या, अशानें अगदींच होत नाहीं. या दुसऱ्या प्रकारानें टीका करणारावरून मात्र लोकांचें मन उडतें, व त्याचा हलकट-पणा व पोरकटपणा जगांत प्रगट होतो. शिवाय वरील शिव्यांनीं त्याच्या पक्षास बळकटी यायची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकांस भासूं लागते. कारण लोक पक्के समजतात कीं, ज्या अर्थी यानें शिव्यांचा एवढा भडिमार केला आहे त्या अर्थी त्याजपाशीं प्रमाणें तितपतच असतील. खेरीज ग्रंथकाराच्या थोरपणाला म्हटलें म्हणजे शिमग्याचा झगडा जागविणें हें अग-दींच अप्रशस्त. रस्त्यांतील भांडणारांत तोंडाच्या जोरावर जसा कज्याचा निकाल होतो, म्हणजे जो मोठ्यानें ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असें भोंवतालच्या तमासगिरांस वाटतें, तसा प्रकार ग्रंथांत करूं पाहणें यासारखें निंद्य व हास्यास्पद कांहीं नाहीं. असें जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाहीं हें एक दिसतें, आणि शिवाय हातीं घेतलेलें टीका करण्याचें कामही त्यास बिलकूल कळत नाहीं हे दुसरें स्पष्ट होतें. कारण ज्याजवळ सबळ प्रमाणें आहेत तो शब्दपांडित्याचा किंवा शिव्यांचा भडि-मार करण्याच्या भरीस कधीं पडणार नाहीं. जीं ठोक प्रमाणें

त्यांस माहीत असतील तीं दाखवून तो खुशाल बिनघोक बसेल. आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या शब्यांचीही तो काडी इतकीही परवा करणार नाहीं. कारण त्यांचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल. व जे सुज्ञ आहेत ते यानें कधीं फसल जाणार नाहींत हेंही पक्कें समजेल. असो; तर या प्रमाणें मनाची शांतता ही टीकाकर्त्यांस अत्यंत आवश्यक असून तिच्या योगानें त्याच्या लेखास कांहीं विलक्षण थोरवी व भव्यपणा हीं येतात, कीं ज्याप्रमाणें दोहों पक्षांच्या वकिलांच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरें प्रत्युत्तरें सगळीं ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उंच आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदीं स्वस्थ अंतःकरणानें बोलून जातो, त्याप्रमाणें. सारांश टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणें एकतर्फी कधीं नसावा, तर न्यायाधीशाच्या निर्णयाप्रमाणें केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा.

११. चवथा गुण सहृदयता. सहृदयता म्हणजे ज्यावर टीका करायाची त्यांत हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता. ही योग्यता अर्थात्च सर्व मनुष्यांच्या ठायीं असत नाहीं, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणानें असत नाहीं. जगांत जे येवढें मतवैचित्र्य दृष्टीस पडतें यास मुख्य कारण हें वरीलच होय. प्रत्येक मनुष्याची जन्मसिद्ध प्रकृतीच निराळी पडल्यामुळें व पुढें ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याही सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळें मनुष्या मनुष्यामध्यें रुचिभिन्नत्व उत्पन्न होतें हें साहजिकच आहे. पण त्यांतूनही कित्येक मनुष्यांच्या ठायी वरील सहृदयतागुण इतरांच्याहून ज्यास्त आढळतो. म्हणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीशीं आपली मनोवृत्ति मिळविणें हें त्यास सहज करतां येतें. हा गुण असणें हें मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचें चिन्ह होय, आणि त्याचा अभाव हा अर्थात्च त्याच्या उलट गुणाचें म्हणजे वरील दोहोंच्या संकुचितत्वाचें दर्शक होय. तर जो एकाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचें मनांत आणील त्यानें अगोदर

आपल्याशीं पहावें कीं याशीं सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यत आहे, कीं नाहीं. नाहींतर काय प्रकार होईल तो उघडच आहे समजा कीं, जयदेवाच्या ' गीतगोविंद ' काव्यावर किंवा मराठी-शाहींत रामजोशासारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवी झाले त्यांच्या कवनांवर टीका करण्यास शुकाचार्यासारख्या परमहंसांनीं हातांत लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वानें अगर सृष्टीच्या चुकीनें मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्यानें तें काम पत्करलें, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहजच करतां येईल ! तसेंच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदांतविषयक ग्रंथावर एखाद्या रंगेल विनोदी मनुष्यानें जर टीका करण्यास आरंभिलें तर तें त्यास किती साधेल ? बिशप् बटलर नांवाच्या एका धर्माध्यक्षानें इंग्रेजी भाषेंत एक मोठा विख्यात ग्रंथ धर्मविषयावर रचलेला आहे, त्याविषयीं कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचें डोकें दुखूं लागे. याप्रमाणेंच मिल्ल साहेबांचें शेक्सपियरविषयीं मत, आमच्या कालिदासाविषयीं मत, जॉनसन्चे कित्येक इंग्रेजी कवीविषयीं व इतिहासाविषयीं; मेकॉलेचे हिंदूंच्या विद्यादिकांविषयीं; या सर्वांची योग्यता किती धरायाची हें आमच्या वाचकांस तेव्हांच कळेल. एलिझाबेथ् राणीचे खजीनदार लॉर्ड बर्ले म्हणून कोणी होते, त्यांस, स्पेन्सरच्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीनें त्यास कांहीं इनाम करून दिलें या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटलें; त्या प्रसंगीं त्यांचा असा उद्गार निघाला, ' अहो, हें काय वेड आहे, नुसतें एक यःकश्चित् गाणें केल्याबद्दल येवढें इनाम ? ' दुसऱ्या एका प्रसंगीं असें झालें कीं, कोणा काव्याची कोणी फार फार प्रशंसा केली असतां एका तत्वज्ञाचा उद्गार निघाला, ' अंः—यांत काय आहे ? या काव्याच्या योगानें बाजारांत दाणे स्वस्त झाले कीं काय हें मला सांगा ! ' असो; तर याप्रमाणें ज्यांत आपणाला गम्य नाहीं त्यांत वेडेपणानें शिरलें म्हणजे अशीं विचित्र मतें उत्पन्न होतात.

वास्तव एखाद्या ग्रंथावर लेखणी उचलण्यापूर्वी टीकाकारानें याचा अगोदर नीट सुमार पहावा कीं, मी हें काम हातीं घेणार खरें, पण याशीं सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय ? नसली तर अंधळ्यानें तजबिरीची परीक्षा करूं गेल्यासारखें त्याचें मत वेडगळ ठरेल, या ठिकाणीं कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल कीं, मनुष्याची विद्वत्ता मोठी असल्यावर त्यास हवें त्यावर मत देण्यास काय हतकत आहे ? पण या भ्रमाचें वरील जॉनसन्, मिल्ल वगैरेंच्या उदाहरणांवरून पूर्ण निरसन होतें; आणि त्याविषयीं अधिक उपपादन केलेलें पाहणें असल्यास 'विद्वत्व आणि कवित्व' हा निबंध पाहावा. असो: तर एकंदरींत या सहृदयतागुणाची नुसत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे, व म्हणूनच एकाद्या ग्रंथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चुन लिहिला असला तरी वरील गुणाच्या अभावीं तो केवळ कवडीचा माल होय.

१२. याप्रमाणें उत्तम प्रकारची टीका करतां येण्यास ती करूं जाणाराच्या अंगीं जे गुण लागतात ते वर सांगितले. यांत बाकीच्यांचा समावेश होईल असें आम्हांस वाटतें. अतां जगांत सामान्यत: जी ग्रंथादिकांवर टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकारची दृष्टीस पडते याविषयीं थोडेसें निरुपण करणें अवश्य आहे. प्रथमतः लोकव्यवहारांत हा प्रकार सहज ध्यानांत येणारा आहे कीं, एकंदर लोकांची स्तुतीपेक्षां निंदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते. कोणी अंमळ वर डोकें काढले न काढलें, कोणाची अंमळ कोठें प्रशंसा झाली न झाली, कीं लोकांस तें साहेनासें होऊन लागलींच चोहोंकडे त्याचे निंदक उभे राहतात. म्हणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं व विशेषतः बहुतेक सर्वांनीं आपापल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनांतून खलांचें माहात्म्य वर्णिलेलें आढळतें. असो; तर यावरून स्पष्टच आहे कीं, टीकेचें सामान्य स्वरूप म्हटलें म्हणजे मूळग्रंथाचें

दूषण किंवा खंडण हेंच होय. दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरितां कोणीं एखाद्या ग्रंथावर विवेचन केलें आहे असें बहुधा कांहीं आंत मतलब असल्याविना झालेलें सांपडणार नाहीं. आतां एकंदर सगळ्या लोकांचा दुसऱ्यास नांवें ठेवण्याकडेच येवढा रोख कां दिसून येतो याविषयीं जर अंमळ विचार केला तर त्याचें कारण स्वाभिमान हें तेव्हां लक्षांत येईल. ज्याच्या त्याच्या मतें शहाणा काय तो मी, माझेंच सर्वांनीं गुणवर्णन करावें, असेंच बहुधा असतें. यास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशंसा झाली तेवढी आपल्यांतून बजाच झाली असें मनाच्या कोतेपणामुळें त्यास वाटतें, यामुळें दुसऱ्याच्या निंदेस जो तो बहुधा सतत जपलेला असतो. कित्येक जे खरोखरच बुद्धिमान् व शहाणे म्हणून निवडले असतात त्यांची अशी समजूत असते कीं, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चांगलें म्हणून त्यांत कांहींच दोष काढला नाहीं, तर आपला थोरपणा तो काय राहिला! यास्तव अलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या वगैरे परिक्षांतून परिक्षकांचा जसा प्रकार आढळतो, कीं त्यांच्या हातून भरपूर गुण म्हणून पडायाचेच नाहींत,—दहा पांच तरी स्वतःच्या गौरवास्तव त्यांतले एकीकडे शाबूत काढून ठेवायाचेच—तसेंच हे टीकाकार करतात. स्वतःसुद्धां जी ग्रंथरचना हातून घडायाची नाहीं तिची परीक्षा करतांनाही कांहीं गुणांचा उल्लेख करून शेवटीं कांहींनां कांहीं तरी खरी किंवा खोटी कुलंगडीं काढून स्तुति आणि निंदा शेवटीं सरासरी समानच करून टाकतात! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यनिष्ठेस याचे योगानें कलंक लागतो हें उघड आहे. दुसरे कोणी असे असतात कीं त्यांस गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच; पण दोषावर पांडित्य करणें त्यांस जितकें आवडतें तितकें गुणांचें विवरण करणें अगदीं आवडत नाहीं. यास्तव गुणांचा उल्लेख सरासरी कांहीं थोडासा करून दोषांवर ते यथास्थित घसरतात. हा प्रकार अर्थातच द्वेषबुद्धिशि-

वाय किंवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाहीं.पण कसाही असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खचीत पसंत पडणार नाहीं. कोणाच्या स्वभावांत पक्षपातीपणाचें इतकें प्राबल्य असतें, व प्रकृति इतकी हेकटपणाची असते कीं, त्यांस एक गुण तर गुणच नाहीं तर दोष तर दोषच याखेरीज कांहीं बिलकूल दिसत नसतें. त्यांच्या आवडीचे किंवा त्यांच्या मतासरखे जे ग्रंथ असतील त्यांत त्यांस सर्वच गुणमय दिसून दोषाचा लवलेशही सांपडायाचा नाहीं; आणि वरच्या उलट ठिकाणीं सर्वच दोषरूप भासून गुणाचा लेशही सहन व्हावयाचा नाहीं. अशा टीकाकारांच्या ठायीं अर्थातच दुराग्रह म्हणजे अगदीं जागरूक असतो; कारण कोणतीही वस्तु केवळ गुणमय किंवा केवळ दोषमय असावी हें सृष्टिनियमासच मुळीं विरुद्ध होय. तेव्हां अशा टीकाकर्त्यास सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणांस दोषांचें व दोषांस गुणांचें रूप देण्याची खटपट करावी लागते. असो; तर याप्रमाणें बहुधा ग्रंथावरील टीकांचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात.

१३. वर जे प्रकार सांगितले ते अहंकारादि दुष्ट मनोवृत्तींचीं फलें असल्यामुळें अर्थातच थोडे बहुत सर्व दूषणार्हच होत. आतां खऱ्या टीकाकर्त्याचें स्वरूप येथें थोडक्यांत सांगतों. ज्या ग्रंथावर टीका करावयाची त्याचें पूर्णज्ञान व त्याशीं सहृदयता हे गुण त्याच्या अंगीं अगोदर हावेत हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. पण याहून दुसरे जे गुण सांगितले ते तर टीकाकर्त्यास अधिकच अवश्य होत. त्याच्या योगानें टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते, व ती सर्वांस मान्य होते. फार तर काय, पण ग्रंथकर्ता जर समंजस असला तर तोही तीस मान डोलवल्यावांचून राहणार नाहीं. ही टीका म्हणजे अशी कीं, ती केवळ तिऱ्हाईतपणें व निःपक्षपातपणानें केली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तींत टीकाकाराचा दुसरा बिलकूल कांहींएक उद्देश नाहीं असें स्पष्ट दिसलें पाहिजे. टीकाकाराचें काम गुण व दोष दोन्हीही दाखवि-

ण्याचें आहे; यास्तव ते दोन्ही प्रगट करून त्यांचा उल्लेख कशाचीही लेशमात्रसुद्धां अत्युक्ति न करतां त्यानें केवळ प्रांजलपणें केलेला असावा. दोष दाखवितांना मूळ ग्रंथकर्त्यावर शेखी मिरवण्याची आपली हौस आहे असें टीकाकर्त्याकडून जितकें न दाखववेल तितकें बरें; तसेंच गुण दाखवितांना तो त्याचा मित्र असल्यास त्यांची फाजील प्रशंसा करणें हेंही अगदीं वाजवी नाहीं. तर जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणानें स्पष्ट बोलून जाऊन जे गुण असतील त्यांबद्दल ग्रंथकर्त्याची त्यानें वाजवी रीतीची तारीफ करावी. असो; एकंदरींत ज्याप्रमाणें खरा न्यायाधिश शत्रुमित्रभाव अगदीं विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणें कैदीचा इनसाफ करतो; किंवा खरा व्यापारी खऱ्या वजनांनीं गिऱ्हाइकाच्या पदरांत चोख पाप घालतो; किंवा खरा उत्कृष्ट चितारी जसा मूळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तसबीरींत उतरून देतो; त्याप्रमाणेंच ग्रंथावर टीकाकरणारा असावा!

१४. येथवर प्रस्तुत विषयाचें बहुतेक विवेचन झालें. आतां या ठिकाणीं हल्लीं एकंदर लोकांत प्रकृत विषयाच्या संबंधें ज्या कित्येक विलक्षण समजुती नजरेस येतात याविषयीं थोडेसें लिहिणें इष्ट वाटतें. हें लिहिणें कांहीं अंशीं आमच्या निबंधमालेच्या संबंधानें येईल यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या समंजस वाचकांची अगोदर क्षमा मागणें अवश्य आहे या समजुतींपैकीं पहिली ही मोठी समजूत दृष्टीस पडते कीं, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो तसें अहंपणानें फुगून जाऊन किंवा द्वेषबुद्धीनेंच केवळ करतो; यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा. ही समजूत होण्यास कारणें कोणतीं झालीं आहेत हें मागील लेखावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. पण ही समजूत नेहमीं खरी असायाचीच असा कांहीं नियम नाहीं. अगदीं निकट संबंधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकांतही मतभेद हरहमेश दृष्टीस पडतोच, व तो पडला असतां कांहीं विलक्षण आश्चर्याची

गोष्ट झाली असें होत नाहीं, याविषयीं निबंधमालेच्या पहिल्या सालच्या शेवटच्या अंकाच्या शेवटीं कांहीं विवेचन केलें आहे, त्यावरून आमच्या वाचकांची या संबंधें खात्री झाली असेलच. यास्तव त्यावर येथें आणखी विस्तार करण्याची गरज नाहीं. इतकेंच सांगतों कीं, वरील दोषविवेचन हें वरील दोन हेतूंवरून होण्याचा जसा संभव आहे तसेंच पण तें केवळ सत्यनिष्ठेपासूनही संभवतें. यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तींचा आरोप निखालसपणें करणें ही कांहींशी दांडगाईच होय. हें एक झालें; दुसरें असें कीं, ज्यानें गर्वानें किंवा दुष्टबुद्धीनें दुसऱ्याची विनाकारण निंदा केली, त्यावर तोच कडाका उठविण्यास त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किंवा त्याच्या कैवाऱ्यास कोणीं मनाई केली आहे? त्याच्या निंदेस आपण पात्र नाहीं असें ज्यांस वाटत असेल त्यानें तो दोषारोप आपणावरून न उडवितां कां स्वस्थ बसावें? तसें न केलें तर आपण त्या सर्व दूषणांस कबूल आहों असे लोक समजतील हें त्यास कळत नाहीं काय? तर याप्रमाणें द्वेषमूलक निंदेपासूनही यत्किंचित् सुद्धां अनर्थ होण्याचा बिलकूल संभव नाहीं हें उघड आहे. असो; दुसरी समजूत अशी कीं, आपणांहून जे थोर आहेत त्यांचे दोष काढण्यास आपणास अधिकार नाहीं; ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या भाविक लोकांची जर असती तर तिचा आम्हांस मोठासा चमत्कार वाटला नसता. कारण वाडवडिलांविषयीं वगैरे आमच्या लोकांची पूज्यबुद्धि किती दृष्टीस पडते हें सर्वांस विदित आहेच. पण जुन्या वेड्या कल्पनांच्या दास्यांतून नवीन विद्वत्तेनें आपणास मुक्त केलें म्हणून जे आपणांस परम धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानांत इतके राज्यकर्ते होऊन गेले पण सांप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणें मनाचें स्वातंत्र्य कोणींही प्रजेस दिलें नाहीं म्हणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजांची चारगटपणानें हवी तशी निंदा करण्यास ज्यांनीं कधींच मागें पुढें

पाहिलें नाहीं, आमच्या प्रभूचा धर्म शांतीचा मार्ग असून तो जबरदस्तीनें नव्हे तर लोकांचीं मनें वळवूनच वाढविण्याची आम्हांस आज्ञा आहे म्हणून जे चोहोंकडे डांगोरा पिटीत आहेत, त्यानींच मेकाले, मिल्सारख्या ग्रंथकारांची निंदा वाचतांच अंगावर शहारा आणून कानांत बोटें घालावीं, डाक्टर विल्सन् सारख्यांस कोणत्याही संबंधानें नांव ठेवणें हें केवळ सहावें महापातकच मानावें, व मायबाप सरकारचे पायीं सर्व प्रजेनें आपली धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त सदसद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावें असा उपदेश करावा ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे! पण वरील अधिकार मनुष्यमात्रास आहे कीं नाहीं याचा निर्णय जो क्षणभर विचार करील त्यासही सहज समजण्यासारखा आहे. केवळ पोरबुद्धि टाकून मनुष्यांच्या गुणागुणांविषयीं यत्किंचित्‌ही विचार करण्याचें ज्याच्या बुद्धीस सामर्थ्य आलें त्यास जगाचें अवलोकन उगीच थोडेंसें केल्यावरही लक्षांत येणार आहे कीं सर्व गुणांनीं संपन्न असा मनुष्य एकही सांपडणार नाहीं; तसेंच ज्यांत लेशमात्रही दोष आढळणार नाहीं असाही सांपडणें केवळ अशक्य होय. दोषांचा सर्वशा अभाव हा एक परमेश्वराचे ठायीं मात्र संभवतो. त्याची मनुष्यानें स्पृहा करणें, किंवा त्याचें वास्तव्य आपले अंगीं मानणें, यासारखें भयंकर मूर्खत्व कोणतें नाहीं! मग असें जर स्पष्ट आहे तर कोणी केवढाही थोर असला तरी त्याचे ठायीं कांहीं ना कांहीं तरी दोष दिसल्यास व ते कोणीं काढल्यास नवल कसचें! पण कोणी कदाचित् म्हणतील कीं, मोठ्यांच्या अंगीं जरी दोष असले तरी ते लहानानें काढूं नयेत. हें म्हणणें म्हणजे चंद्रास कलंकी म्हणूं नये, सूर्याच्या बिंबावरचे काळे डाग पाहूं नयेत, असें म्हणण्यासारखेंच असमंजस झालें. वरील दोन ज्योतींचा प्रकाश त्यांच्या डागांनीं कमी होतो काय? किंवा त्या डागांचा नकाशा जे ज्योतिषी काढतात ते तसे करण्यानें त्यांच्या तेजाची निंदा करूं पाहतात काय? कांहीं

नाहीं. त्यांचा उद्देश त्यांचें यथावत् स्वरूप प्रगट करावें इतकाच काय तो असतो. पण इतकेंच नव्हे, हे महद्दोषविवरण वर सांगितल्याप्रमाणें केवळ निर्दोष तर आहेच; पण शिवाय ते अत्यंत उपयोगाचेंही होय. एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच. दुसरा असा कीं, त्याच्या योगानें मनुष्याच्या वृथागर्वाचें उत्कृष्ट खंडन होऊन परमेश्वराच्या पूर्णत्वाकडे चांगलें लक्ष लागतें. तें असें कीं, आपण ज्यांस फार फार थोर म्हणतों त्यांच्या ठिकाणींही जेव्हां अपूर्णत्व दृष्टीस पडतें, तेव्हां बाकीच्या यःकिंश्चित् क्षुद्र मनुष्यांस आपला वेडेपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो, आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य हीं सृष्टिकर्त्या देवाच्या ठिकाणीं मात्र आहेत अशी मनाची खात्री होऊन जाते. आणखी तिसरा उपयोग असा आहे कीं, थोरांच्या दोषांपासून जो एक मोटा अनर्थ होतो तो बंद होतो. कोणी चतुर इंग्रज ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं. ' मोठ्यांच्या ठायीं असणाऱ्या दोषांसारखें भयंकर कांहीं नाहीं. ' उघडच आहे कीं, मनुष्याचा स्वभाव दुसऱ्याचें अनुकरण करण्याचा असल्यामुळें मोठ्यांच्या दुर्गुणांचा कित्ता घेणारे हजारों निघतात, आणि त्या दुर्गुणांतही कांहीं विलक्षण प्रतिष्ठा आहे असें पुष्कळांस वाटूं लागतें. तेव्हां त्या दुर्गुणाचेंच एकदां यथास्थित खंडन झालें असलें म्हणजे ते पुढें लोकांस तादृश बाधक होत नाहींत. असो; तर याप्रमाणें कोणी केवढाही मोटा असला तरी त्याचे दोष काढण्यांत कांहीं गैर नसून तसें करणें अत्यंत उपयोगाचें आहे असेंही पण आम्हीं वर दाखविलें. तिसरी समजूत अशी कीं, वरील दोषाविष्करणानें त्यांचा उपमर्द होतो. हीही समजूत अगदीं खोटी आहे. वर जें सांगितलें आहे कीं मनुष्यानें आपण सर्व गुणसंपन्न आहों असा अभिमान बाळगणें हें अत्यंत मूर्खत्व होय, हें जर खरें आहे, तर आपल्या दोषांचें वर्णन सहन न होणें हा तरी तसाच प्रकार झाला. जो मनुष्य आपल्या गुणांची लोकांनीं प्रशंसा करावी असें

इच्छितो, त्यानेंच आपल्या दोषांची निंदा ऐकण्यासही कां सिद्ध नसावें ? आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकांनीं झाकून ठेवावे असें त्यास वाटतें काय ? व जनाची प्रवृत्ति ज्यानें यत्किंचितहि अवलोकन केली असेल तो अशी वेडी आशा तरी बाळगील काय? शिवाय आपण जसे दुसऱ्याचे दोष काढण्यास कांहीं इतकाही अनमान करीत नाहीं, तसेंच दुसऱ्यांनींही आपणाविषयीं कां करूं नये ? सर्वांस सर्वांच्या गुणदोषांची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे; इतकेंच मात्र कीं, कांहीं गोष्टी उघडपणें बोलून दाखविल्या असतां चालतात, आणि कांहीं चालत नाहींत. बरें; पण ही बऱ्यावाइटाची निवडानिवड तरी खरोखरी पाहतां जगाच्या महत्तनास अत्यंत इष्टच नव्हे काय? अर्थात इष्टच आहे; आणि तिच्या हितावहत्वाविषयीं एक स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल.वास्तव या जनचर्चेचा ज्ञाते पुरुष कधीं त्रास मानीत नाहींत; आणि नसत्या गुणांबद्दल आपली उगीच प्रशंसा झाल्यापेक्षां नसत्या दोषांबद्दल झालेली निंदा ही त्यांस एकवार पतकरेल, इतका त्यांस वावग्या स्तुतीचा कंटाळा असतो.मग स्वतःच्या यथार्थ गुणदोषांबद्दल त्यास राग तर कोठचा ? असो; तर वरील कारणांवरून सहज ध्यानात येईल कीं, खरोखर जे आपल्या ठायीं दोष आहेत ते दाखविल्याचा सुज्ञ मनुष्यास कधीं राग येणार नाहीं; आणि ते दाखविले असतां कोणाचा उपमर्द होतो हीही अगदीं खोटी समजूत आहे.

पण ग्रंथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते. एरवीं व्यवहारांत नात्री, स्नेहसंबंध, भीडमुरवत वगैरे प्रकारामुळें आपणांस कोणाविषयीं जें वाटेल तें अगदीं यथार्थ असतांही स्पष्ट बोलून दाखवितां येत नाहीं. तसाच सरकारी नात्यानेंही मनुष्य बांधला जातो. कोणाचें कोणाविषयीं मत कितीही वाईट असलें; रागानें, मत्सरानें, तिरस्कारानें वगैरे मनुष्य कितीही आंतल्या आंत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभय-

पक्षीं गोडीगुलाबी ठेवावी लागते. तसेंच कायद्याचेंही बंधन. प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गांठ पडली असतां एकमेकांच्या उरावर बसण्यासही जरी चुकले नाहींत, तरी त्याच मनुष्यांस चार-चौघांत आपआपलीं मतें स्पष्टपणें बोलून दाखवितां येणार नाहींत. कां तर लायबेलच्या फिर्यादीचा धाक! पण कोणी मनुष्य ग्रंथकाराच्या नात्यानें जगापुढे आला कीं वरील मान सर्व अगदीं फिरून जातें. तेथें लपण्यास मग काहीं सांपडत नाहीं. तो घरचा मोठा संपन्न असो; मोठा हुद्देदार असो; मोठा विद्वान् असो; मोठ्या अब्रूचा मनुष्य असो; जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या कशाचेंही तिळमात्र सुद्धा भय बाळगण्याची गरज नाहीं. त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीनें वाटतील ते खुशाल निर्भीडपणें सर्वांस जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अख्त्यार असतो. आतां हे खरें कीं असें आहे म्हणून एकाद्याचा विनाकारण बभ्रा करणें, व भलभलतीं बळेंच दूषणें लावून त्याची योग्यता लोकांत कमी होईलसें करूं पाहणें हें केवळ नीचपणाचें व अत्यंत अश्लाघ्य असें कृत्य होय. हें करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरे; पण यावरून वरील अधिकार सर्वांस असणें हें वाईट आहे असें कदापि सिद्ध व्हावयाचें नाहीं. सर्व गोष्टींचा चांगलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो; त्याचप्रमाणें वरील अधिकाराचीही गोष्ट होय. सत्यप्रिय व समंजस जे असतील त्यांच्या हातून त्यांचा चांगला उपयोग होईल; आणि हेकटखोर अथवा दुष्ट असतील त्यांच्या हातून वाईट होईल. असो; आतां हा अधिकार सर्वांस कशावरून आला असें जर कोणी पुसेल तर त्यांचें उत्तर थोडें आहे. तें इतकेंच कीं, बाजारांतील जिन्नस चांगला वाईट ठरवणें हा हक्क जसा हवा त्यास आहे, तसाच ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन करण्याचाही साऱ्या वाचकांस आहे. वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् उपहासास्पद वाटेल; पण वस्तुतः पहातां ग्रंथकाराची आणि

दुकानदाराची गोष्ट अगदीं मागली आहे. आलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील साहश्य अधिकच दृढ झालें आहे; पण पूर्वीपासून जरी पाहिलें तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार, यांत आपला ग्रंथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आशेनेंच सर्व ग्रंथकार येतात असें म्हटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. मग असे जर आहे तर बाजारांत दुकानदारांची जी दशा होते तीच ग्रंथकारांच्या कपाळीं आल्यास त्यांनीं कां खेद मानावा? म्हणजे हजारों गिऱ्हाइक आणि त्यांची हजारों बोलणीं तीं सर्व वरील दुकानवाल्यास निमूटपणें सोसणे जसें भाग पडते, त्याप्रमाणेंच लोकांचे आपल्या ग्रंथावर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रंथकारानें निमूटपणें ऐकून कां घेऊं नये? अथवा दुसरा दृष्टांत. रंगभूमीवर नाटकपात्र आले असतां त्याच्या अभिनयाची किंवा एकाद्या सभेंत कोणी वक्ते उठून त्यांनीं भाषणास आरंभ केला असतां त्यांच्या वक्तृत्वाची परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यांस नाहीं काय? आणि समजा कीं, वरील दोघेजण आपआपल्या कलेंत अत्यंत निपुण असतांही सगळ्यांनीं टाळ्या पिटल्या व हुरेवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्या दोघांनीं सर्व लोकांवर बेअब्रू केल्याची जर फिर्याद केली, तर तें त्यांस किती शोभेल, व कोर्ट तरी काय जबाब देईल? तर या वरील दृष्टांतांवरून आमच्या वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल कीं, कोणाच्याही ग्रंथावर कोणास हवें त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रगट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असतांही पुष्कळ लोकांस व त्यांतून विद्वान् व ज्ञाते म्हणविणाऱ्यांपैकींही कित्येकांस चांगलीशी कळत नाहींशी दिसते. कांहीं वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा' च्या एका अंकांत मोरोपंताविषयीं कांहीं मजकूर लिहिला होता. त्यांत लिहिणारानें त्या कवीवर कांहीं खरीं व कांहीं केवळ शुष्क अशीं दुषणें दिलीं होतीं. तीं त्या कवीच्या भजकांस न आवडून त्यांपैकीं

एकानें एके पत्रांत असा मजकूर प्रसिद्ध केला कीं, पंतांचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यांनीं वरील लिहिणारावर बेअब्रूबद्दल फिर्याद ठोकली असती, पण तसें नसल्यामुळें हवें त्यानें त्यावर हवे तस दोषारोप करावे अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचें स्वरूप पुरतें माहीत नसल्याच्या योगानें जडली हें उघडच आहे. असो; वरच्याप्रमाणेंच निबंधमालेच्या दहाव्या अंकांत जी कांहीं मराठी कवीस आम्हीं दूषणें दिलीं आहेत तीं पाहूनही कित्येक नाखूष झाले असें आमच्या कानीं आलें आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकाराविषयीं वगैरे जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षांत आणला असतां आम्हीं केलें तें गैर केलें अशी समजूत थोड्यांचीच होईल, असा आम्हांस भरंवसा आहे. पण वरील अज्ञान आमच्या आठव्या अंकाच्या वेळेस तर आमच्या नजरेस पुष्कळच आलें. कित्येकांनीं मोठ्या गंभीर मुद्रेनें आम्हांस लायबेलचा आक्ट वाचण्यास सांगितलें; कित्येकांनीं असा धाक घातला कीं, हें जर सरकारच्या कानीं गेलें तर मोठें कठीण जाईल; कित्येकांस असें भय पडलें कीं, त्यांतील मजकूर लिहिण्यास आम्हांस कोठून बुद्धि सुचली कोण जाणें; कित्येकांनीं पुस्तक बंद केलें जाईल असाही भविष्यवाद केला ! आमच्या दयाळू व सत्याभिमानी ख्रिस्ती बंधूंनीं तर आम्हांवर जी तरवार उपसली ती तर अतींच भयंकर ! एखाद्या लुच्याची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणीं बंद केली असतां त्याचें जसें माथें फिरून जावें त्याचप्रमाणें लोकांत ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदीं खवळून गेले आणि त्यांच्या शुभवर्तमानावर जे आम्हीं कांहीं आक्षेप काढले ते नाहींसे करून ख्रिस्ती धर्माचें सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यांनीं खटाटोप केला त्यास भगीरथप्रयत्न म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं:—इतकेंच कीं, वरील शब्दांत कार्याच्या सिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील

ठिकाणीं लागू पडत नाहीं ! असो, एकंदरींत वरील प्रसंगावरून आमचे लोकांस आपले हक्क कितपत समजतात, व एकदां कायम होऊन बसलेलीं जीं मतें तीं मोडण्यास केवढा आयास पडतो, हें स्पष्ट कळून येतें.

आम्हीं अद्याप लायबेलचा आक्ट वाचला नाहीं, व पुढेंही वाचूं कीं नाहीं याचा संशयच आहे. पण आम्हांस येवढें स्पष्ट कळतें आहे कीं, जर मेकॉले, जॉनसन वगैरे हजारों मोठ्या थोर मानलेल्या ग्रंथकारांनीं आपआपल्या ग्रंथांतून मोठमोठे कवी, इतिहासकार, तत्त्वज्ञ इत्यादिकांविषयीं हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे व तो सर्वांस मान्य आहे, जर पोप कवीनें खुद्द बेकनला उद्देशून, " The greatest, brightest, meanest of mankind. " " सर्व मनुष्यांमध्यें अतिबुद्धिमान्, अतिचतुर, आणि अतिनीच ! " असें म्हटलें असतांही जर पोपवर बेअब्रू केल्याचा गुन्हा येत नाहीं, व त्या जगद्विख्यात अद्वितीय पंडिताची विद्वान् लोकांतील कीर्तिही लवमात्र सुद्धां कमी होत नाहीं; तर मेकॉले, मिल्ल यासारखे ग्रंथकार केवढेही मोठे असले, व त्यांस आम्हीं कितीही शिव्या दिल्या असल्या, तरी ही पण वरच्याप्रमाणेंच कोणतीही गोष्ट ठरत नाहीं. तसेंच पाद्री लोकांनीं आज पांचपन्नास वर्षे हिंदु व इतर धर्मांविरुद्ध सहस्रावधि अप्रयोजक ग्रंथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत, व अजूनही ' ज्ञानोदया–'सारख्या कपींची बडबड सतत सुरूच आहे, तर आमच्याच लोकांची लेखणी कोणी धरीलसें वाटत नाहीं. पण हेंचसें काय ? आमच्या 'सन्मान्य' पाद्री बंधूंस खुद्द इंग्लंडांतच ख्रिस्ती धर्मावर लोकांचा केवढा विश्वास आहे हे माहीत नाहीं काय ? टॉमस् पेन्, हासलम् वगैरे ग्रंथकारांनीं ' पवित्रशास्त्राची ' केवढी धूळधाण करून दिली आहे हेंही त्यांस ठाऊक नसेल काय ? ह्युम्, गिबन्, दोघे मिल्ल, हे विलायती धर्माचे केवढे शत्रू होते हें कोणास माहीत नाहीं ? नुकते कांहीं महिन्यापूर्वीच माजी जॉन्

स्टुअर्ट मिल्ल यांचे ‘ धर्मावर तीन निबंध ’ छापून ते लक्षावधि लोकांच्या पुस्तकालयांत जाऊन पडले हें कोण जाणत नाहीं ? आमच्या ‘ ज्ञानोदय ’ महाराजांनीं मेकॉले व मिल्ल या दोघांस हात देऊन सांवरलें, पण दोघांचेही ग्रंथ जर त्यांनीं उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यांस कळून आलें असतें कीं, यांची जगाच्या तारणाऱ्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असें नाहीं. असो; तिसरा मोठा आरोप बंडवाल्यांच्या नावांचा उल्लेख. निबंधमालेच्या बाराव्या अंकांत एका इंग्लिश इतिहासकाराचा तात्या टोप्याविषयीं जो उतारा दिला आहे, व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबांनीं[1] केलेली मोटी तारीफ त्यांत जी मोडी अक्षरांनीं लिहिली आहे, ती वाचून आमच्या पाद्री बंधूंशिवाय बाकी सर्वांची खात्री होईल कीं, ‘ महादुष्ट बंडवाल्यां ’ च्या ही योग्य स्तुतीनें इंग्रेजांची लेखणी ही केवळ विटाळतेच असें नाहीं; मग एतद्देशीय लिहिणाराची तर नाहींच नाहीं ! असो; तेव्हां एकंदरींत सारांश हाच कीं, कोणी केवळ्याही योग्यतेचा ग्रंथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास हवा त्यास अधिकार आहे; आणि जोपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुती वगैरे गोष्टी न काढतां

---

१ हा नामांकित ग्रंथकार जगोद्विख्यात ‘ लंडन टैम्स ’ पत्राचा बातमीदार होता. आदल्या वर्षी क्रिमियाच्या लढाईचा वृत्तांत त्या पन्नास पोंचवून बंडाच्या सालीं हा हिंदुस्तानांत आला होता. तेथील वृत्तांतहि-या साहेबानें अगदीं चोख रीतीनें आपल्या देशीं कळविला. असो; एकंदरींत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांच्या अनेक सद्गुणांपैकीं प्रत्यक्ष शत्रूचीही वाहवा करण्याची जी औदार्यान्वित सत्यप्रीति त्यांच्यांत दिसून येतें ती परम आश्चर्यकारक खरी ! आणि आमच्या मेकॉले साहेबाप्रमाणें किंवा पाद्री बंधूप्रमाणें सगळेच सत्यनिष्ठ नाहींत हीहि मोठ्याच आनंदाची गोष्ट होय !

केवळ लौकिक संबंधानें कोणाविषयीं बोलत आहों; तोंवर त्याची हवी तशी शोभा केल्यास कांहीं गुन्हा होत नाहीं. इतकें मात्र खरें कीं, येवढें जो धाडस करील त्यानें त्याविषयीं अगोदर आपणापाशीं तशीच कडेकोट तयारी करून ठेविली पाहिजे; आणि लोकांचा द्वेष जो त्याजवर येईल त्यानें ही आपण कचरणार नाहीं असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे.

१५. असो; आतां सरते शेवटीं वर सांगितलेल्या गुणांनीं विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असतां भाषेचें व तद्द्वारा लोकांचें हित कोणतें होतें तें सांगतों. चांगलें वाईट अशी कांहींच निवडानिवड न करतां हवें तें अन्न खाल्लें असतां जसें शरीराचें पोषण होणें एकीकडेच राहून उलट्या त्यास व्याधि मात्र जडतात त्याचप्रमाणें ग्रंथवाचनाचीही गोष्ट होय. जे ग्रंथ खरोखर वाचण्यालायक असतील,–म्हणजे ज्यांची भाषासरणी उत्तम, विषयप्रतिपादन प्रौढ व सरस, ज्यांपासून मनोरंजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीही एकदम प्राप्त होतात; असेच वाचणारांनीं वाचावें. पण हे होण्यास वरच्यासारखे ग्रंथ कोणते हें अगोदर अवश्य समजलें पाहिजे. हें ज्ञान वाचणारास प्रथमतः मुळींच नसतें. तें अनेक ग्रंथांचें बहुत काल जेव्हां सतत परिशीलन करावें तेव्हांच प्राप्त व्हावयाचें. तेव्हां अमुक ग्रंथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाहीं हें ज्ञान वाचकांस करून देण्यास अर्थात् निराळेच लोक पाहिजेत. हे लोक टीकाकार होत. मागील काळच्या श्रीमंतांच्या घरीं जसे चाखे बाळगलेले असत, कीं त्यांनीं पदार्थ वाढायाला आला असतां अगोदर आपण चाखून तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानांकडे जाऊं द्यावा. त्यांच्या सारखेंच कांहीं अशीं टीकाकर्त्यांचें काम होय. ग्रंथकार हे मुदपाकांतील पाकाध्यक्षांसारखे होत. आपली सर्व करामत खर्च करून

पदार्थ तयार करण्याचें त्यांचें काम; एकंदर वाचणारे लोक हे पाटावर बसलेल्या यजमानामारखे. त्यास जातीनें पदार्थांचा बरे-वाईटपणा फार करून कळायाचा नाहींच; आणि ग्रंथांचे गुणदोषपरीक्षक हे अर्थात्च वर सांगितलेल्या चाखमंडळीमारखे; यांच्या सर्वानुमतें किंवा बहुमतें जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढें खाशांकडे जायचा. असो; तर याप्रमाणें चांगले गुणदोषविवेचक असले म्हणजे एकंदर लोकांचें त्यापासून येवढें हित होतें. हें एक झालें म्हणजे याच्या पोटीं दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आल्या. चांगले ग्रंथकार निवडले गेले म्हणजे तशांसच उत्तेजन मिळून त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा होत जाते. ते तिचें व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात, आणि शेंकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे प्रचारांत आणून तिची अभिवृद्धि करतात. याप्रमाणें तिच्या ऊर्जितदशेस एकदां आरंभ झाला म्हणजे कविजनपरंपरेच्या प्रसादानें तिजवर अधिकाधिक कळा येऊं लागून कांहीं काळानें अभियुक्त भाषांच्या वर्गांत मोडूं लागण्याची तिचेठायीं योग्यता येते. ही योग्यता आली असतां ती भाषा लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनीभूत होते, व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचें केवढें कारण आहे वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांस माहीत आहेतच. असो; परंतु शेवटीं हाही एक मोठा नफा सांगितला पाहिजे कीं, निःपक्षपात व सहृदय असे ग्रंथांचे परीक्षक असले म्हणजे बुद्धिमान् मनुष्यांस एरवींच्या साधारण लोकांप्रमाणें मूर्ख व दुष्ट अशा धनिकांचें आर्जव करण्याची किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या पुढें पुढें करून पदरीं लघुत्व घेण्याची बिलकूल गरज राहत नाहीं. तर त्यांच्या बुद्धिमत्त्वास

अत्यंत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतंत्रता ती खुशाल मिरवायास सांपडते.

---

१ ही उत्कृष्ट सोय छापखाने निघाल्यापासून ग्रंथकारांस अनुकूल झाली आहे. इंग्लंडांत हिच्या योगानें संपत्तिमान् होऊन पुनः स्वतंत्र राहिलेला पहिला कवि पोप होय. यास होमरच्या महाकाव्याच्या भाषांतरानें पन्नास हजारांवर रुपये मिळून वतनवाडी,बागबगीचा अशा थाटांत राहता आलें. त्यानें म्हटलें आहेः—

"And thanks to Homer, since I live and thrive Indebted to no prince or peer alive!"

याप्रमाणेंच सर् वॉल्टर·स्कॉट् यास पंधरा लाख रुपयांची व्यापारांत ठोकर लागली असतां आपल्या कादंबऱ्यांनीं वगैरे ती त्यानें पैसानपैसा फेडून टाकली ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच. आपल्या महाराणीजवळचे राजकवि टेनिसन् यांचीही प्राप्ति अशीच आहे. वर्षां दोन वर्षांनीं एकादें काव्य रचावें कीं तीन चार लाखाची बेगमी !